

Studia Academica Slovaca 53

Prednášky 60. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry

2024

Univerzita Komenského v Bratislave

Editori: prof. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.
Mgr. Michaela Mošaťová, PhD.

Recenzenti: prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.
dr. Rafał Majerek

Preklad a redakcia anglických resumé: doc. Mgr. Pavol Šveda, PhD.

Jazyková redakcia: Mgr. Zuzana Omar Hargašová, PhD.

Grafické spracovanie: Kristína Vozáková

Návrh obálky: © Peter Jenis

Publikácia je šírená pod licenciou Creative Commons CC BY-NC-SA 4.0 (vyžaduje sa: povinnosť uvádzať pôvodného autora, len nekomerčné použitie, povinnosť odvodené dielo zdieľať pod rovnakou licenciou ako pôvodné dielo). Viac informácií o licencií a použití diela: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

https://stella.uniba.sk/texty/FIF_SAS_53_2024.pdf

Vyšlo ako elektronická publikácia

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave, 2024

ISBN 978-80-223-5862-0 (tlač)

ISBN 978-80-223-5863-7 (online)

OBSAH

Michaela Mošatová – Miloslav Vojtech

Na úvod k 53. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca7

I.

Fenomény Slovenska v jazyku, kultúre a spoločnosti

Lubica Blažencová

Obraz Slovenska v básnickej tvorbe Pavla Országha Hviezdoslava13

Juraj Dolník

Fenomén *kodifikátor* v slovenskom jazykovom spoločenstve26

Juraj Hamar

Cudzie a naše v hrách kočovných bábkarov 20. storočia
na Slovensku43

Juraj Janto

Pravé slovenské
Súčasný podoby využívania prvkov tradičnej kultúry
a ľudového ornamentu59

Ľuboš Kačírek

Kultúrne dedičstvo Slovenska v kontexte európskeho
a svetového kultúrneho dedičstva74

Jana Piroščáková

Kde sa dobre varí, tam sa dobre darí
Rubrika Pre kuchyňu v „ženskom liste“ *Dennica*89

II.

Jazyk, literatúra, dejiny a spoločnosť v reflexii aktuálneho vedeckého výskumu

Michal Bada

Starobylé mesto s novou úlohou

Premeny významu Bratislavy v pomoháčskom období111

Alena Bohunická – Gabriela Halienová

Ďtos v boji o prezidentský palác126

Peter Darovec

Vražda ako spoločenská udalosť v tranzitívnom období

slovenskej literatúry po roku 1989142

Miloš Horváth

Jazykový a mimojazykový obraz konjunkčných (spájacích)

operátorov v súčasnej slovenčine159

Jana Kesselová

Vybrané chyby *morph* v medzijazyku cudzincov s flektívnym

a neflektívnym východiskovým jazykom172

Renáta Pavlová

Jazyková interferencia ústnych komunikátov v slovenčine

ako cudzom jazyku v nemeckom prostredí190

Marianna Sedláková

Rovnováha komunikačného a poznávacieho v jazykovom

systéme slovenčiny208

Daniela Slančová

Osvojovanie slovnej zásoby slovenčiny v detskom veku

(spôsoby zisťovania a merania)225

III.

**Výročia významných historických udalostí
a jubileá osobností slovenskej literatúry a kultúry**

Michal Babiak

Expresionizmus v dramatickej tvorbe Vladimíra Hurbana Vladimírova	245
--	-----

Lujza Urbancová

Má členstvo Slovenska v Európskej únii vplyv na zmeny v jazyku?	262
---	-----

Martin Vašš

Jozef Gregor Tajovský v spomienkovom diskurze umelcov	275
---	-----

Miloslav Vojtech

Apoteóza lásky a zrod slovanského mýtu Dvesto rokov básnickej skladby Jána Kollára <i>Slávy dcera</i>	295
--	-----

<i>Autori príspevkov</i>	316
--------------------------------	-----

Na úvod k 53. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

Neodmysliteľnou a už tradičnou súčasťou každoročnej letnej školy slovenského jazyka a kultúry *Studia Academica Slovaca* je rovnomený zborník príspevkov, ktoré odzneli vo forme prednášok v rámci jej vzdelávacieho programu. Predkladaný 53. zväzok nadväzuje na rozsiahlu a jedinečnú sériu publikovaných príspevkov z letnej školy a podčiarkuje akademický a vedecký rozmer tohto podujatia. Pripomeňme len, že autormi a prednášateľmi príspevkov jubilejného 60. ročníka letnej školy sú poprední vysokoškolskí pedagógovia a vedci pôsobiaci na slovenských i zahraničných univerzitách a v ústavoch Slovenskej akadémie vied. Najpočetnejšie je tradične zastúpená naša alma mater Univerzita Komenského v Bratislave a jej Filozofická fakulta, ktorá je zároveň hlavnou organizátorkou letnej školy. Na príprave prednášok publikovaných v tomto zväzku participovali aj prednášatelia z Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, z Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, z Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, z Inštitútu slavistiky Univerzity v Regensburgu, z Filologickej fakulty Užhorodskej národnej univerzity v Užhorode, z Ústavu slovenskej literatúry a z Historického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Navyše predkladaný 53. zväzok zborníka *Studia Academica Slovaca* vychádza v roku, ktorý je pre našu letnú školu mimoriadny tým, že si v ňom pripomíname 60. výročie jej vzniku. Toto okružie jubileum je výnimočnou príležitosťou na bilancovanie, rekapituláciu a hodnotenie na jednej strane, ale zároveň aj výzvou k úvahám o ďalších perspektívach a smerovaní našej letnej školy, ale i slovakistiky ako vednej disciplíny doma a vo svete, k rozvoju ktorej *Studia Academica Slovaca* v uplynulých rokoch určite prispeli nemalou mierou.

Do obsahu tohtoročného 53. zväzku sú, tak ako v minulých rokoch, zaradené príspevky z oblasti lingvistiky a lingvodidaktiky, literárnej vedy, histórie, dejín divadla, ľudovej kultúry a z problematiky ochrany kultúrneho dedičstva. Jednotlivé štúdie v parciálnej podobe reflektujú aj špecifickú a aktuálnu vedeckovýskumnú problematiku jednotlivých oblastí slovakistiky v jej najširšom zmysle slova.

Prvý oddiel zborníka s názvom *Fenomény Slovenska v jazyku, kultúre a spoločnosti* korešponduje s jednou z ústredných tém 60. ročníka letnej školy. Jednotlivé príspevky ponúkajú interdisciplinárny pohľad nielen na to, čo je v slovenskom jazykovom, kultúrnom a spoločenskom priestore jedinečné, špecifické či neopakovateľné, no na druhej strane aj na to, ako tieto fenomény reflektujú vzťah k okolitému svetu a prijímajú rozmanité impulzy z iných kultúr. Sú tu zaradené štúdie, ktoré analyzujú fenomén komplexných literárnych reprezentácií slovenskej krajiny v básnických textoch, venujú sa špecifickým otázkam kodifikačných procesov v slovenskom jazykovom spoločenstve, vzťahu „nášho“ a „cudzieho“ v hrách kočovných bábkarov na Slovensku, aktuálnym podobám využívania prvkov tradičnej kultúry a ľudového ornamentu, kultúrnemu dedičstvu Slovenska v kontexte európskeho a svetového kultúrneho dedičstva, ako aj otázkam podôb ženského emancipačného hnutia na Slovensku, ku ktorému patrilo aj kuchárske umenie ako súčasť dobového životného štýlu.

Druhý oddiel zborníka nazvaný *Jazyk, literatúra, dejiny a spoločnosť v reflexii aktuálneho vedeckého výskumu* sa primárne orientuje na prezentáciu výskumných trendov v lingvistike a lingvodidaktike (rétorické aspekty aktuálneho politického diskurzu, problematika jazykového a mimojazykového obrazu spájacích operátorov v súčasnej slovenčine, analýza vybraných chýb u cudzincov učiacich sa slovenčinu, otázky osvojovania si slovnej zásoby slovenčiny v detskom veku a rovnováhy komunikačného a poznávacieho aspektu v jazykovom systéme slovenčiny), v dejinách literatúry (tranzitívne obdobie slovenskej literatúry po roku 1989) a v histórii (dejiny Bratislavy ako hlavného mesta Uhorska v pomoháčskom období). Príspevky zaradené do tohto bloku predstavujú pestrú paletu jedinečných a príťažlivých tém a metodologických prístupov k skúmaným témam z oblasti lingvistiky, lingvodidaktiky, literárnej vedy a histórie.

Záverečný tretí oddiel zborníka nesie názov *Výročia významných historických udalostí a jubileá osobností slovenskej literatúry a kultúry*. V ňom si literárnohistoricky a teatrologicky koncipovaným príspevkom pripomínáme 140. výročie narodenia slovenského dramatika a najvýraznejšej osobnosti slovenskej dramatickej moderny Vladimíra Hurbana Vladimírova (1884 – 1950), 150. výročie narodenia popredného slovenského prozaika a dramatika Jozefa Gregora Tajovského (1874 – 1940) a 200 rokov od vydania básnickej skladby Jána Kollára (1793 – 1852) *Slávy dcera* (1824), ktorá patrí k výrazným medzníkom v dejinách slovenskej i českej poézie. Osobitným príspevkom v tomto bloku sme si taktiež pripomenuli 20. výročie vstupu Slovenskej republiky do Európskej únie.

Veríme, že aktuálny zborník prednášok, *Studia Academica Slovaca* 53, sa svojím obsahom i kvalitou editorského spracovania stane dobrým prameňom poznania a štúdia jazyka a kultúry nielen pre účastníkov jubilejného 60. ročníka letnej školy, ale aj pre širokú domácu a zahraničnú slovakistickú a slavistickú verejnosť. Na záver pripomíname, že podobne ako celá séria doteraz vydaných zborníkov, aj tento 53. zväzok je k dispozícii v elektronickej podobe na stránke <http://zborniky.e-slovak.sk>.

Michaela Mošatová a Miloslav Vojtech

I.

Fenomény Slovenska v jazyku, kultúre a spoločnosti

Obraz Slovenska v básnickej tvorbe Pavla Országha Hviezdoslava

Lubica Blažencová

Abstract

The image of Slovakia in the poetic works of Pavol Országh Hviezdoslav

The paper focuses on the lyrical work of Pavol Országh Hviezdoslav. It examines the motifs associated with the image of Slovakia that are present in his poems. In his poetic compositions, he creates complex images of the Slovak landscape that reflect the soul of the nation, its history, culture and natural beauty. National motifs and symbols such as mountains and rivers are presented in Hviezdoslav's works with a deep sense of historical and cultural connotations while also reflecting the social and political issues of his time. Symbols, together with emblematic events and figures, form an image of ancient glory and, together with social reflections, link the past with the present, creating a coherent picture of the Slovak nation.

Keywords: Pavol Országh Hviezdoslav, poetic composition, national motifs, Slovakia, landscape, nature

Reflektovať fenomén Slovenska znamená pýtať sa na špecifické charakteristiky, ktoré definujú Slovensko a jeho obyvateľov, či už v historickom, kultúrnom, sociálnom, alebo prírodnom kontexte. Ide o kultúrne dedičstvo, jedinečné tradície, folklór, jazyk a historické udalosti, ktoré formovali slovenský národ,¹ ale aj prírodné krásy, architektonic-

¹ „Ak by sme mali písať o minulosti ‚národov‘, tak by to mali byť dejiny pojmov národa, národnosti a ďalších súvisiacich konceptov a kategórií a ich pôsobenia, fungovania v sociálnom živote. (...) Z tohto hľadiska je veľmi zaujímavým obdobím posledná tretina 18. storočia, ale hlavne 19. storočie, teda obdobie, kedy sa formuje moderný (zvecňujúci) koncept národa ako primordiálnej komunity a postupne sa presadzuje

ké pamiatky, spoločenské a politické udalosti a v neposlednom rade i významné osobnosti.

Národné motívy a symboly zohrávajú významnú úlohu pri reflektovaní historických a súčasných reálií etnických kolektívov. Symboly sú v súlade s historickými udalosťami a odzrkadľujú aktuálne problémy sociálnej stratifikácie a konfesionalnej tradície. Ich podstata je ukotvená predovšetkým v historickej pamäti, ktorú formujú intelektuáli a autori prostredníctvom emblematických udalostí a postáv, čím vytvárajú obraz starobylej histórie konkrétneho etnika. Medzi dôležité národné symboly nepatria len úzko definované štátne insígnie, ako sú vlajka a štátny znak, ale aj širšie chápané prírodné a krajinné charakteristiky. Prináležia sem hory, kopce, bralá, roviny a rieky, ktoré nesú významné historické a kultúrne konotácie. Z pohľadu historického povedomia tieto symboly zahŕňajú pamätné miesta významných udalostí, ako sú hrady, zrúcaniny, paláce, ulice, hroby, kostoly a kláštory. Kultúrne fenomény predstavujú dôležitú súčasť národnej identity. Politicky relevantné symboly tvorené štátnymi hranicami zdôrazňujú prepojenie každého národa s územím, ktoré obýva. Symboly a motívy sú esenciálnymi prvkami národnej identity, často slúžiacimi ako spojovací most medzi minulosťou a prítomnosťou. Podporujú pocit súdržnosti a spolupatričnosti v rámci etnických komunít.²

Pavol Országh Hviezdoslav (1849 – 1921) svojou básnickou tvorbou zásadne ovplyvnil národnú kultúrnu identitu Slovenska. Jeho dielo, hlboko zakorenené v slovenskej histórii a tradíciách, reflektuje bohatstvo národných motívov a symbolov, čím prispieva k formovaniu kolektívneho vedomia a historickej pamäte. Hviezdoslavova po-

ako dominantná doktrína medzi širokými vrstvami obyvateľstva.“ VÖRÖS, László: *Ako existujú sociálne entity? Metodologické poznámky k žánru národných dejín (19. a 20. storočie)*. In: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Ed. D. Kováč a kol. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 28.

² ŠKVARNA, Dušan: *Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2004; VIRŠINSKÁ, Miriam: *Formovanie predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. In: *Slovenské územie v historickom kontexte*. Martin : Matica slovenská, 2017, s. 127 – 143.

ézia, plná estetickéj a tematickej komplexnosti, nielenže odzrkadľuje prírodné krásy a sociálne reálie, ale zároveň vyjadruje hlboký zmysel pre národnú identitu. V kontexte slovenskej literatúry je jeho tvorba považovaná za významný pilier, ktorý premosťoval minulosť s prítomnosťou, čím potvrdil svoj status jedinečnej osobnosti slovenskej kultúry. Význam Hviezdoslavovej poézie spočíva v jej schopnosti vyjadriť hlboký zmysel pre národnú identitu, pričom jej estetická a tematická bohatosť tvorí neoddeliteľnú súčasť slovenského literárneho dedičstva.

Hviezdoslavov poetický jazyk je bohatý a obrazný, preniknutý národnou mytológiou a históriou. V básnických skladbách možno nájsť mnohovrstevné odkazy na slovenské folklórne motívy a tradície, ktoré oživujú národné korene. Dielo tohto básnika je neobyčajne tematicky rozmanité a žánrovo pestré, „v jeho tvorbe naozaj nájdeme vedľa seba silu aj nehu, „vysoké“ filozofické témy i témy zámerne „nízke“ (...), básne plné tragiky i básnické idylky, básne o národe a Slovanstve i básne vyslovene subjektívne, lásku hravú i pálčivú, spoločenský pátos i tichú dumu, obširne reflexie i stručné gnómy, vzlet fantázie do kozmických sfér i ponor do hlbín vlastného vnútra, výzvy do boja proti nepriateľom i ponúkание pravice na zmierenie atď.“³

Jedným z najvýraznejších prvkov v Hviezdoslavovej tvorbe je jeho vnímanie Slovenska ako miesta, kde príroda a ľudská duša tvoria nedeliteľný symbiózny celok. Vo svojich básňach často oslavuje krásu slovenskej krajiny, horského prostredia a dedinského života, čím vytvára poetické portréty slovenského vidieka. Okrem toho Hviezdoslav vo svojej tvorbe reflektuje i sociálne a politické otázky svojej doby, stáva sa hlasom svojho národa a svedkom udalostí daného obdobia.⁴ Jeho dielo

³ ŠMATLÁK, Stanislav: *Hviezdoslav: Zrod a vývin jeho lyriky*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1961, s. 107.

⁴ Hviezdoslav vo svojej poézii realisticky a kriticky zobrazuje zúfalé postavenie slovenského národa. Táto situácia je determinovaná viacerými faktormi: jednak externými nepriaznivými okolnosťami, akými sú zrada národa, zášť, nenávisť, a jednak vnútornou nesmiernou trpezlivosťou a nedostatočným odporom voči nespravodlivosti a násiliu. Tieto okolnosti sú navyše vnímané aj ako výsledok Božieho riadenia. V kontexte takejto beznádejnej situácie Hviezdoslav vkladá svoje nádeje do Božej intervencie, očakávajúc, že Boh zakročí a zvráti tento nepriaznivý stav, čím poskytne

je preto nielen umeleckým odkazom, ale aj historickým dokumentom, ktorý umožňuje lepšie porozumieť duchu a podstate slovenského národa v čase jeho formovania. Hviezdoslavova básnická tvorba predstavuje výnimočný fenomén v slovenskej literatúre, jeho básne dodnes oslovujú a inšpirujú svojou silou, krásou, bohatosťou výrazov a šírkou významových konotácií.

Poézia Pavla Országha Hviezdoslava je mnohostranná, je tvorená veľkými lyrickými cyklami, v ktorých sa odráža nielen mikrokozmos samotného básnika, jeho vnútorné prežívanie a reflexia okolitého sveta a prostredia, ale aj makrokozmos celého národa i ľudstva. Literárny historik Jaroslav Vlček ju vníma v podobných intenciách: „Jeho reflexívna lyrika je nevyčerpatelná. Z malého motívu vie vyčariť myšlienkový svet, v ktorom hlási sa originálny poet i originálny mysliteľ. Nie je ľahko písať charakteristiku týchto veršov. Keď zahrúžiš sa do nich, preplnia ti dušu i srdce. Niektoré hovoria tichým, srdečným zvukom rodinných rozpomienok (*„Rodostrom“*), druhé svietia čistou alegóriou ľudových povestí (*„Pieseň o panne“*), iné spievajú o poetovej viere vo víťazstvo pravého umenia (*„Moje krásy“*), a zas iné – tých je najviac a ony najťažšie zavážia – sú žertvou národnosti.“⁵ Štýl Hviezdoslavovej poézie je prestúpený rezíduami slovesných tradícií poézie 19. storočia, spolu s apelatívnosťou, imperatívnosťou, rétorickou deklaratívnosťou a dominujúcim citovo vzrušeným, pateticky nadneseným charakterom jeho básnického štýlu. Verš je deklamačný, jeho štruktúra je rytmico-intonačná.⁶

Už v počiatočných básňach zbierky *Sonety*⁷ sa hlási nielen k tzv. epeopejnej poézii,⁸ ale i ku kresťanskej tradícii, vyzdvihujúc motív Boha

záchranu pre utláčaný národ. PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom. Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955.

⁵ VLČEK, Jaroslav: *Dejiny literatúry slovenskej*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1933, s. 352 – 353.

⁶ ŠMATLÁK, Stanislav: *Hviezdoslav: Zrod a vývin jeho lyriky*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1961.

⁷ Cyklus 21 sonetov bol prvýkrát uverejnený v časopise Slovenské pohľady, 1886, roč. 6, s. 66 – 67, 109 – 110, 155 – 156.

⁸ „Hviezda poézie“ je aj hviezdou „epepej“ a táto hviezda „odmyká raje“. Básnický subjekt sa kedy-tedy môže dostať do tejto ríše poézie, ktorá je zároveň ríšou du-

ako Stvoriteľa a Spravovateľa sveta: „Ó, krásne zbudoval si dom svoj, veľký Bože! / Navonok nesmierny, zdnu večný foriem tvar; / nie púhy staviteľ, Tys' hneď i Hosudar, / pán, ktorý jak čo stvoril, priam i zničiť môže.“⁹ (Sonet 18). Prírodu a stvorený svet chápe v širokom kontexte ontologického poriadku sveta obdivujúc jeho krásu. Priestor Božieho diela postupne zužuje a prostredníctvom metafory upriamuje pozornosť na bôle, národný a sociálny útlak svojho národa, žijúceho na malej čiastke zeme, ktorý pomaly znáša trest Božieho biča: „Ach, zloby, neprávosti je na zemi veľa. / Zvlášť jeden záhyb jej je plný bôľov; vrah / tam zdíval k vzteklosti a kmáše slzný hrach – / tam boží trestu bič, meč pádny archanjela!“ (Sonet 20). Zbierka vytvára súzvuk s vesmírom a s celým tvorstvom a reflektuje i národné motívy.

V neskorších lyrických cykloch sa do popredia dostávajú básne vysokého spoločenského vypätia i básne, ktoré vznikli ako poetická hra s rozmanitými strofickými a metrickými útvarmi. Hviezdoslav sa snaží obohatiť rodnú biedu aspoň v oblasti poézie o básnické formy ešte nikdy v slovenčine nevyskúšané. Dá sa hovoriť o rozkoši z prostého faktu básnického tvorenia. Objavujú sa tu už aj básne hlbokej duševnej trýzne z toho, že jeho poézia nie je dosť prítomná v spoločenskom živote, že nemá náležitú ozvenu priamo v ľuďoch.¹⁰

Signifikantný prístup Hviezdoslava k prírode, resp. k celému regiónu Oravy spočíva v tom, že tento kraj je zároveň jeho domovom, miestom, kde prežil najväčšiu časť svojho života. V tejto súvislosti vystupuje v jeho poézii do popredia motív detstva a dospievania. „Z planiny námestovskej, z jednej strany výhľad na Babiu horu,

cha. (...) Hviezdoslav rozvinul vo svojich *Sonetoch* nielen svojskú kozmogóniu, ale aj poetiku. Jej základnými kameňmi sú kreácia, duch a viera. Básnik sa stotožňuje s kresťanským učením a v jeho rámci rozvíja svoju fantáziu. Poézia je v tomto zmysle čistou vierou. Je nesmrteľná podobne ako ľudská duša.“ ŠIMON, Ladislav: *Sonety*. In: *Hviezdoslav v interpretáciách*. Ed. M. Andričík – J. Zambor. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2009, s. 19.

⁹ V interpretáciách a citáciách básní vychádzam z podoby textu v edícii: HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: *Dielo I*. Bratislava : Slovenský Tatran, 1996.

¹⁰ Podrob. ŠMATLÁK, Stanislav: *Hviezdoslav: Zrod a vývin jeho lyriky*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1961.

z druhej reťaz Vysokých Tatier, veľkému svetu za chrbtom, v kraji tichom, medzi dobrým, zdravým ľudom snuje nádherné svoje dумы, stojac osamelo v literatúre, ako tatranská jedľa v kosodrevine,¹¹ píše o ňom J. Vlček.

V počiatočnej fáze Hviezdoslavovej tvorby je možné badať básne oslavujúce jeho najbližšie rodinné prostredie, rodisko, rodinu, ktoré akoby nanovo objavoval pre seba a svoju poéziu. „Mohutný, neobyčajne bohatý pozorovací dar vidí, skúma a s vrúcnou láskou do duše ukladá zdravé a široké vlnenie ľudového života svojej Oravy, s celým jeho pôvabom i životnou opravdivosťou, ktoré spája sa s rozpomienkami na rodnú dedinu, na rodičovský dom, celý rodinný okruh, šťastné detstvo a celú sféru života oravskej dediny a z tejto látky tohto ovzdušia vyrastajú mohutné, nádherné obrazy slovenského sveta s celou jeho vonkajšou pestrosťou i vnútorným životom.“¹² Dokazuje to i báseň *Ešte som sa leda vládal (Letorosty I)*: „Ešte som sa leda vládval: / už som hádal, hľadal, skladal / zvučné slovká (...) Ako zvonky zuneli mi / moje hlásky, prvé rýmy,“ ktorou sa hlási k svojmu poetickému uspošobeniu, detstvu, mladosti, afinite k poézii a k rodnému kraju: „Rástol šuhaj, rástla vášeň. / Zavítala radostná žeň / klasov šumných, zvonivých. / Uvrzol som poza školy; / mŕtvo v knihách, život v poli!“ V kontraste so školou¹³ vystupujú široké úrodné polia, obilné klasy a príroda plná života.

¹¹ VLČEK, Jaroslav: *Dejiny literatúry slovenskej*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1933, s. 359.

¹² VOTRUBA, František: *Hviezdoslav. K celkovej charakteristike jeho tvorby*. In: *Hviezdoslav v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954, s. 83.

¹³ Negatívne konotácie spojené s prostredím školy vpísal i do listu Vajanskému (V Námestove 15/12 1883) v spojitosti so svojím jazykom, slohom a štylizáciou: „To, hľa, mám ďakovať maďarskej výchove, poživanej vyšno-kubínskym chlapčiskom, z dedinskej školy vyšlým a zavezeným zrovna ta medzi miškoveckých tös-gyöke-rešov; bodaj bych jej bol nikdy neokúsil; to moja kľatba, ľpiaca ešte vždy na dávno ináč presvedčenej a dýchajúcej hrudi — to!“ *Korešpondencia P. O. Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom Vajanským a Jozefom Škultéty*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1962, s. 62.

V poetických kompozíciách sa spája voľná asociácia predstáv a prepojenie motívov, ale i výrazná subjektívnosť jeho básnickej tvorby. Na druhej strane je zreteľné, že ak básnik vychádza von zo svojho vnútra, jeho poézia sa dostáva do prírodného prostredia, do prostredia dediny a svojou poéziou kreslí obrazy života v nej, i keď s idylickým zafarbením. Častá je jeho štylizácia do postavy dedinského mládenca, v básňach vystupuje ako oráč, pastier. Ide najmä o počiatočné básne, napísané v 60. rokoch 19. storočia, v ktorých sa vyskytuje hypertrofia symbolických rekvizít z oblasti dedinského a mládeneckého života, ktorá však v neskoršom období ustupuje do úzadia a nahrádzajú ich motívy noci a hviezd presýtené bohatou obraznosťou.

Slovenská krajina nadobúda v Hviezdoslavových básňach často antropomorfný charakter, predstavená je ako „*dcéra Tatier*“ či „*dcéra slávy*“, ktorá sa mu zhmotňuje do obrazu ženy s konkrétnymi atribútmi „*to líčko trblietavých vatier / a modrých očí hviezdny pár; / skvost vlasov, vlnot ňadier šumný, / anjelský nevinnosti svit,*“ prechádzajúc k vnútorným vlastnostiam, ktoré implicitne odkazujú na pracovitosť a spevavosť ľudu „*to veno božských rúk a prác: / dar, prístroj kúzla na jazyku, / nímž s piesňou vážiš z mysle cit*“ (Ved' závidia ti, dcéra Tatier; Lektorosty I). S podobným motívom ženy symbolizujúcej krajinu, priestor zeme, je možné sa stretnúť i v básni *Z temena hôr* (*Žalmy a Hymny*). Básnik vyznáva vďaku za krásny stvorený svet, ktorý sa mu zosobňuje v podobizni ženy. Symbióza prírody a človeka ústi do hymnického tónu oslavy Boha: „*Ó, krásny je tvoj azúr, Bože, / no krásny i ten zemský kraj.*“ Aktualizuje ženský princíp zeme emocionálne umocnený obrazmi jej krásy. Prírodné obrazy „*vlajú lesy, jej to vlasy*“, „*rieka jak jej dlieku pás*“ oživuje, antropomorfnú metaforu lesov a rieky usúvzťažňuje s vlasmi a pásom ženského tela, čím nadobúdajú vivifikačný charakter. V literárnom diskurze sa prejavuje prechod od vnímania nebezpečných prírodných javov k celkovému obdivu k všemohúcnosti a všadeprítomnosti Boha, pričom ľudstvo je považované za jeho vrcholné dielo. Tento prístup, založený na porovnávaní veľkosti a majestátnosti neživej prírody s človekom, ktorý je chápaný ako koruna tvorstva a jej vrchol, zdôrazňuje výnimočné postavenie človeka vo vzťahu k prírodnému svetu. A. Pražák dodáva, že „vo všetkých týchto žalmoch bolo počuť biblickú reminiscenciu už iba z dialky, ako predtakt alebo ne-

smelý akord, ktorý však prehlučala rozbúrená polyfónia tónov a farieb básnikovej vzrušenej imaginácie, podráždenej zážitkami z prírody, z biedy ľudu a národa.¹⁴

V Hviezdoslavovej poézii je často prítomný obraz slovenskej krajiny. „Prototypovým príkladom krajinných ‚rekvizít‘, respektíve scenérií, s ktorými sa spája evokovanie pocitu vznešenosti, sú napríklad strmé skaly, vysoké hory, hlboké priepasti, búrky či rozbúrené more. Skrátka scenérie, ktoré svojou mohutnosťou a mnohokrát aj potenciálnou nebezpečnosťou konfrontujú človeka s vlastnou ‚malosťou‘, no vďaka kategórii vznešenosti ho z nej zároveň vymaňujú.“¹⁵ V literárnej analýze dochádza k jednoznačnému prepojeniu symboliky Tatier¹⁶ s národným kontextom. Tatry sú interpretované ako stelesnenie trvalých hodnôt, ktoré symbolizujú stabilitu a nezlomnosť. Tento pozitívny a permanentný význam je postavený do ostrého kontrastu s poveternostnými javmi, ako sú mraky, búrky a hromy. Uvedené prírodné fenomény sú alegoricky chápané ako nepriaznivé podmienky ovplyvňujúce národ, charakterizované pominuteľnosťou, ale i dočasnou. Sú spojením sakrálneho i profánneho, miestom nádeje: „*kedy svitne zora spásy / na pošmúrnom Tatier štíte? (...) kedy anjel mieru, plesu / zjaví sa na Tatier štíte?*“ (Časy, časy, mrcha časy; Letorosty I). Hviezdoslav vyzdvihuje majestátnosť Tatier, ktoré pomenúva prívlastkami „slávne“, „zlaté“, ale i „chmúrne“ a „dumné“. Sú obrazom vznešenosti a nadobúdajú symboly sakrálne „oltáre ste“, ale i profánne obrazy každodennosti „krby, stoly“. Modelujú zároveň vertikálny kontrast vysokosti

¹⁴ PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom: Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955, s. 197.

¹⁵ KOLIOVÁ, Marianna: *Cestopisné obrazy v premenách času: reprezentácia Tatier a Váhu v cestopisoch prvej polovice 19. storočia*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2019, s. 51 – 52.

¹⁶ „V slovenskom kultúrnom kontexte sa pomenovanie Tatry ‚emancipovalo‘ do takej miery, že sa začalo používať vo význame celého karpatského oblúka. Zároveň sa však rozsah tohto označenia rozšíril ešte aj iným spôsobom – miestami totiž Tatry reprezentovali synekdochicky celé Slovensko.“ KOLIOVÁ, Marianna: *Cestopisné obrazy v premenách času: reprezentácia Tatier a Váhu v cestopisoch prvej polovice 19. storočia*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2019, s. 136.

„jasný nebies baldachýn“ týčiacej sa k Bohu, obraz raja „v tom že raji, v sieni slávy“, v ktorom stojí nešťastný syn, ale aj obraz zemských hlbín „zasadené k hlbínám“ spojením s negatívnymi konotáciami zemskej prikovanosti. Pocity básnikovej duše vytvárajú symbiózu s pohľadom na pochmúrne mračná zakrývajúce majestátne štíty. V obraznosti lyrického subjektu predstavujú i možnú skazu a zánik národa „*pomníky ste vari – Bože! / Na nich hviezdny nápis krátky: / Tu spočíva národ ten...*“ (K Tatrám; *Žalmy a hymny*). Sakralizácia a mýtizácia Tatier, ako na to poukazuje, zastupuje a kompenzuje v slovenskom kultúrnom kontexte významnú úlohu. Axiologický prím Tatier sa okrem uvedenej sakralizácie z priestorového hľadiska manifestuje aj cez aktualizáciu toposu stredy, nakoľko „stredová poloha Slovenska v rámci Slovanstva plnila kompenzačnú funkciu voči periférnej polohe Slovenska v uhorskom priestore, zvyšovala prestíž slovenského priestoru a jeho obyvateľstva.“¹⁷ Hory a rieky, ako výrazné geografické dominanty, vždy vzbudzovali v ľudstve hlboký záujem. Tieto prírodné útvary svojou mohutnosťou a nezadržateľnou energiou fascinovali, avšak ich nepredvídateľná povaha tiež vyvolávala pocity nepokoja. Hory a rieky sú častými motívmi v poézii Pavla Országha Hviezdoslava, ktoré mu slúžia na vyjadrenie úcty k prírode, hlbokej spätosti s rodným krajom a na vytváranie atmosféry jeho diel. Prírodné prvky symbolizujú silu, krásu a premenlivosť prírody, ako aj ľudské emócie a životné cesty.

Motív riek je signifikantný najmä v počiatkovej fáze lyrickej tvorby Hviezdoslava. V básni *Orava sestra*¹⁸ s jednoduchou lineárnou výstavbou sa poeticky prihovára rieke svojho rodiska, Orave. Konotačný priestor rozširuje, prechádza k riekam Váh a Dunaj, pričom antropo-

¹⁷ MACHO, Peter: *Premeny symbolickej funkcie Tatier v nacionalistickom diskurze 19. storočia*. In: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 47.

¹⁸ HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: *Básnické prvotiny I*. Bratislava : SVKL, 1955, s. 341. Ide o vydanie vytvorené na základe rukopisnej poézie básnika, ktoré zredigoval a napísal poznámky a vysvetlivky S. Šmatlák. K uvedenej básni napísal: „Rukopis ceruzou písaný, perom preškrtnutý, na tom istom dvojliste ako predošlé dve básne. Je bez nadpisu a je to len prvý náčrtok, prvý záznam básnického nápadu (posledné dva riadky pripísané perom).“ Tamže, s. 515.

morfná metafora je opäť vivifikovaná. Rieky sú poľudštené, stávajú sa mu sestrou i bratom, ale i otcom, ktorému pridáva atribút „šedivý“, čím upriamuje pozornosť na jeho starobu a múdrosť „*on pamätá, / či sme už aj my boli dakdy kniežatá, / pod ich berlou stála zem tá Slávov svätá?*“. Lyrický subjekt sa snaží sprítomniť slávnú minulosť Slovanov, pričom riekam prisudzuje historizujúci národno-ideový aspekt. Ide o nacionalizáciu teritória, prostredníctvom ktorého usúvzťažňuje život Slovákov s uvedenými riekami.

Za nemenej zaujímavý možno v Hviezdoslavovej poézii vnímať i motív vtáka – škovránka. Škovránok¹⁹ je tradične spojený so symbolom jari, jeho spev akcentuje auditívne prvky spojené s príjemnými vnemami radosti a nového života. Je i jedným z ústredných motívov zbierky *Prechádzky jarom*: „*pieseň bujará, / čo nôti škovránok: / jak vrchol muziky / zas hudba za jara,*“ (*Nad všetky spevníky*); „*Škovran to! On vzleťel s piesňou piesní! / Ó, spievaj, spievaj, pevče nadšený, / herolde jara, žitia obmeny!... / Zuň, vzkriesenia ty nedočakavý zvonku! / Plaj, piesňokvete, na lúčovom stonku!*“ (*Pár krokov len von*); „*Pieseň, hej, škovránčia / vodzkou mne*“ (*I pohnem, decko jak*). Vo všetkých básňach je zreteľný pozitívny obraz škovránka korešpondujúci s ľudovou tradíciou na Slovensku.

V Hviezdoslavovej poézii je pozornosť zameraná i na motívy tradičnej práce na poli spojenej s kosením obilia, pričom dochádza k spájaniu rurálnych a sakrálnych podnetov: „*Ruch v poli, práce chvat: jak počas žní / to zavše býva; obraz prastarý, / a predsa kúzla voždy nového, / vždy veľkolepý výjav života, / dej na lešení božej prírody*“ (*Ruch v poli; Letorosty III*). Zem v básni predstavuje „*oltár života, / pri ktorom všet-*

¹⁹ Škovránok v kontexte ľudového myslenia predstavuje radostný spev, nádej, príchod jari, duchovnosť a slobodu. Jeho ranný spev je tradične vnímaný ako motív začiatku nového dňa a nových možností. Vzhľadom na to, že škovránok spieva pri východe slnka, je často vnímaný ako symbol nádeje a nového začiatku. Jeho spev je predzvesťou jari, ktorá prináša obnovu a znovuzrodenie prírody. Často je považovaný za symbol duchovnosti a spojenia medzi zemou a nebesami, keďže jeho spev je smerovaný smerom k nebu. Ako voľne lietajúci vták je škovránok symbolom slobody a nespútanosti. Viac pozri: DANGLOVÁ, Oľga: *Motív vtáka v ľudovej dekoratívnej tradícii (Kultúrnohistorický kontext)*. Slovenský národopis, 46, 1998, č. 4, s. 411 – 429.

ci o chlieb klakáme“ a samotný proces kosenia, páľavu dňa, šum klasov a vôňu zeme vyjadruje básnik prostredníctvom synestézie zraku, sluchu a hmatu. Uplatňuje sa tu však i intelektuálnosť, ktorá podobu senzuálnosti modifikuje. Agrárna zložka obrazov spojená s motívmi zrna, siatia a chleba môže byť vnímaná ako archetypálna a súvisí s biblickým kontextom.²⁰ Podobná téma spojená s kosením lúky je spracovaná i v básni *Cveng kosí... až vše v slnku zblýska sa!* (*Prechádzky letom*): „Cveng kosí... až vše v slnku zblýska sa! / Pod nimi padá lúčin okrasa: / pažitný čalún jemný, hodváb tráv / a kvetovaný striebro-, zlatohlav“. Pohľad na pokosené kvety v básnikovi vyvoláva obrazy spojené so smrťou, radostný príchod hrabáčok dokonca prirovnáva k pohrebnému sprievodu, čím vytvára antitetické spojenie: „jak na svadbu – a predsa na pohrab, / čo hrobárky, hoc neviest kvet i diev; (...) i obracajú drahé mŕtvolý.“ Radostná pieseň sa mení v žalospev a kvitnúce kvety z rána evokujú obraz pomínutelnosti: „Do hrobiek-stodôl práve k večeru – / uložia lúčnu zrána nádheru...“ Báseň ďalej pokračuje vracajúc sa k motívu žatia obilia: „Tu žnú, tam kosia – v snopy skladajú hen, viažu, nosia – kríže stavajú...“ Badateľný je zvýšený výskyt slovíec spojených s rurálnou a agrárnou tematikou: „Nuž, padajte / do lona žníc, / vy zbožie klasnaté! / Žít pramená vy, pásma pšenice: / čo hrst', to smavých zŕn stá, tisíce, / už voňajúcich chleba dobrotou.“

Okrem už uvedených motívov patrí nezastupiteľné miesto v Hviezdoslavovej poézii tradičným zvykom na Slovensku. V súvislosti s letom je to napríklad pálenie svätojánskych ohňov, ktoré otvára veršami nesúcimi i názov básne: „Po vrškoch svitli svätojánske ohne / a pozdrav kynú vôkol dolinám“ (*Prechádzky letom*). Hviezdoslav poeticky približuje aktivity spojené s oslavou tohto sviatku, ktoré sprevádza tanec i spev: „A popred vatry badám mihať tiene: / snád' tance, skoky Jánošíkove – / I spevot čujem.“ Uvedená báseň je zaujímavá i v súvislosti s vymenúvaním pohanských bohov starých Slovanov, teda škálu Hviezdoslavovej obraznosti dotvárajú i mytologické prirovnania a metaforý. V básni sa vyskytuje „zlatorohý Svätovít“, spomenutá je „Cha-

²⁰ Podrob. ZAMBOR, Ján: *Tvarovanie básne, tvarovanie zmyslu*. Bratislava : Veda, 2010.

soňa pocta, obeť Kúpala“, ale i bohyňa Sláva, rozprávkový Loktibrada a Černoboh. Exkluzívnosť básnického vyjadrovania vyplýva z vnímania podstaty poézie ako najvznešenejšej činnosti ľudského ducha.

Prírodné motívy a obrazy slovenskej krajiny tvoria významnú súčasť Hviezdoslavovej tvorby a sú jedným z kľúčových tematických okruhov jeho poézie. Poetické opisy hôr a riek, dôraz na majestátnosť Tatier, polia obsypané dozretými klasmi obilia, pokosené lúky, spev škovránka i čaro svätóžanských ohňov slúžia nielen na zachytenie krásy prírody a domova, ale aj na vyjadrenie autorovho hlbokého spojenia s rodným krajom. Príroda predstavuje básnikovo útočisko a miesto, na ktorom nachádza harmóniu a vnútorný pokoj, a zároveň mu slúži ako protiklad k spoločenským a osobným konfliktom. Prírodné symboly využíva na vyjadrenie hlbších filozofických a existenciálnych myšlienok. Pozornosť zacieluje i na ročné obdobia a prírodné cykly, čím zdôrazňuje častý motív plynutia času a nenávratnosť mladosti. Osobné zážitky básnika sa prelínajú s hymnickými a žalmickými apelmi, reflektujúcimi bolesť a utrpenie slovenského národa. Vo svojich básňach zachytáva život ľudí na rodnej Orave a prežité skúsenosti transformuje do literárnych obrazov plných pôvabu a autenticity. Spomienky na rodisko a detstvo formujú krásne portréty slovenského sveta, ktoré kombinujú vonkajšiu pestrosť s hlbokým vnútorným životom básnika. Príroda je pre Hviezdoslava nevyčerpatelným zdrojom inšpirácie, ktorá sa prejavuje v bohatej obrazotvornosti, detailných opisoch a poetikom majstrovstve.

Literatúra a pramene

- DANGLOVÁ, Oľga: *Motív vtáka v ľudovej dekoratívnej tradícii (Kultúrnohistorický kontext)*. Slovenský národopis, 46, 1998, č. 4, s. 411 – 429.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: *Básnické prvotiny I*. Bratislava : SVKL, 1955.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: *Dielo I*. Bratislava : Slovenský Tatran, 1996.
- KOLIOVÁ, Marianna: *Cestopisné obrazy v premenách času: reprezentácia Tatier a Váhu v cestopisoch prvej polovice 19. storočia*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2019.

- Korešpondencia P. O. Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom Vajanským a Jozefom Škultétyom. Ed. S. Šmatlák. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1962.
- MACHO, Peter: *Premeny symbolickej funkcie Tatier v nacionalistickom diskurze 19. storočia*. In: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Ed. D. Kováč a kol. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 41 – 47.
- PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom: Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955.
- Sobrané spisy básnické Hviezdoslava: oddiel lyrický. Sv. II. Turčiansky sv. Martin*, 1895.
- ŠIMON, Ladislav: *Sonety*. In: *Hviezdoslav v interpretáciách*. Ed. M. Andričík – J. Zambor. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2009, s. 11 – 20.
- ŠKVARNA, Dušan: *Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2004.
- ŠMATLÁK, Stanislav: *Hviezdoslav: Zrod a vývin jeho lyriky*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1961.
- VIRŠINSKÁ, Miriam: *Formovanie predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. In: *Slovenské územie v historickom kontexte*. Ed. R. Letz a kol. Martin : Matica slovenská, 2017, s. 127 – 143.
- VLČEK, Jaroslav: *Dejiny literatúry Slovenskej*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1933.
- VÖRÖS, László: *Ako existujú sociálne entity? Metodologické poznámky k žánru národných dejín (19. a 20. storočie)*. In: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Ed. D. Kováč a kol. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 12 – 29.
- VOTRUBA, František: *Hviezdoslav. K celkovej charakteristike jeho tvorby*. In: *Hviezdoslav v kritike a spomienkach*. Ed. S. Šmatlák. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954.
- ZAMBOR, Ján: *Tvarovanie básne, tvarovanie zmyslu*. Bratislava : Veda, 2010.

Fenómén *kodifikátor* v slovenskom jazykovom spoločenstve

Juraj Dolník

Abstract

The codifier phenomenon in the Slovak language community

The codifier in the Slovak language community has such an important role in its tradition and present that it belongs to the phenomena in the Slovak cultural environment. In this culture, the belief has become established that a phenomenal meta-linguistic subject becomes a codifier, that is, a subject with excellent meta-linguistic qualities, on the basis of which he can scientifically justify in the most convincing way what belongs to the literary norm. The phenomenality of the Slovak codifier is even legislated. The study is focused on the question of how it can be explained that the codifier of the standard language still has such authority in Slovak culture. The author clarifies this phenomenon by applying the concept of vertical and horizontal epistemic and axiological orientation of a person, as well as by referring to the national nature of Slovaks. At the end of the study, however, he points out that even in this culture there is a tendency to reduce the power distance from the codifier. Investigating this tendency is the current task of Slovak linguistics.

Keywords: codifier, standard language, phenomenon, Slovak language community, vertical and horizontal orientation, national nature

Kodifikátor ako fenomén

Kodifikátor je status individuálneho alebo kolektívneho subjektu, ktorý nadobudol v sociálnej praxi jazykového spoločenstva, odkázaného na utváranie inštitučných skutočností v oblasti komunikácie. Ako je známe, také skutočnosti vzchádzajú z uplatňovania konštitučného pra-

vidla, ktorého výstižnou reprezentáciou je forma *X platí ako Y v kontexte K*, pochádzajúca od filozofa J. R. Searlea.¹ So statusom Y je spätá istá funkcia (statusová funkcia) aj moc. Kodifikátor je teda inštitučná skutočnosť na základe toho, že jazykové spoločenstvo istému individuálnemu alebo kolektívnemu subjektu prisúdilo tento status a tým aj funkciu rozhodujúceho činiteľa vo vzťahu k jazykovým normám. Funguje ako inštancia s prisúdenou deontickou mocou, spočívajúcou v práve určovať, čo je a môže byť súčasťou jazykových noriem, ktoré podľa potreby jazykového spoločenstva vyžadujú kodifikáciu. Vzhľadom na jeho rolu v živote jazykového spoločenstva sa taká potreba viaže na spisovný (štandardný) jazyk. Kodifikátor je týmto spoločenstvom akceptovaná autorita vo veci spisovných jazykových noriem. Sila tejto authority iste nie je rovnaká v jednotlivých jazykových spoločenstvách.

V slovenskom jazykovom spoločenstve kodifikátor je fenomén. Ustálila sa v ňom viera, že kodifikátorom sa stáva fenomenálny metajazykový subjekt, subjekt s vynikajúcimi metajazykovými kvalitami, na základe ktorých vie vedecky najpresvedčivejšie zdôvodniť, čo patrí do spisovnej normy. Fenomenálnosť slovenského kodifikátora je dokonca aj legislatívne upevnená. V Zákone Národnej rady Slovenskej republiky je ukotvené, že „akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami je neprípustný“². Vychádza sa z toho, že kodifikátor je suverénny znalec zákonitostí spisovného jazyka, a preto je len on oprávnený určovať jeho kodifikovanú podobu, takže iná znalecká pozícia ako tá, ktorú zastáva kodifikátor, nemá také odborné krytie, aké má tento metajazykový subjekt. Výrazom *zákonitosti* sa vyjadruje, čo je rozhodujúcim faktorom pre kodifikáciu normy, ale sa ním odkazuje aj na to, že ich dôkladné poznanie predpokladá zodpovedajúcu metajazykovú kvalifikáciu a takou odbornosťou disponuje kodifikátor, a teda musí byť akceptovaný ako najvyššia inštancia v oblasti spisovnej normy.

¹ SEARLE, John R.: *Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen*. Berlin : Suhrkamp Verlag, 2013.

² *Štátny jazyk v súvislostiach*. Bratislava : Print-Servis, 1998, s. 14. Citovaný výrok tvorí tretí odsek druhého paragrafu textu Zákona.

Chápanie tejto normy dobre vystihuje táto definícia: „Normu spisovného jazyka chápeme ako poznanú a realizovanú časť jazykového systému, ako súhrn *zákonitostí* (zvýraznil J. D.) a prostriedkov vlastných spisovnému jazyku a prijímaných daným spoločenstvom v istom období ako záväzných, ako stav jazykovej štruktúry v živom spisovnom úze, resp. v jazykovom povedomí jazykovo vzdelaných nositeľov národného jazyka.“³ V spisovnojazykovom diskurze sa zakorenila myšlienka, že zákonitosti spisovného jazyka, sprostredkované kodifikátorom, sa prejavujú pri jeho používaní jazykovo vzdelanými jednotlivcami, čo preukazuje, že sú uložené v ich jazykovom povedomí (pozornému čitateľovi neunikne, pravda, logický kruh: čo je v jazykovom povedomí jazykovo vzdelaných jednotlivcov, je v kodifikácii, ale ich jazyková vzdelanosť vzhádza z toho, že sa naučia to, čo je v kodifikácii založenej na poznaní zákonitostí jazyka). Taký používateľ má status prestížneho nositeľa spisovného jazyka, takže kto je motivovaný predstavou patriť k prestížnym používateľom, dôsledne sleduje kodifikátora. Platnosť kodifikátora ako fenoménu v jazykovej praxi sa prejavuje v tom, že sa kodifikačné diela akceptujú ako vedecky zdôvodnený zdroj jazykových údajov, ktorých ovládanie je podmienkou hovorenia/písania „správnou slovenčinou“, vlastnou jazykovo kultivovaným jednotlivcom. Považuje sa za samozrejmé, že pri argumentácii vo veci *správne/nesprávne* sa odkazuje na autoritu kodifikátora. Kým však v rétorickom kontexte argumentácia autoritou má prispieť k plauzibilitě, vierohodnosti argumentácie, argumentácia autoritou kodifikátora ako excelentného metajazykového znalca, opierajúceho sa o poznanie zákonitostí jazyka, prekračuje úroveň plauzibility, posúva ju na úroveň relatívnej poznávacej istoty (relatívnej vzhľadom na stav poznania zákonitostí jazyka).

Pocit tejto istoty, resp. presvedčenie o nej utvrdzuje deontickú moc kodifikátora, ktorú mu priznalo jazykové spoločenstvo. Podľa spomínaného konštitučného pravidla ide o konvenčnú moc v zmysle môcť,

³ POVAŽAJ, Matej: *O norme a kodifikácii*. In: *Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava : Veda, 1997, s. 129.

mať právo, poverenie starať sa o jazykovú normu v súlade s potrebami spoločenstva, s potrebami istoty vo veci správnosti, jednoty a ochrany jazyka. V slovenskom jazykovom spoločenstve sa udomácnila tendencia ku konvenčnej absolutizácii tejto moci, čo očividne potvrdzuje vyššie citovaný výrok z jazykového zákona, z ktorého vyplýva, že kodifikátor je absolútny regulátor spisovnej normy, lebo je optimálnym znalcom zákonitostí jazyka, na ktorých je založená norma. Reč je o konvenčnej absolutizácii, čiže kodifikátor neabsolutizuje moc svojvoľne, ale jazykové spoločenstvo ho podporuje, aby jeho mocenská pozícia nebola obmedzovaná, lebo veď fenomenálne zvláda svoju statusovú funkciu. Taká absolutizácia znamená naturalizovanosť vládnutia kodifikátora v spisovnojazykovom svete, ktoré jazykové spoločenstvo vníma ako prirodzený poriadok v tomto svete. Slovenský spisovnojazykový svet sa vyznačuje paternalistickou kodifikátorskou kultúrou: so súhlasom používateľov spisovného jazyka kodifikátor riadi ich orientáciu v normách tohto útvaru národného jazyka, ochraňuje ich pred deštruktívnymi zásahmi do noriem a formuje ich spisovnojazykové vedomie. Kodifikátor je fenomén s vplyvom na jazykové spoločenstvo, ktorému určuje, čo je pre jeho príslušníkov „dobré“ z hľadiska kultúry ich spoločného jazyka. Otázka je, čo vypovedá táto kultúra o povahe, charaktere tohto spoločenstva.

Základná poznávacía a hodnotová orientácia

Kodifikátor v slovenskom jazykovom prostredí pôsobí na jazykové spoločenstvo tak, aby sa jeho príslušníci správali a konali v duchu vertikálnej poznávacej a hodnotovej orientácie. Výraz *vertikálny* odkazuje na protiklad *vertikálny* : *horizontálny*, ktorým filozof zobrazuje základnú životnú orientáciu človeka.⁴ Výraz *vertikalita* označuje orientáciu človeka na niečo vyššie, ako je on sám, teda upnutosť človeka na niečo, čo stojí nad jeho faktickým JA. Toto vyššie vzbudzuje v ňom napätie,

⁴ SLOTERDIJK, Peter: *Du mußt dein Leben ändern. Über Anthropotechnik*. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 2009.

ktoré ho núti uberať sa tým smerom. V jeho vedomí sa vytvorilo niečo, čo predstavuje vyššiu hodnotu, akou je jeho faktická existencia. Toto vyššie si predstavuje, že je niekde nad ním a odtiaľ sa obracia na človeka a vyvoláva v ňom „vertikálne napätie“. Tým, že človek svoje bytie dáva do vzťahu s niečím vyšším, nastavuje sa na to, aby sa jeho bytie menilo na niečo hodnotnejšie. Z tejto entity ako vyššej hodnoty vyžaruje sila, ktorá je fundamentálnym zdrojom zmyslu ľudskej existencie: orientácia na toto vyššie, na vyššiu hodnotu, zacielenosť bytia na ňu sa premieta do vedenia života, ktorý má zmysel, a teda je základom jeho vydarenosti. Teda: život človeka sa naplňuje existenčným zmyslom tým, že prežíva vertikálne napätie, ktoré kladie na neho nearbitrárnu požiadavku, aby svoj život riadil s orientáciou na vyššiu hodnotu, akou je on sám.

Výrazom *horizontalita* sa označuje opačná orientácia. Táto orientácia vedie k tomu, aby sa človek sústreďoval na to, aký fakticky je a aký môže byť bez hľadania zdroja zmyslu života v niečom vyššom, v niečom, čo je mimo neho. Človek môže a musí sám určovať zmysel života, lebo existuje v bezzmyslovom svete. Ozmysľujúca sila je vo vnútri človeka, nie niekde mimo neho, sám musí využívať a rozvíjať svoje danosti, rozhodovať, určovať svoje preferencie a tým naplňovať svoj život vlastnou voľbou. Takto orientovaný človek je zameraný na uspokojovanie svojich potrieb, čo vedie k tomu, aby zasahoval do sveta a menil ho so zreteľom na tento cieľ. V popredí je orientácia na perfektivizáciu seba a sveta v prospech čoraz väčšieho životného komfortu, predpokladajúceho uspokojenie životných potrieb. Človek sa teda musí vyrovnávať s otázkou, či sa má orientovať na objektívne dané sily, upínať sa na ne, a tak naplňovať svoj život, alebo na seba samého ako na subjekt, ktorý sa emancipoval a naplňovanie života má vo „vlastných rukách“, a preto sa vyzdvihuje individuálna sloboda, umožňujúca individuálnu voľbu. Na jednej strane ho priťahuje predstava, že objektívne sily sú mu prístupné, môže ich poznávať, zmocniť sa ich, čo podporuje jeho slobodu, a na druhej strane prejavuje sklon k autarkii (sebestačnosti) a autoregulácii vlastného života, k slobode v zmysle rozhodovania a voľby bez nátlaku. Vertikálnu potrebu prežíva ako potrebu mať prístup k objektívnej pravde (k tomu, „ako sa veci majú“) i ako paradigmatickú potrebu, čiže ako potrebu objaviť vzor pre vlastné správanie a konanie („podľa čoho sa má orientovať moje správanie a konanie“).

V tomto prežívaní sa odráža jedna stránka existenčného poriadku ľudskej bytosti, ktorý sa navodil v evolučnom procese. Reprezentácii tohto poriadku by mohol zodpovedať tento opis: chcieť existovať ako subjekt descendent, ktorý rozumie svetu a koná v duchu jeho poriadku. V tomto opise sa odráža, že človek ako evolučný produkt vzišiel z procesu subjektivizácie – z procesu, v ktorom sa vymanil zo stavu čistej prírodnej bytosti a ocitol sa v stave subjektu a tým vo vzťahu subjekt – objekt –, a na základe vôle k existencii je nastavený na vedenie života ako descendent („potomok“) prírody, vyznačujúci sa sklonom k autonomizácii, aj ako interpret sveta, ktorý chce rozumieť jeho poriadku a konať v jeho duchu, pretože aj ako autonomizujúci sa subjekt zostáva prvkom v systéme univerza. Ľudský život sa riadi (aj) princípom descendentnej autonomizácie, ktorý je v pozadí toho, že človeka sa zmocňujú jeho horizontálne potreby, aj princípom descendentnej identity, ktorý pôsobí na „potomka“ tak, aby v ňom autonomizácia neumŕtvila väzbu s objektívnym zdrojom jeho existencie a reprodukovala sa jeho vertikálna existenčná orientácia, prežívaná alebo aj uvedomovaná ako uspokojovanie/neuspokojovanie potreby objektívnej pravdy a konania podľa jej vzoru. Taký život je pravdivý, a preto dobrý, a tak jeho mentálny obraz funguje ako vedomý či nevedomý atraktor, ktorého reálne pôsobenie je však obmedzované meniacimi sa okolnosťami ľudského života.

Horizontálna potreba ale motivuje človeka k pragmatistickému a konštrukčnému prístupu k pravde: pravda je to, čo je pre nás užitočné, pravdu konštruujeme my.⁵ V praktickom živote býva tak, že vertikálna orientácia v rozličných životných kontextoch sa neutralizuje pragmatistickou životnou filozofiou a zodpovedajúcimi životnými praktikami. Výraz neutralizácia je tu iste namieste, lebo životná realita nesvedčí o tom, že vertikálna potreba zaniká, ale o tom, že v istých životných kontextoch ich odsúva pragmatistický prístup k životu (kontextová neutralizácia).

⁵ Porov. RORTY, Richard: *Filozofia a zrkadlo prírody*. Bratislava : Kalligram, 2000; GLASERFELD, Ernst von: *Konstruktion der Wirklichkeit und des Begriffs der Objektivität*. In: *Einführung in den Konstruktivismus*. 13. Aufl. München : Piper Verlag, 2012, s. 9 – 39.

Aj človeku ako nositeľovi jazyka sú vlastné horizontálne a vertikálne potreby. Prívlastok *jazykové* sa tu vzťahuje na ovládanie (materinského) jazyka, chápané ako disponovanie kompetenciou na navodzovanie výrazových štruktúr s významami (jazyková kompetencia hovoriaceho), a teda aj na ich kognitívne spracovanie pri ich vnímaní v role recipienta. Vertikálna jazyková potreba je zjavná pri otázke dokonalého ovládania jazyka, ktorá sa nadhadzuje v spisovnojazykovej praxi v súvislosti so správnosťou jazykových štruktúr (porov. s bežnou konštatáciou v duchu „bežný používateľ nemôže perfektne ovládať spisovný jazyk“). Keď sa bežný používateľ obracia na kodifikátora, aby sa mu dostalo odpovede na otázku, ako je to správne, aktualizuje sa v ňom vertikálna jazyková potreba, pretože považuje za samozrejmé, že ten je znalý jazykového poriadku, ktorý predstavuje niečo „vyššie“ ako to, čo bežný používateľ ovláda. Túto mienku mu kodifikátor so systémovolingvistickým presvedčením aj potvrdí, keď mu vysvetlí, že rozhodujúce sú zákonitosti jazyka. Aj on je vertikálne orientovaný. Svoju jazykovú vertikálnu orientačnú potrebu uspokojuje tým, že sa obracia na objektívny jazykový systém ako poriadok, ktorý určuje dokonalé ovládanie jazyka. Kodifikátor ho premieta do spisovnej normy, prostredníctvom ktorej používatelia pociľujú tlak tohto poriadku a prežívajú ono „vertikálne napätie“, vyžadujúce, aby sa naň upínali a uvedomovali si svoju vertikálnu jazykovú potrebu, ktorej uspokojovanie dáva ich ovládaniu jazyka nepragmatický zmysel.

Vertikálna orientácia kodifikátora – jeho orientácia na objektívne zákonitosti jazyka, na objektívny poriadok v ňom – svedčí o tom, že v slovenskom jazykovom prostredí a v myslení kodifikačne relevantnej jazykovednej obce sa pevne ustálil naturalistický prístup k jazyku. Je to prístup v duchu prírodných vied, ktoré sú zamerané na poznanie zákonov prírody, existujúcich ako objektívne danosti, podľa ktorých sa máme riadiť. Týmto zákonom majú zodpovedať zákonitosti jazyka, z ktorých sa vyvodzujú normatívy na určenie, čo je v jazyku správne. Odvolávanie sa na zákonitosti jazyka podčiarkuje vedeckú vážnosť rozhodnutí kodifikátora a korešponduje aj s hodnotou spisovného jazyka v národnom živote. Pre slovenské jazykové spoločenstvo je charakteristické, že žije vo viere vo vedeckosť kodifikátora, ktorý mu sprostredkúva objektívne znalosti o jazykovom svete, znalosti o tom,

čo je „nad“ bežným používateľom. Kodifikátor ho upriamuje na toto „vyššie“ a podporuje jeho vertikálnu jazykovú orientáciu. Ako sa veriaci Slováci upínajú na Boha ako vyššiu silu, ako iní zase považujú za samozrejmé, že kozmos je riadený zákonmi, od ktorých sme závislí, aj ako nositelia spisovného jazyka sú svojím umom nastavení na to „vyššie“, ktoré prekračuje ich faktické jazykové JA. Charakterizuje ich to, že klasické umové nazeranie na svet, podľa ktorého svet pozostáva z javov, za ktorými sa skrýva ich podstata, systém zmyslami nevnímateľných zákonov, prostredníctvom kodifikátora uplatňujú aj pri nazeraní na jazyk. Pri tomto nazeraní sa ale stráca iný pohľad na jazyk, v ktorom sa do pozornosti dostáva, že jazyk existuje ako súčasť jazykovej praxe. Tak ho aj používatelia prežívajú, citovo vnímajú. Umové a citové vnímanie jazyka nie je vždy v súlade.

Ešte v roku 1933 šéfredaktor časopisu *Slovenská reč* Henrich Bartek napísal: „Najdôležitejším činiteľom v bežnom spisovnom úze je jazykový cit. On temer sám udáva smernice, ktorými sa spravujú spisovatelia a ľudia, hovoriaci spisovnou slovenčinou. Keby bola spisovná slovenčina už vo všetkom ustálená, keby sme mali jednotný jazykový cit, tak by sme v ňom nachodili najspoľahlivejšieho poradcu. Ale u nás dobrý spisovný úzus obmedzuje sa iba na malú časť spisovateľov a inteligencie... Preto jazykový cit nemôže nám byť nateraz jedinou spoľahlivou oporou pri riešení otázok správnosti jazykovej.“⁶ Odvtedy uplynulo takmer sto rokov a spisovný jazyk je značne zdemokratizovaný – jeho používateľská základňa zahŕňa prakticky všetkých Slovákov –, ale Bartekova implicitná predpoveď, týkajúca sa jazykového citu, sa nenaplnila. Dobre to ilustruje reakcia jazykovedca na výskyt výrazu *zemiakové hranolky*. Píše: „V tomto zmysle si naša pospolitosť i nepospolitosť privykla aj na zemiakové hranolky, lebo ešte nedospela na úroveň takého používateľa spisovného jazyka, na ktorej by uvažovala dôkladnejšie gramaticky... Bežný používateľ spisovného jazyka teda nie vždy dovidí na celú skloňovaciu paradigmatu zdobnenín, teda až do tvaru jednotného čísla.“⁷ Keďže ešte tak nevie uvažovať a nedovídi tak

⁶ BARTEK, Henrich: *O správnosti jazykovej*. Slovenská reč, 2, 1933 – 1934, č. 1, s. 6.

⁷ KOČIŠ, František: *Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komu-*

ďaleko, treba rozvíjať jeho jazykovú uvedomenosť v duchu vedeckého (teoretického) jazykového vedomia. Také vedomie zastupuje kodifikátor. Vedecké skúmanie jazykového citu, ktorý sa prejavuje v jazykovej praxi bez vonkajšieho riadenia, neprichádza do úvahy, *vedecké* znamená „zamerané na to, čo je za javmi, pozorovateľnými v jazykovej praxi“. O také skúmanie sa opiera kodifikátor.

Národné povahové vlastnosti

Vnímanie kodifikátora ako fenoménu a s tým spojená submisívnosť používateľov jazyka nemôže byť izolovanou črtou jazykového spoločenstva. Jednou z možností jej osvetlenia je položiť si otázku, či táto črta nie je komponentom národnej povahy. S konštruktom „národná povaha“ pracuje aj interkultúrna psychológia (porovnávacia kultúrna psychológia), ktorá sa upiera na dištinktívne vlastnosti národov, národných kultúr. Určujú sa parametre (dimenzie) ako porovnávací základ, ktoré sú relevantné so zreteľom na vystihnutie typických, charakteristických črt národných kultúr. Ako je známe, ohniskom výskumných podnetov je práca G. Hofstedeho,⁸ ktorý porovnával národné kultúry na základe piatich parametrov.

Napriek masívnej kritike jeho výskumu⁹ sa realizovalo množstvo komparatívnych projektov, opretých o jeho parametre: odstup od moci (mocenský odstup), individualizmus – kolektivismus, vyhýbanie sa neistote, dlhodobá – krátkodobá orientácia, maskulinita – feminita (od tejto dimenzie tu odhliadneme).

Prvý parameter – odstup od moci – sa týka postoja členov spoločnosti k mocenským pomeroch, miery očakávania a akceptácie sociál-

nikácii. In: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994*. Red. Matej Považaj. Bratislava : Veda, 1995, s. 13.

⁸ HOFSTEDE, Geert: *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA : Sage Publications, 1980.

⁹ Porov. napr. HANSEN, Klaus P.: *Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung*. 2. Aufl. Tübingen und Basel : A. Francke Verlag, 2000.

nej vzdialenosti medzi ľuďmi nerovnakého spoločenského postavenia, teda postojeového vnímania asymetricky rozdelenej moci. Národné spoločnosti (kultúry) sú buď viac vertikálne alebo viac horizontálne orientované. Vo vertikálne orientovanej kultúre – v spoločnosti s vysokým odstupom od moci – nerovnomerné rozdelenie moci sa očakáva a akceptuje, jednotlivci silne vnímajú svoju odlišnosť od iných na základe sociálnej hierarchie, väčší vplyv privilegovaných sa očakáva, vrátane ich väčšej popularity, zmeny v spoločnosti sa realizujú zmenami vo vrcholných pozíciách, teda revolučne. V horizontálne orientovanej kultúre – v spoločnosti s nízkym odstupom od moci – sa prejavuje tendencia k pozitívnemu hodnoteniu rovnosti ľudí, k vnímaniu seba ako statusovo rovnakého v pomere k iným, k potláčaniu privilegovanosti, k očakávaniu, že zmeny v spoločnosti sa realizujú zmenami pravidiel, teda evolučne.

L. Kolman¹⁰ porovnal národné kultúry Poliakov, Maďarov, Čechov a Slovákov na základe reakcií vysokoškolských študentov a zistil, že Slováci vykazujú vyšší index odstupe od moci ako Česi, čo naznačuje, že slovenská spoločnosť je viac vertikálne orientovaná. V súlade s týmto zistením je naše porovnanie týkajúce sa jazykovej submisívnosti v slovenskej spoločnosti. Na pozadí pozorovania môžeme vysloviť silnú hypotézu, že vertikálnu orientovanosť slovenskej spoločnosti potvrdzujú postoje a reakcie jej členov na asymetrický mocenský vzťah medzi kodifikačnou elitou a ostatnými nositeľmi spisovného jazyka. V slovenskej spoločnosti sa očakáva a akceptuje, že kodifikátor má také postavenie v spoločnosti, s ktorým sa spája moc nad ostatnými v sfére verejného jazykového života. Užíva si výsadu určovania, čo je v jazykových prejavoch správne a nesprávne, a ostatní vnímajú seba ako nositeľov spisovného jazyka s nižším statusom. Považuje sa za samozrejmé, normálne, že existuje jazyková elita, ktorá dokonale pozná spisovný jazyk, a preto má výsadné právo rozhodovať o jeho normách, a teda je aj prirodzené, že ostatní sa na ňu upínajú a so samozrejmou rešpektujú jej vôľu. K zmenám v spisovno-jazykových normách môže

¹⁰ KOLMAN, Luděk: *Komunikace mezi kulturami. Psychologie interkulturních rozdílů*. Praha : Česká zemědělská univerzita, 2001.

dochádzať len „zhora“, lebo len táto elita dokáže spoznať, aká zmena je pre spisovný jazyk prospešná a pre spoločnosť potrebná. To napríklad znamená, že aj keď drvivá väčšina používa druhotnú predložku *kvôli* v príčinnom význame (*kvôli počasiu, chorobe* a pod.), predložka sa nemôže zaradiť do kodifikovanej normy, lebo kodifikátor zistil, že nie je (v tomto význame) kongruentná so zákonitostami spisovnej slovenčiny, a tak sa jazyková prax opravuje (použije sa predložka *pre*) a zmena v norme sa nekoná. Používatelia, ktorí sa pri bežnom, normálnom používaní spisovného jazyka riadia svojím jazykovým citom, pri konfrontácii svojho citu s kodifikovanou normou si utvrdzujú svoje nižšie postavenie so zreteľom na tento jazyk, a tým aj svoje vnímanie mocenskej nerovnosti v tejto sfére spoločenského života ako normálne. Sprievodným javom normality vnímania seba ako statusovo nerovnakého používateľa jazyka je akceptovanie jazykových preferencií ako správnych, ktoré ani nemuseli vzniknúť z rozhodnutia kodifikátora; ako príklad môže poslúžiť aktuálna preferencia výrazu *ostatný* ako správne slovo namiesto výrazu *posledný* v prípadoch ako *v ostatnom čase, na ostatnej schôdzi* a pod. Je to jasný prejav následku silnej „vertikálnosti“ jazykovoporiadkovej orientácie členov spoločnosti. „Neelitní“ používatelia jazyka sú nastavení na vplyv jazykovej elity a táto nastavenosť podporuje tendenciu k akceptovaniu jazykovej kritiky, o pôvodcovi ktorej sa ani nevie, či patrí k elite, ale pod vplyvom vertikálnej orientácie, ktorá živí vnímanie seba ako používateľa na nižšom stupni hierarchie, kritika sa prijíma.

Druhý parameter – individualizmus vz. kolektivismus – sa vzťahuje na mieru závislosti jednotlivca od kolektívu, čiže na stupeň jeho autonómnosti. V spoločnosti s tendenciou k individualizmu jednotlivec je základným článkom kultúry, viazanosť na kolektív je relatívne voľná. Záujmy jednotlivca prevládajú, sú nad záujmami kolektívu, vysoko sa hodnotí vlastná iniciatíva, asertivita a každý si vytvára svoju identitu. V spoločnosti s dominanciou kolektivismu jednotlivci sú viac integrovaní v kolektívoch, ktoré im poskytujú ochranu. Vláda v nej tendencia k harmónii ako významný prvok v medziľudských vzťahoch a identita je založená na sociálnych základoch, jednotlivci sa identifikujú s kolektívmi, do ktorých sú včlenení. Podľa výskumu citovaného L. Kolmana Slováci sa vyznačujú nižším indexom individualizmu, sú menej

individualistickí ako Česi. Neprekvapuje zistenie súladu medzi veľkou vzdialenosťou od moci a tendenciou ku kolektivismu (a naopak).

Skúsenostné poznatky o správaní a konaní príslušníkov slovenskej spoločnosti vo vzťahu k spisovnému jazyku so zreteľom na kodifikátora podporujú (hypo)tézu, že v slovenskej kultúre dominuje tendencia ku kolektivismu. V spisovnojjazykovom diskurze sa permanentne reprodukuje idea o národnointegračnej, a teda aj národnosolidarizačnej funkcii spisovného jazyka, ktorá korešponduje s primordiálnym základom identity, vytváranom z toho, čo je človeku ako sociálnej bytosti jednoducho dané, teda jeho zapojenosť do príbuzenských a susedských vzťahov, do národného kolektívu a jeho kultúry atď. (oproti tomu inštrumentálny základ identity je daný tým, že jednotlivci pristupujú ku kolektívu ako k nástroju na dosahovanie cieľov, čiže sa identifikujú s kolektívmi, ktoré takto inštrumentalizujú, „pragmatizujú“ – chápu ich z hľadiska toho, že prinášajú úžitok). Výskumy preukazujú preferenciu primordialistického etnického myslenia v slovenskej spoločnosti.¹¹ Tendencia ku kolektivismu a k takému mysleniu v slovenskej spoločnosti zasahuje aj správanie a konanie jej členov vo vzťahu k spisovnému jazyku.

Za upnutosťou používateľov spisovného jazyka na kodifikátora je aj tradícia oddanosti k elite, ktorá koná v mene národa, v jeho prospech. Táto tradícia vzišla z idey o spisovnom jazyku ako podmienky existencie národa, a preto ho treba brániť a ochraňovať. Oddanosť elite znamená lojalitu voči privilegovanej časti národa, ktorej sa prisudzuje kvalifikovanosť a kompetentnosť na jeho ochranu a presadzovanie jeho záujmov. Nositeľ jazyka intenzívne prežíva svoju včlenenosť do národného kolektívu, vníma ju ako niečo prirodzené a prirodzené preňho je aj to, že k spisovnému jazyku treba mať postoj zodpovedajúci záujmu kolektívu.

Závislosť od kodifikačnej elity je sprostredkovaná závislosťou od národného kolektívu, ktorý si takú elitu vytvára na vlastnú ochranu. Primordialistické etnické myslenie späté so silnejším prežívaním svo-

¹¹ PRŮCHA, Jan: *Interkulturní psychologie. Sociopsychologické zkoumání kultur, etnik, ras a národů*. 3. vyd. Praha : Portál, 2010, s. 123.

jej národnej identity spôsobuje, že nositelia spisovného jazyka sa identifikujú s kodifikačnou elitou, považovanou za reprezentanta jazykovej ideológie národa, v ktorej sa odráža interpretácia spisovného jazyka z pozície záujmu národného kolektívu.

Tretí parameter – vyhybanie sa neistote – sa týka vzťahu členov spoločnosti k neistote a neurčitosti, ich vnímania situácií ako neistých a neurčitých a reakcií na ne, čiže aj ich pripravenosti na akceptáciu takých situácií. Kultúry sa odlišujú aj tým, či sa v nich prejavuje tendencia k vyhybaniu sa neistote, alebo tendencia k jej akceptácii. Nositelia prvej kultúry prednostne reagujú na neistotu (a neurčitosť) tým, že zavádzajú prísnejšie zákony a pravidlá na jej minimalizáciu, živia v sebe vieru v absolútnu pravdu a vyhybajú sa zmenám, v ktorých vidia potenciálne ohrozenie jestvujúceho. Vyznačujú sa aj tým, že sú emocionálnejší. Nositelia druhej kultúry naopak minimalizujú predpisy a pravidlá, namiesto k absolútnej pravde inklinujú k názorovému relativizmu a sú otvorení voči zmenám. Sú skôr hlbavejší ako emotívni.

Pozorovanie správania a konania Slovákov vo vzťahu k spisovnému jazyku ukazuje sklon k prísnejšiemu jazykovému poriadku, čo potvrdzuje jazykový zákon. Premieta sa to aj do kodifikácie spisovnej normy, pri ktorej prevláda tendencia k jednoznačnosti, k obmedzovaniu variantnosti a ku konzervovaniu daného stavu. Pozorujeme, že pod jej vplyvom používateľa očakávajú jednoznačnú odpoveď na otázku, čo je správne. V kodifikácii sa skôr preferuje zabraňovanie realizácii potenciálnej jazykovej zmeny, aj keď tá je v súlade so „zákonitosťou“ (ktorá má inak pre kodifikáciu fundamentálny význam) vývinu jazyka. Dobré to ilustruje porovnanie prejavov synchronnej dynamiky slovenskej morfológie, opísaných v klasickej práci o tomto jave,¹² s aktuálnou kodifikáciou; napríklad L. Dvonč zistil, že pri substantívach podľa vzoru *hrdina* „vývin v súčasnej spisovnej slovenčine zreteľne ukazuje na čoraz väčšie používanie prípony *-i*. Prípona *-i* je dnes produktívna pri slovách so slovotvornou príponou *-ca*“¹³ (poukazuje na to, že sa tu nadväzuje na vývin pri slovách so sufixom *-ista*, *-ita*, ako aj cudzích slov

¹² DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava : Veda, 1984.

¹³ Tamže, s. 29.

na -ta), ale kodifikačná elita rázne zamietá akceptáciu tohto javu (teda tvaru *záujemci* a pod.). Spomínaný sklon k viere v absolútnu pravdu sa v spisovno-jazykovom živote manifestuje v orientácii na silnejšie, rigidnejšie pravidlá, čomu zodpovedá rigoróznejšia kodifikácia. „Nadmiera“ variantnosti ohrozuje stabilitu normy a zneisťuje používateľov. Kodifikácia má zaručiť taký poriadok v jazyku, ktorý ho chráni pred rozkladom, a teda posilňuje jazykovú istotu používateľov. Tendencia k absolútnemu podriadeniu sa kodifikátorovi je motivovaná pestovanou potrebou istoty poriadku: kodifikátor zaručuje jazykovú istotu jednak v „internom“ zmysle, čiže v zmysle stability normy spisovného jazyka, a jednak v „externom“ zmysle, t. j. v mocenskom zmysle – kodifikátor znamená istotu, že sa zachová poriadok verejného jazykového života (používateľ vie, že sa na neho môže spoliehať).

Štvrtý parameter – dlhodobá vz. krátkodobá orientácia – sa týka vzťahu členov spoločnosti k tradíciám a dlhodobým záväzkom, cieľom. V kultúre s dlhodobou orientáciou sa prítomnosť podriaďuje budúcnosti, pri aktivitách sa myslí na to, čo prinesú v budúcnosti, prejavuje sa ochota podriaďovať sa dlhodobým cieľom, a teda sa pestuje vytrvalosť, usilovnosť, ale napríklad aj sporovlivosť. Dlhodobé záväzky sú retardačným faktorom zmien v spoločnosti. V kultúre s krátkodobou orientáciou dominuje zameranosť na blízke ciele, na dosahovanie okamžitých výsledkov, takže aj zmeny v spoločnosti prebiehajú rýchlejšie. Podľa údajov citovaného L. Kolmana slovenskú kultúru charakterizuje tendencia k dlhodobej orientácii, čím sa podobá na kultúru ostatných stredoeurópskych kultúr.

Tento parameter môžeme interpretovať aj tak, že jeho rozsah zahŕňa aj delenie kultúr podľa nastavenosti ich nositeľov na zmeny vo vlastnej kultúre, ako to poznáme z podania etnológov a kulturológov s odkazom na klasika C. Lévi-Straussa, ktorý v tejto súvislosti uvažoval o „chladných“ a „horúcich“ kultúrach.¹⁴ Slovenská kultúra v spisovno-jazykovom aspekte sa vyznačuje dlhodobou orientáciou, ktorá je spojená s blokovaním zmien v jazyku v mene zachovania čo najprís-

¹⁴ ASSMANN, Aleida: *Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen*. 3. Aufl. Berlin : Erich Schmidt Verlag, 2011.

nejšej historickej kontinuity a zabezpečenia budúcnosti tejto kontinuity. Výrazným prejavom tejto orientácie sú permanentné, vytrvalé reakcie na výskyt bohemizmov, za ktorým je „spomínanie“ na minulosť, na konštruovanie spisovnej slovenčiny a jej vyhaňovanie so zreteľom na rolu češtiny v tomto procese (pripomeňme si, že čeština zohrala úlohu identifikačného jazyka pri formovaní spisovnej slovenčiny).

Záver

Vnímanie kodifikátora ako fenoménu v slovenskom jazykovom prostredí je podložené tradíciou sklonu k vertikálnej interpretácii sveta, v ktorej sa človek javí ako včlenený do objektívneho poriadku, založeného na zákonoch. Vertikálna orientácia je univerzálny jav. Vzišla z praskúsenosti človeka, že imitáciou toho, čomu vo svete rozumie, sa dokáže adaptovať na svet, a teda konať tak, aby ťažil pre seba z tohto rozumenia, implikujúceho akceptáciu paradigmatickej moci imitovaného, jeho vzorovosť pre adaptačnú orientáciu. Ilustračne: Keď človek začal rozumieť tomu, že rastlinám sa darí len v pôde s vlhcou, mohol imitovať dažďové zavlažovanie a tým sa adaptovať na túto stránku prírodnej danosti tak, aby podporil svoje prežitie. Táto skúsenosť v ňom vzbudzovala akceptačný vzťah k prírode ako vzoru konania. Poznávanie toho, „ako sa veci majú“, napríklad toho, že základnou podmienkou existencie rastlín je pôda s vlhcou, určilo, že fundamentálnou perspektívou, z ktorej človek pristupuje ku konaniu, sa stala pravdivosť (či konanie zodpovedá tomu, „ako sa veci majú“, alebo nie). Orientácia na poznanie objektívnej pravdy a na konanie v jej duchu sa stala vertikálnou potrebou.

Vertikálne potreby, navodené spomínanou praskúsenosťou, sa stali pozadím vertikality sociálneho života. Potreba objavovať to, podľa čoho človek môže riadiť svoje konanie, aby sa adaptoval na dané podmienky, pôsobila aj v sociálnych interakciách, ktoré viedli k hierarchickej organizácii spoločnosti, k jej mocenskej usporiadanosti, ktorú vyznačuje autorita „vyššieho“. Vertikálne potreby spôsobili, že jednotlivci v sociálnych interakciách boli už nastavení na mocenskú štruktúraciu spoločnosti ako princípu jej poriadku. Samotná štruktúra

mala oporu v potrebe moci a istoty. Potreba moci podnecuje k zaujatiu pozície autority, čo korešponduje s potrebou istoty, a to jednak v zmysle istoty „majiteľa“ moci – mať moc je väčšou garanciou istoty – a jednak v zmysle istoty, ktorú poskytuje poriadok založený na mocenskom vzťahu. Výrazným aspektom sociálneho poriadku je, že potreba moci a potreba istoty sa vzájomne podporujú. Sociológ vyzdvihuje, že záruka istoty zlegitímňuje moc.¹⁵

Ako vieme, aktivity človeka však motivuje aj emancipačná potreba, ktorá ho vedie k snahe o autonómiu, takže sa v ňom zjavuje aj sklon prejavovať svoju „vypelost“. Vo vzťahu k materinskému jazyku prejavom tohto sklonu je ochrana vlastného jazykového citu, nadobudnutého v prvotnej socializácii. Uplatňovanie tohto sklonu je zárodkom defenomenizácie kodifikátora. Objasňovanie tohto potenciálneho procesu, sledovanie tohto zárodku je aktuálna lingvistická úloha v slovenskom jazykovom prostredí.¹⁶

Literatúra

- ANTER, Andreas: *Theorien der Macht zur Einführung*. Hamburg : Junius Verlag, 2012.
- ASSMANN, Aleida: *Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen*. 3. Aufl. Berlin : Erich Schmidt Verlag, 2011.
- BARTEK, Henrich: *O správnosti jazykovej*. Slovenská reč, 2, 1933 – 1934, č. 1, s. 1 – 16.
- DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava : Veda, 1984.
- GLASERFELD, Ernst von: *Konstruktion der Wirklichkeit und des Begriffs der Objektivität*. In: *Einführung in den Konstruktivismus*. 13. Aufl. München : Piper Verlag, 2012, s. 9 – 39.

¹⁵ ANTER, Andreas: *Theorien der Macht zur Einführung*. Hamburg : Junius Verlag, 2012, s. 88.

¹⁶ Publikácia vychádza s podporou Vedeckej grantovej agentúry MŠVVaŠ SR v rámci projektu VEGA 1/0221/24 *Kultúra jazykovej a komunikačnej prezentácie toposov*.

- HANSEN, Klaus P.: *Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung*. 2. Aufl. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag, 2000.
- HOFSTEDE, Geert: *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA : Sage Publications, 1980.
- KOČIŠ, František: *Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komunikácii*. In: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994*. Red. Matej Považaj. Bratislava : Veda, 1995, s. 12 – 21.
- KOLMAN, Luděk: *Komunikace mezi kulturami. Psychologie interkulturních rozdílů*. Praha : Česká zemědělská univerzita, 2001.
- POVAŽAJ, Matej: *O norme a kodifikácii*. In: *Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava : Veda, 1997, s. 126 – 133.
- PRŮCHA, Jan: *Interkulturní psychologie. Sociopsychologické zkoumání kultur, etnik, ras a národů*. 3. vyd. Praha : Portál, 2010.
- RORTY, Richard: *Filozofia a zrkadlo prírody*. Bratislava : Kalligram, 2000.
- SEARLE, John R.: *Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen*. Berlin : Suhrkamp Verlag, 2013.
- SLOTERDIJK, Peter: *Du mußt dein Leben ändern. Über Anthropotechnik*. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 2009.
- Štátny jazyk v súvislostiach*. Ed. Sekcia štátneho jazyka a národného písomníctva Ministerstva kultúry Slovenskej republiky. Bratislava : Print-Servis, 1998.

Cudzie a naše v hrách kočovných bábkarov 20. storočia na Slovensku

Juraj Hamar

Abstract

The foreign and our own in the plays of 20th-century travelling puppeteers in Slovakia

The active performances of travelling puppeteers in Slovakia came to a de facto end as a result of the political changes after February 1948. The living tradition of the numerous active puppeteer families in Slovakia was first restricted and later completely banned. The precious testimony to the theatrical, literary and linguistic cultural heritage was gradually lost, as the wide repertoire of travelling puppeteers was maintained mainly through oral tradition. This text presents an interpretation of typical, stereotypical, symptomatic and unique phenomena in the plays of nomadic puppeteers in Slovakia. In particular, the study focuses on the repertoire, space, characters and language of the travelling puppeteers. The source material is a unique sound recording from 1972, on which the son of the puppeteer Bohuslav Anderle, Anton Anderle, recorded 28 plays from the traditional repertoire of the Anderle family from Radvaň. These plays represent a uniquely large corpus in the European context, which allows us to make an informed discourse on the form of foreign and domestic elements in the traditional puppet theatre of the 20th century in Slovakia.

Keywords: travelling puppeteers, puppet theatre, repertoire, characters, linguistic expression, Gašparko

Divadlo kočovných bábkarov

Divadlo kočovných bábkarov na Slovensku nemôžeme oddeliť od dejín európskej divadelnej tradície a tradičnej ľudovej kultúry, ktoré mali vplyv na rôznorodé podoby tohto divadelného žánru. Zároveň treba zdôrazniť úzke prepojenie (jazyk, repertoár, bábkry a scéna, rodinné zväzky, pôsobenie a trasy bábkarských rodín a pod.) našej domácej tradície na kočovných bábkarov českej a moravskej proveniencie. Divadelné produkcie kočovných bábkarov sa donedávna označovali aj za produkcie tzv. ľudových bábkarov¹, čím sa ich umenie a priori radilo do sféry tzv. nižšej kultúry, ale na rozdiel od iných žánrov ľudového umenia – piesní, tancov, slovesných prejavov a pod. – jeho zaradenie do tzv. nízkej kultúry nie je až také jednoznačné. Ak máme do činenia s divadlom kočovných bábkarov, súčasnému stavu výskumu tejto problematiky vyhovuje širšie koncipované poňatie uvedeného javu. To znamená, že namiesto kategorického začlenenia tzv. ľudového bábkového divadla do nízkeho, resp. vysokého štýlu umenia a kultúry je lepšie vyhnúť sa obidvom týmto kategóriám.²

Prví, inonárodní komedianti prichádzajú do Európy koncom 16. a začiatkom 17. storočia zo západných častí kontinentu, z Britských ostrovov, Holandska, Talianska a Nemecka.³ Prvý písomný záznam o slovenskom bábkovom divadle je zmienka o účinkovaní Jána Stražana z roku 1882.⁴ Označenie komedianti má v súčasnosti pejoratívny nádych, ale prakticky išlo o kočovné divadelné skupiny muzikantov, hercov, spevákov, kúzelníkov, žonglérov, povrazolezcov a pod., kto-

¹ McCORMICK, John – PRATASIK, Bennie: *Popular puppet theatre in Europe, 1800 – 1914*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004; HAMAR, Juraj: *Ľudový bábkar Anton Anderle*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2008; HAMAR, Juraj: *Hry ľudových bábkarov Anderlovcov z Radvane*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2010.

² McCORMICK, John – PRATASIK, Bennie: *Popular puppet theatre in Europe, 1800 – 1914*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004, s. 9.

³ BARTOŠ, Jaroslav: *Loutkářská kronika*. Praha : Orbis, 1963.

⁴ HLEDÍKOVÁ-POLÍVKOVÁ, Ida: *Komedianti, kočovníci, bábkari*. Bratislava : Divadelný ústav – VŠMU, 2006, s. 39.

rí často účinkovali aj s vizuálnymi atrakciami rôznych panoptík, panorám, mechanických divadiel a napokon aj s bábkami. Od začiatku dvadsiateho storočia si kočovní bábkarí na Slovensku začali popri svojich divadelných bábkových a ochotníckych predstaveniach zriaďovať aj tzv. zábavné podniky s púťovými atrakciami (s kolotočmi, so strelnicami, s hojdačkami a pod.). Miestni obyvatelia ich označovali ako „komediant (komédijant, komedijant, komiédant, komendijant, komendant) ... komediáš (komédiš)“⁵. Títo komedianti boli aj zruční mechanici, tvorcovia bábok, kostýmov a dekorácií. A tak prinášali so svojimi púťovými atrakciami aj bábky, ktoré najmä v čase hmotnej núdze nahrádzali živých hercov z činoherných predstavení.⁶ Divadlo kočovných bábkarov v Čechách a na Slovensku nadväzuje na spôsob účinkovania spomínaných kočovných divadelných spoločností. K najznámejším rodinám bábkarov na Slovensku patrili Stražanovci, Dubskí, Anderlovci, Sajkovci a Nosáľkovci.

Domáci kočovní bábkarí pokračovali v spôsobe svojej existencie a účinkovania v duchu medzinárodnej tradície. Divadelné produkcie sa hrávali počas celého roka, obyčajne na jarmokoch, slávnostiach (napr. hodoch, ale aj korunováciách). V lete sa hralo na otvorených priestranstvách, námestiach a dvoroch, v zime v hostincoch, neskôr v divadelných sálach a v kultúrnych domoch. Toto divadlo malo komerčný základ, čo znamená, že ho obyčajne hrávali herci, pre ktorých bolo bábkové divadlo jedným z hlavných, resp. hlavným zdrojom príjmov a obživy. Divadelná tradícia sa prostredníctvom medzigeneračnej výmeny udržiavala a rozvíjala v rámci jednej rodiny tak, že divadlo hrávali obyčajne jeden až dvaja herci – muži, ktorí sa starali aj o reklamu, administráciu, logistiku kočovania a pod. Ženy zodpovedali za údržbu kostýmov, vyberanie vstupného a zároveň zabezpečovali chod domácnosti bábkarov. Kočovný spôsob hrania predstavoval pre rodinu bábkaru obyčajne osvedčené trasy svojho účinkovania, ktoré mali pomerne veľký geografický rádius (často niekoľko stoviek kilo-

⁵ *Slovník slovenských nářečí I.* Bratislava : Veda, 1994, s. 807.

⁶ McCORMICK, John – PRATASIK, Bennie: *Popular puppet theatre in Europe, 1800 – 1914.* Cambridge : Cambridge University Press, 2004, s. 21 – 63.

metrov). To, že divadlo hrávali len jeden až dvaja herci, súviselo nielen so spomínanou rodinnou tradíciou, ale dôležitú rolu tu zohrávalo aj ekonomické hľadisko, pretože príjem z predstavenia sa nemusel deliť a zostával v rodine. V inventári postáv nikdy nechýbal hlavný komic-ký hrdina, ktorý reprezentoval archetyp komickej postavy (na Slovensku to bol Gašparko). A napokon je to konštrukcia samotných bábok. Tento druh divadla sa hrával s marionetami – bábkami zavesenými na jednom hlavnom drôte, ovládanými obyčajne ďalšími dvoma, štyrmi a viac povrázkami, pričom hlava bábkych bola oddelená od tela, a preto sa dala vymieňať a tak sa menili charakter postavy. Bábkar preto nemusel mať až taký rozsiahly inventár bábok.

Zásadnú premenu inonárodného divadla na domácu tradíciu postupne prináša proces folklorizácie, ktorý zasiahol predovšetkým aktualizáciu repertoáru prostredníctvom nových tém, jazykový prejav, typológiu postáv, prostredie s novými scénami. Napríklad u divákov obľúbená scéna tzv. vartovačky,⁷ kde sedliak Škrhola stráži svojho pána (Dona Juana, resp. Fausta) pred čertami a smrťou.⁸ Scéna sa stala súčasťou hier prebratím z cudzieho repertoáru *Don Juan*⁹ a *Ján Doktor Faust*.¹⁰

V inonárodnom repertoári sa objavujú hry z domácej histórie, pôvodné obsadenie sa postupne dopĺňa o postavy s lokálnym koloritom, pre ktoré je charakteristický ľudový odev, reč sa prispôbuje domácej jazykovej prostrediu (vrátane ľudových nárečí), do pôvodných textov sa dostávajú dôverne známe prostredia a situácie, text sa obohacuje o domáce príslovia a porekadlá, ustálené formulky, ale aj ľudové piesne a pod. Cudzie a naše v hrách kočovných bábkarov na Slovensku sa prejavuje najmä v samotnom repertoári, v priestore a prostredí, v ktorých sa odohrávajú jednotlivé scény, v typológii postáv a v ich jazykovom prejave.

⁷ Pozri *vartuvať, vartovať* – z nem. s významom „strážiť“.

⁸ Bližšie o tzv. vartovačke pozri DUBSKÁ, Alice: *Dvě století českého loutkářství. Vývojové proměny českého loutkového divadla od poloviny 18. století do roku 1945*. Praha : Akademie múzických umění v Praze, 2004, s. 65.

⁹ HAMAR, Juraj: *Hry ľudových bábkarov Anderlovcov z Radvane*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2010, s. 85 – 88.

¹⁰ Tamže, s. 412 – 415.

Repertoár

Repertoár kočovných bábkarov na Slovensku v zásade nadväzoval na tradičný repertoár európskych bábkarov známy od 17. storočia.¹¹ Sú to predovšetkým hry inšpirované európskou literárnou tradíciou, napr. *Ján Doktor Faust*, *Don Juan*, hry zo života svätých ako *Život svätej Genovévy* alebo hry inšpirované antickou mytológiou, napr. *Herkules*. Do domáceho repertoáru sa dostávajú aj české historické hry a hry z obdobia národného obrodzenia, ktoré z hľadiska existencie spoločného štátu Čechov a Slovákov od roku 1918 nemôžeme pokladať za celkom cudziu látku. Takými sú napríklad hry *Bitka na Bielej hore* alebo *Veselý uhliar*. Najobľúbenejšou hrou z domáceho prostredia bol *Jánošík* o zbojníkovi Jurajovi Jánošíkovi a jeho hôrných chlapcoch.

Priestor

Jednotlivé dejstvá v hrách tradičného repertoáru sa celkom prirodzene odohrávajú v pomerne ustálenom inventári príslušných prostredí, čo je napríklad z technického hľadiska dané aj obmedzeným počtom maľovaných dekorácií. Divadelný priestor v marionetovom divadle kočovných bábkarov podlieha – podobne ako kostýmy, rekvizity a bábky – určitým konvenciám. To znamená, že divák sa musí oboznámiť s konvenčným významom divadelných znakov.¹² Niektoré priestory sú univerzálne (les, záhrada, jaskyňa, kráľovské komnaty, cintorín, hrad na kopci), niektoré exotické, resp. cudzie (morské pobrežie, ostrov, exotické záhrady, sultánov palác), ďalšie reprezentujú podzemie (peklo) a napokon sú to prostredia, ktoré majú domáci kolorit (krčma, drevenica, sedliacka izba). Tieto prostredia divák vidí na maľovaných scénických dekoráciách, ale bábkar pracuje aj s virtuálnymi priestor-

¹¹ McCORMICK, John – PRATASIK, Bennie: *Popular puppet theatre in Europe, 1800 – 1914*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004, s. 161 – 206.

¹² BOGATYRIOV, Piotr: *Ludové divadlo české a slovenské*. Bratislava : Tatran, 1973, s. 87.

mi, ktoré síce divák nevidí, ale v texte sa o nich hovorí. Z kontextu hry potom vyplýva, o aké priestory ide a čo sa v nich odohráva (napríklad dvor pred sedliackou izbou, Jeruzalem, nad ktorým letí Faust s Mefistom, záhrada za domom a pod.).

Postavy

Typologická klasifikácia postáv vychádza z troch zmyslovo-významových vrstiev, ktoré sa navzájom dopĺňajú a prelínajú. Každá z nich zároveň reprezentuje „cudzie“ aj „naše“. Sú to: sémantická, vizuálna a fonická vrstva.

1. Sémantická vrstva charakterizuje postavu z hľadiska jej funkcie v hre a odkazuje na jej psychologické, sociálne, kultúrne, etnické, antropologické, historické, umelecké a iné kontexty. Zároveň prezentuje archetypy tradičných postáv, ktoré sa zhmotňujú vo vizuálnej a fonickej vrstve. Zjednodušene povedané, sémantická vrstva súvisí s tým, do akej roly je postava obsadená. To znamená, že ak v bábkovej hre vystupuje čert, zbojník, kráľ alebo Gašparko, divák od začiatku hry vie, čo má od postavy očakávať, aké vlastnosti, konanie a prejavy sa budú počas celej hry na túto postavu vzťahovať, dokonca aj to, akou rečou bude rozprávať. S touto skutočnosťou súvisí aj sympatia, resp. antipatia diváka voči postave a jej konaniu a pod. Typ postavy, jej vonkajšie znaky, vzhľad, konanie, reč i výraz môžu v tomto duchu v sémantickej vrstve predznamenať aj rozlíšenie medzi „cudzími“ a „našími“ postavami. Napríklad ak ide o spoločenský status postavy (kráľ, sedliak, zbojník), historickú postavu „nášho“ hrdinu (Jánošík), etnickú identitu (Žid, Cigán, Maďar), inferálnu bytosť (čert, smrčka) a pod.
2. Vizuálna vrstva obsahuje všetky zložky vizuálnej reprezentácie bábk: kostým, rekvizity, materiál, z ktorého sú zhotovené, charakter a spôsob, akým sú modelované črty tváre, rúk a nôh, a napokon aj spôsob animácie bábk na javisku. Aj prvky vo vizuálnej štruktúre podliehali v ľudovom bábkovom divadle určitým konvenciám a tie takisto zohľadňovali status „náš“, resp. „cudzí“. Iné bolo oblečenie vyšších vrstiev – kráľov, princezien, grófov – a iné oblečenie nižších

- vrstiev – sedliakov či zbojníkov. Inú rekvizitu používali v bitkárskych scénach rytieri a zbojníci, inú sedliaci a pod.
3. Fonická vrstva predstavuje emócie, sociálne, psychologické a jazykové charakteristiky postavy, ktoré bábkar oznamuje publiku prostredníctvom hlasu, akým bábka hovorí. Fonická vrstva zároveň reprezentuje sprostredkovateľa textovej stratégie hry. Výrazne sa teda podieľa na celkovej poetike a estetike ľudového bábkového divadla. Fonická vrstva spoločne s vizuálnou vrstvou podčiarkujú charakteristiky a významy fixované v sémantickej vrstve, ktorú by sme mohli považovať za nadradenú, pretože sa netýka len zmyslového vnímania, ale aj vzorov kolektívneho nevedomia a konceptuálneho vnímania. Vo svojej podstate potvrdzujú pravidlá, ktoré platia pre zachovanie spomínaného spoločného kódu. Jeden zo spôsobov modelovania typu postavy vo fonickej vrstve je klasifikácia hlasu a reči postavy prostredníctvom elementárnych (najčastejšie binárnych) sémantických opozícií. Postavu tak môžeme charakterizovať napríklad podľa pohlavia (mužská – ženská), veku (stará – mladá), sociálneho statusu (vznešená – nízka), morálky (kladná – záporná, dobrá – zlá), konania (smelá – zbabelá), estetických kategórií (krásna – škaredá, komická – tragická), jazykového prejavu (korektná – defektná¹³), antropologického hľadiska (človek – nečlovek¹⁴), ale aj prostredníctvom sociálnej a etnickej identity (náš – cudzí).

Ak máme identifikovať, čo je v hrách kočovných bábkarov na Slovensku skutočne domáce, tak je to predovšetkým postava Gašparka. Gašparko je najznámejšia a najpopulárnejšia postava tradičného bábkového divadla, ktorá účinkuje v každej hre. Jeho meno sa dokonca stalo súčasťou zjednodušeného pomenovania pre tento žáner ako „Gašparkovo divadlo“. Gašparko v podobe, akú mu v tlačili tradiční bábkar, predstavuje archetyp komickej postavy par excellence. V postave Gašparka sa mieša antická tradícia komických postáv so smiechovou kultúrou stredoveku a renesancie, s nemeckou a rakúskou hanswursti-

¹³ Napríklad porucha reči – zajakávanie, šušľanie.

¹⁴ Môže ísť napr. o zviera, čerta, anjela, smrťku alebo ducha.

ádou, s talianskou komédiou dell'arte a nakoniec osobitú esenciu tejto postave dodáva ľudové prostredie a ľudová komická obrazotvornosť.¹⁵

Gašparko je oblečený v šatách podobných šašovskému kostýmu, ktoré sú obyčajne celé červené (niekedy kombinované so zelenou, žltou alebo bielou farbou), niekedy ozdobené s bielymi čípkami okolo rukávov, s bielym golierom okolo krku a zúbkovanou šerpou, previazanou okolo pásu. Na hlave mu nesmie chýbať červená čiapka s jedným cípom, ktorý je zakončený roľníčkou. Gašparko často komolí slová, predstiera nedoslýchavosť, pomocou slovných hračiek obyčajne mení zmysel slov, ktoré sú zvolené tak, že vážne veci vyznievajú komicky a naopak. Vie o svojom pánovi, že je lotor, vrah a zlodej, ale sám sa podieľa na niektorých jeho „aktivitách“, čo mu spôsobuje očividnú rozkoš. Na rozdiel od ostatných postáv často mení textovú stratégiu, takže „hrá“ niekoľko pováh. Raz je smelý a drzý, inokedy bojazlivý, vyľakaný a plačlivý. Raz je lenivý, inokedy až príliš horlivý, na jednom mieste je čestný a spravodlivý, nekompromisný kritik mravných neduhov, na druhom mieste sa uchýľuje ku klamstvu, brutalite a násiliu.

Gašparko je jediná postava tradičného bábkového divadla, ktorej nevieme jednoznačne určiť vek, resp. či je to postava muža alebo chlapca. Gašparkovu tvár obyčajne starí rezbári bábok znázorňovali ako tvár mladíka s črtami starca (briadka, fúziky, výrazné vrásky). Súvisí to pravdepodobne s grotesknou koncepciou jeho tela a s karnevalovým princípom, ktorý je vo vzájomnom vzťahu s tým, že „události groteskného tela se vždy odehrávají na pomezí jednoho a druhého těla, jakoby v průsečníku dvou těl: jedno tělo umírá, druhé se rodí, ale obě jsou sloučena v jediném, dvojdomém“¹⁶. V porovnaní s ostatnými bábkami bol Gašparko podstatne menší, pretože bol trpasličieho vzrastu. Aj vďaka tomu dostáva v niektorých hrách mená ako „skrček skrčený“,

¹⁵ O postave Gašparka pozri viac DUBSKÁ, Alice: *Dvě století českého loutkářství. Vývojové proměny českého loutkového divadla od poloviny 18. století do roku 1945*. Praha : Akademie múzických umění v Praze, 2004, s. 57 – 60, resp. BALVÍN, Josef – POKORNÝ, Jindřich – SCHERL, Adolf (ed.): *Vídeňské lidové divadlo od Hanswursts Stranitzkého k Nestroyovi*. Praha : Odeon, 1990, s. 63 – 68.

¹⁶ BACHTIN, Michail Michailovič: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha : Odeon, 1975, s. 253.

„štamperlík“, skrčenec“ alebo jednoducho „ty malý“. Gašparko je postava plná paradoxov, ktoré nachádzajú svoj vrchol v skutočnosti, že napriek prevahe negatívnych vlastností zdieľa sympatie všetkých divákov.

Jazykový prejav

Jedným z najvýraznejších prvkov tradičného bábkového divadla, v ktorých sa uplatňuje rozlišovanie medzi „cudzím“ a „naším“, je jazykový prejav postáv.¹⁷ Spoločenský status, etická príslušnosť a pod. sú významne charakterizované aj prostredníctvom jazyka a reči postáv. Pri deklamácii hlasu „našich“ postáv sa obyčajne uplatňuje nízky štýl. Je to napríklad pri postavách z ľudového prostredia (sedliakoch, zbojníkoch). Najvýraznejšie tento štýl reprezentuje nárečie, niekedy až s prehnaným akcentom na regionálne príznaky (napríklad mäčkanie, používanie prehlasovaného ä a pod.). Často sa používajú príslovia, porekadlá a úslovia („*No to bude dobré remeslo, ale cech bude pritom špatný*“¹⁸; „*Urob čertu dobre, do pekla ta vtiahne*“; „*Obeseného človeka štránok je štestia*“¹⁹). Ďalej sem patria kliatby („*Himlfirnajz a flintušák ňeky!*“; „*Bohdaj si ti skazu zav!*“²⁰; „*Bohdaj si si tu bov laktom oči utierav!*“²¹), nadávky (*lotor, niktoš, grobian, skaderuka-skadenoha...*), ale aj komolenie cudzích slov (napríklad z nemčiny, maďarčiny alebo rómčiny).

Vysoký štýl sa uplatňuje pri „cudzích“ postavách. Ide o postavy z vyšších sociálnych vrstiev (králi, grófi, učenci). Jazykový prejav sa vyznačuje pátosom, používaním cudzích slov, latinských citátov a pod. Postavy pri oslovení iných postáv používajú vokatív (*grófe, priateľu, rytieri, najmilostivejší mocnáru...*), mravné ponaučenia („*Štestia hľadaj*

¹⁷ Všetky ukážky sú z práce HAMAR, Juraj: *Hry ľudových bábkarov Anderlovcov z Radvane*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2010.

¹⁸ V hre *Falošný gróf Belengardo*.

¹⁹ V hre *Kuranto a Špádolino*.

²⁰ Vo viacerých hrách.

²¹ V hre *Kuranto a Špádolino*.

v práci²², „Kto s mečom bojuje, od meča zahynie“²³) alebo latinské slová („... *elementum et festum plutonem... iudikabeles*“²⁴). Časté sú rétorické figúry („S tým sa mám tú česť porúčať“²⁵), zvolania („Ó, ďakujem ti, Bože, navždy budeš u mňa za toto ctený aj velebený“²⁶). Prirodzený slovosled vo vetách býva narušený („Už tretí deň úsvit na oblohe nebeskej vyjde a ja ľudskú stopu uvidieť nemôžem“²⁷). Reč týchto postáv z vyšších vrstiev vynikne najmä pri dlhých filozofujúcich monológoch, ktorými obyčajne uvádzajú začiatok dejstva alebo výstupu (Don Juan, Ján Doktor Faust, knieža Oldrich a iné).

Cudzie postavy majú aj cudzie, často exotické mená. Napríklad Belengardo, Burchard, Kristigón, Roderigo, Kuranto, Špádolino, Hiraldo, Merantus, Kizbert, Mamert, Izlin, Bojzita, Dragúnes, Nikodémus, Vincencius, Fenécus, Fajšl, Bruno, Boleri, Mery Pinkertonová, Maut Hodová, Rinaldo, Grave, Ludovigo, Brudolibo, Cintio a ďalšie. Domáce postavy majú aj domáce mená, napríklad Matej, Kubo, Mária. Z ľudovej etymológie pochádzajú zasa mená zbojníkov (Lumpáček, Lajdáček, Darebáček).

Cudzie postavy používajú síce slovenčinu (kvôli zrozumiteľnosti textu), ale v ich prehovore nechýbajú cudzie slová (aj keď často skomolené, podobne ako v reči našich postáv), ktoré zvýrazňujú príslušnosť jednotlivých charaktérov k inému etniku (Maďar, Nemec, Róm, Žid). Pochádzajú napríklad z nemčiny: *ajnunzibcich infanteri regiment*²⁸, *bildung*²⁹, *di unzere lojte zó arm*³⁰, *frštén*³¹, *gemajner*³², *guten tág vinšin*³³,

²² V hre *Ján Doktor Faust*.

²³ V hre *Don Juan*.

²⁴ V hre *Ján Doktor Faust*.

²⁵ V hre *Gašparkova cesta do Ameriky*.

²⁶ V hre *Leopold*.

²⁷ V hre *Ján Doktor Faust*.

²⁸ „sedemdesiaty prvý peší pluk“

²⁹ „vzdelanie, výchova“

³⁰ „naši ľudia sú veľmi chudobní“

³¹ „rozumiem, rozumiete“

³² „obyčajný, radový vojak“

³³ „dobrý deň vám vinšujem“

gut³⁴ amen³⁴, gvint³⁵, ich bin herr Weiss³⁶, ich komen z³⁷. Z maďarčiny možno uviesť napríklad bitang³⁸, bizon nadon eres³⁹, gazenber⁴⁰, házi-barát⁴¹, ištenem⁴², jóregelt kivánok⁴³, megajčák⁴⁴ alebo mitang⁴⁵, z rómčiny drakukučiny porazine tute Rome⁴⁶ a z latinčiny elementum et festum Plutonem ut a páris sidore plemenem⁴⁷.

Jazykový prejav patrí k integrite každej postavy kočovného bábkového divadla. Jeho dominantnou súčasťou je aj interpretácia a expresívnosť hlasového prejavu bábkara (ten musí obyčajne hovoriť viacerými hlasmi). V tejto rovine jazykový prejav a reč bábkara modeluje aj skutočnosť, či ide o postavu, ktorá reprezentuje etnickú kategóriu „naši“ alebo „cudzi“. Ferdinand de Saussure vo svojej práci *Kurz všeobecnej lingvistiky* rozlišuje jazyk (*langue*) a reč (*parole*).⁴⁸ Toto rozdelenie nadobúda špecifický charakter práve pri jazykovom prejave kočovných bábkarov. Dostávame sa totiž k problematike interpretácie textu, s ktorou sa v činohernom divadle nestretáme. Pri interpretácii hlasu jednotlivých postáv je totiž dôležité nielen to, ČO hovoria, ale aj AKO to hovoria. V činohre sú rozdelené roly a herci hrajú svoju postavu akoby v jednej „tónine“. V divadle kočovných bábkarov bábkari manipuluje s viacerými bábkami, pričom každá z nich typologicky predstavuje inú postavu. Tú musí bábkoherec vyjadriť najmä prostredníctvom jej hla-

³⁴ „dobrý večer“

³⁵ „závit“

³⁶ „ja som pán Weiss“

³⁷ „prišiel som za vami“

³⁸ „darebák, figliar, lotor“

³⁹ „naozaj veľmi silný“

⁴⁰ „darebák, figliar, naničhodník“

⁴¹ „domáci priateľ“

⁴² „bože“

⁴³ „dobré ráno prajem“

⁴⁴ S významom „chytať, naháňať, lapať“.

⁴⁵ S významom „darebák, figliar, lotor“.

⁴⁶ Ide o kľatbu v skomolenej rómčine s významom „Aby ťa rakovina zabila, ty Cigán!“ (*Raka chudes porazinel thut roma!*)

⁴⁷ Ide o skomolenú latinčinu s významom zaklínania kniežaťa Pluta.

⁴⁸ de SAUSSURE, Ferdinand: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha : Academia, 1996.

su. Napr. či je postava muž alebo žena,⁴⁹ či ide o mladého alebo staršieho človeka, či ide o príslušníka nejakej etnickej skupiny, či ide o predstaviteľa vznešeného alebo nízkeho stavu, či je to infernálna postava (čert, smrťka) a pod. Bábkar tak musí disponovať registrom viacerých hlasov, ktorými charakterizuje reč jednotlivých postáv (charakterov).⁵⁰

V tradičnom repertoári kočovných bábkarov účinkujú aj postavy iných etníc (Rómovia, Maďari, Nemci, Židia). S ich rečovým prejavom priamo súvisia ustálené ľudové stereotypy, ku ktorým patria aj stereotypné predstavy o ich reči. Ak postavu zaradíme napríklad k nemeckému alebo maďarskému etniku, tak je prirodzené, že v jej reči nachádzame slová (častejšie skomolené slová) z maďarčiny a nemčiny. Artikulačné zmeny pri reči cudzincov herec zdôrazňuje aj prehnanou intonáciou. Prítomnosť slovenčiny v texte je poznačená neznalosťou jazyka. Napríklad postava z prostredia maďarskej šľachty Ištván hovorí: „*Hytla ten legén! Hí! Megajčák, megajčák! Te, te, te, bitang! Hytila ho, hytila, hytila!... Ty bola hospodár, ja kázala robila a ty neprišla. Ja dala dvadsaťpäť lieskova palica a ja za, zavrela mit gondol, te, te, te mitang, te gazenber!*“⁵¹

Reč Róma reprezentuje denazálny hlas, teda akoby postava rozprávala s plným nosom. Niektoré hlásky sú zamenené za aspirované konsonanty, ktoré nachádzame vo fonetickom inventári rómskeho jazyka (*pánovia* – *phánovia*, *ako* – *akho*). V texte sa takisto môžu objaviť slová z rómčiny.

Fonetická stránka reči Žida je ovplyvnená dialektom jidiš. Znelé hlásky sa vyslovujú ako neznelé (napríklad *d* ako *t*). Postava v snahe napodobniť jidiš šušle, časté je používanie skomolených slov z nemčiny. Napríklad výstup Žida z hry *Žid Fajšl*: „*Guten tág vinšin, guten tág*

⁴⁹ V duchu tradície medzi kočovnými bábkarmi bábkové divadlo hrávali len muži, ktorí sa museli zhostiť aj ženských postáv.

⁵⁰ Bližšie k tejto problematike pozri RUSKO, Milan – HAMAR, Juraj: *Character identity expression in vocal performance of traditional puppeteers*. In: *Text, speech and dialogue*. Eds. P. Sojka – I. Kopeček – K. Pala. Berlin – Heidelberg : Springer, 2006.

⁵¹ HAMAR, Juraj: *Hry ľudových bábkarov Anderlovcov z Radvane*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2010, s. 472.

*vinšin, guten tág vinšin, her generál, guten tág vinšin! ... Herr generál, ich komen zí, ja som sa prišiel. Zind zí zó herclich, zind zí zó gute. Visen zí, herr generál, di unzere lojte zó arm, zó arm. To nemá kajn zicher, to nemá kajn krejcér.*⁵²

Pri vyslovovaní cudzích slov sa stretávame aj s artikulačnými odchýlkami, pretože ide o jazykové prvky z cudzieho jazykového prostredia. Ich pôvod môže byť dialektologický alebo jednoducho pramení z nevzdelanosti⁵³. Napríklad: *škurnaj*⁵⁴, *šrank*⁵⁵, *špádia*⁵⁶, *vio*⁵⁷, *aveňjú*⁵⁸, *bildung*⁵⁹, *iudikabeles*⁶⁰, *igromantika*⁶¹, *koďila*⁶² a pod.⁶³ Prerieknutím zasa môže dôjsť k najrozmanitejším deformáciám slov a ich významu, resp. k reverzii. Napríklad: *duch* – *dub*, *nemecky* – *menecky*, *grobian* – *Florián*, *rytier* – *trychtier*, *knieža* – *ježa*, *turnaj* – *škurnaj*, *dukát* – *buchnát*, *na pravici* – *na rajnici*, *četár* – *smetár* a pod.⁶⁴

K príznačným domácim prvkom jazykového prejavu patrí tiež používanie dialektu, najmä pri postavách z dedinského prostredia. Takou bola napríklad populárna postava sedliaka Škrholu, ktorý hovoril stredoslovenským nárečím. Napríklad v hre *Kuranto a Špádolino* chcú zbojníci obesiť Gašparka a tak ho zavesia na strom. Na scénu prichádza Škrhola, ktorý vidí zničenú lúku okolo stromu a napokon zazrie na strome aj obeseného Gašparka: „Nuž ale či toto kedy svet len vided? Ludia boží, takúto škodu. Hí! Joj, takúto pustu na mojej lúke. Laľalaľalaľalaľalaľalaľalaľala, bohďaj si si tu bov laktom oči utierav. Júju-

⁵² Tamže, s. 307.

⁵³ BROUK, Bohuslav: *Jazyková komika*. Praha : Václav Petr, 1941, s. 26.

⁵⁴ *turnaj* (skomol.)

⁵⁵ *rang, rád, bratstvo* (skomol.)

⁵⁶ *šampanské* (skomol.)

⁵⁷ *cestovať, pochodovať* (lat.)

⁵⁸ *ulica, bulvár* (angl.)

⁵⁹ *vzdelanie, výchova* (nem.)

⁶⁰ *odsúdený budeš* (lat.)

⁶¹ *čarodejníctvo* (gréc.)

⁶² *kobyľa* (skomol.)

⁶³ HAMAR, Juraj: *Hry ľudových bábkarov Anderlovcov z Radvane*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2010, s. 653 – 655.

⁶⁴ Tamže.

*juj, jojojój. Či toto kedy svet len videv? Lalalalalalalala... Ani keby sa tu boli medvede naháňali. Takto mi to všetko rozšliapav, juj, ale keby som ťa bov dostav. Himlfirnajz! Juj, a flintušák ňeky, ja by ho bov tím špacírštokom tak vyobšívav, čo by ho tu boli šeci čerti ... Hí! Tftftftf! Tftftftf! Hí! Pán Boh s nami a zlô preč! Už som videv kadečo, už som bov kadekde, ale takvoto ovocie na strome som ešte nevidev. Hej, počuješ? A ty si nemav ísť inde? To si musev rovno na mojej lúke toto urobiť, ha?*⁶⁵

Samostatnú pozornosť si zaslúži jazykový prejav Gašparka. Interpretácia jeho hlasu vyniká neustálymi emocionálnymi zmenami, je pisklavý vo vysokom tóne a defektný tým, že Gašparko šušle. Aj to je jeden z príznakov karnevalizácie jazyka. Gašparko obyčajne tam, kde majú byť správne spoluhlásky š, ž, č hovorí s, z, c (*prisiel, boze, zenicka, clovek*) a naopak, kde majú byť s, z, c často hovorí š, ž, č (*šmrť, žabiť, čely*). Rýchla kadencia slov zabraňuje čistej artikulácii, a tak je hlasový prejav retardovaný nielen v dôsledku komolenia slov (čo Gašparko s obľubou robí), ale aj pre nezrozumiteľnosť, ktorá je často úmyselná (napríklad keď Gašparko na niečo frfle alebo nazlostenný odchádza zo scény a jeho monológ doznieva v nezrozumiteľnom šomraní). Typickou črtou Gašparkovej reči je karnevalový princíp obrátenia reči „naopak“. Gašparko „mäkčí spoluhlásky bez mäkčeňa“ a opačne: „Vo velických mestách sa najradšej schádzajú dievcatá ku studni lebo ku potoku pre vodu. A zide sa ich tam väcsia hromada a potom tak dlho tam klebetia, az sa pán s paňou doma na nich nahnevá. Ja teraz sa rozbehnem a k niektorej študni ši šadnem. A budem tam cakať, az prídu dievcatá.“⁶⁶

Záver

Hry kočovných bábkarov predstavujú vzácny literárny prameň, ktorý okrem iného prináša prostredníctvom účinkujúcich postáv aj dobovú reflexiu stereotypných predstáv o „cudzích“. Iné etnikum, vierovyzna-

⁶⁵ HAMAR, Juraj: *Hry ľudových bábkarov Anderlovcov z Radvane*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2010, s. 144.

⁶⁶ Tamže, s. 199.

nie alebo sociálny status predstavovali vďačný zdroj predsudkov majoritnej spoločnosti. V tradičnom bábkovom divadle boli najčastejšie artikulované prostredníctvom reči „cudzích“ postáv, podobne ako postavy domácich – „našich“ boli akcentované ľudovou rečou, resp. nárečím. Zároveň tento repertoár reprezentuje aj množstvo ďalších domácich prvkov, ktoré sa v procese folklorizácie postupne dostávali do dramatických textov v podobe typických domácich tém, postáv, jazyka a prostredia. Podobne ako v ľudovej piesni, tak aj v divadle kočovných bábkarov boli stereotypné obrazy často zdrojom komickeho obrazu. V tomto zmysle slova je komika vždy nekorektná, alebo ako hovorí Umberto Eco: „Komika je vždy rasistická, platiť majú iba tí druhí, barbari.“⁶⁷ V kontexte nášho jazyka, kultúry a spoločnosti „cudzí“ a „naši“ predstavujú kategórie, ktoré patria k základným pilierom našej identity.⁶⁸

Literatúra

- BACHTIN, Michail Michailovič: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha : Odeon, 1975.
- BALVÍN, Josef – POKORNÝ, Jindřich – SCHERL, Adolf (ed.): *Vídeňské lidové divadlo od Hanswursta Stranitzkého k Nestroyovi*. Praha : Odeon, 1990.
- BARTOŠ, Jaroslav: *Loutkářská kronika*. Praha : Orbis, 1963.
- BOGATYRIOV, Piotr: *Ludové divadlo české a slovenské*. Bratislava : Tatran, 1973.
- BORECKÝ, Vladimír: *Teorie komiky*. Praha : Hynek, 2000.
- BROUK, Bohuslav: *Jazyková komika*. Praha : Václav Petr, 1941.
- DUBSKÁ, Alice: *Dvě století českého loutkářství. Vývojové proměny českého loutkového divadla od poloviny 18. století do roku 1945*. Praha : Akademie múzických umění v Praze, 2004.

⁶⁷ ECO, Umberto: *Hranice komickej slobody*. Slovenská hudba, 20, 1994, č. 1, s. 98.

⁶⁸ Text vznikol v rámci grantu VEGA 1/0456/22 *Kontext slovenského umenia a estetiky*. Obdobie riešenia: 2022 – 2024.

- ECO, Umberto: *Hranice komickej slobody*. Slovenská hudba, 20, 1994, č. 1, s. 97 – 102.
- HAMAR, Juraj: *Ludový bábkár Anton Anderle*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2008.
- HAMAR, Juraj: *Hry ľudových bábkarov Anderlovcov z Radvane*. Bratislava : Slovenské centrum pre tradičnú kultúru, 2010.
- HLEDÍKOVÁ-POLÍVKOVÁ, Ida: *Komedianti, kočovníci, bábkari*. Bratislava : Divadelný ústav a VŠMU, 2006.
- McCORMICK, John – PRATASIK, Bennie: *Popular puppet theatre in Europe, 1800 – 1914*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004.
- RUSKO, Milan – HAMAR, Juraj: *Character identity expression in vocal performance of traditional puppeteers*. In: *Text, speech and dialogue*. Eds. P. Sojka – I. Kopeček – K. Pala. Berlin – Heidelberg : Springer, 2006.
- de SAUSSURE, Ferdinand: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha : Academia, 1996.
- Slovník slovenských nářečí I*. Bratislava : Veda, 1994.

Pravé slovenské Súčasný podoby využívania prvkov tradičnej kultúry a ľudového ornamentu

Juraj Janto

Abstract

Genuine Slovak

Contemporary forms of using elements of traditional culture and folk ornament

Nowadays, stylised expressions of traditional folk culture enjoy great public interest (not only) in Slovakia. When using and reviving its elements, we can encounter that even such manifestations that are not really such are being passed off as such. In this study, we examine contemporary forms of the existence of traditional culture in the form of folklore, noting the use of “foreign”, non-original ornaments that are presented as manifestations of our own folk culture. We reflect on the question of their “ownership” and origin, as well as on the role of ethnology in evaluating these phenomena.

Keywords: folk culture, folklorism, ornament, origin, fakelore, ethnology

Globalizácia akcelerovala médiami prináša obdobné prejavy života vo veľkej časti sveta. Ekonomika rastúcej spotreby a rýchle životné tempo súčasnej (post)modernej civilizácie spolu s environmentálnymi hrozbami vyvolávajú otázky nad ďalším vývojom. Uvedené fenomény nútia k hľadaniu východísk, riešení a inšpirácií. Mnoho ľudí tak obracia svoje pohľady do minulosti, kde sa žilo vraj „krajšie, pokojnejšie, družnejšie, zdravšie a v súlade s prírodou“. Hľadajú a nachádzajú jedinečnosť, krásu a udržateľnosť práve v prvkoch tradičnej ľudovej kultúry. Snaha po ozvláštnení v móde, umení, zábave atď. načiera tiež do „overených tradícií“. Dopyt ľudí využíva a znásobuje aj marketing produktov, ktoré

sa snažia – svojím odkazovaním na tradíciu – navodzovať dojem kvality, spoľahlivosti a slovenskosti. Vlnu súčasného záujmu o tradičnú kultúru využívajú tiež dnešné, najmä elektronické médiá a robia z nej súčasť masovej kultúry. Štylizované prejavy tradičnej ľudovej kultúry sa v súčasnosti na Slovensku tešia zvýšenému záujmu zo strany verejnosti.¹ Pri využívaní a oživovaní prvkov ľudovej kultúry sa môžeme stretnúť s tým, že sa za ňu vydávajú aj také prejavy, ktoré nimi v skutočnosti nie sú.

V nasledujúcom texte sa venujeme súčasnej existencii tradičnej ľudovej kultúry v podobe folklorizmu a zameriavame sa na využívanie nepôvodných ornamentov. Zamýšľame sa nad otázkou ich „vlastníctva“ a úlohou vedy, etnológie v hodnotení týchto fenoménov.

Tradičná ľudová kultúra a podoby jej súčasnej existencie

Pod tradičnou ľudovou kultúrou máme na mysli spôsob života ľudí, zdieľané predstavy, praktiky a ich výsledky (*kultúra*) v predmodernom, prevažne neindustriálnom období (*tradičná*) u väčšiny obyvateľov, ktorí patrili k nepriviligovaným spoločenským vrstvám (*ľudová*).² Takýto spôsob života bol na Slovensku dominantný približne do polovice 20. storočia, keď sa spoločnosť začala intenzívne modernizovať prostredníctvom programovej industrializácie, urbanizácie a kolektivizácie. (Samozrejme, prvky modernizácie prenikali do rozličných regiónov krajiny a oblastí života v rôznej miere už od polovice 19. storočia.) S presadením novej (modernizovanej) podoby života však jeho pôvodné prejavy úplne nezanikli a vyskytujú sa až dodnes. V zásade môžeme identifikovať štyri roviny súčasnej existencie javov ľudovej kultúry³:

¹ JANTO, Juraj: *Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava : Stimul, 2021, s. 3.

² Toto vymedzenie tradičnej ľudovej kultúry je, podľa nás, zrozumiteľné a najvýstižnejšie zodpovedá chápaniu, aké sa ustáľilo v odbornej i širokej verejnosti.

³ Termíny *tradičná kultúra* alebo *ľudová kultúra*, ktoré sa používajú v odbornom i laickom diskurze, implicitne zahŕňajú celý význam pojmu *tradičná ľudová kultúra* tak, ako ho definujeme. V tomto zmysle budeme termíny používať v ďalšom texte ako synonymné.

1. Funkčná súčasť aktuálneho spôsobu života

Prvky tradičnej kultúry, ktoré kontinuálne existujú ako jedna zo zložiek komplexu súčasnej kultúry, („autentického“) spôsobu života. Tieto prejavy sa uplatňujú vo svojich výrazne nezmenných pôvodných formách i funkciách. Z hľadiska oblasti tradičnej ľudovej kultúry sem patria mnohé predstavy a praktiky v rodinných, príbuzenských i širších spoločenských vzťahoch, tiež obyčaje; z materiálnej kultúry najmä strava.

2. Zámerné a vedomé uplatňovanie prvkov tradičnej ľudovej kultúry v súčasnom spôsobe života

Máme tu na mysli skutočnosť, keď sa ľudia snažia zámerne vyhľadávať a uplatňovať prejavy ľudovej kultúry vo svojom spôsobe života. Uvedená rovina sa označuje aj ako tradicionalizmus. Motívy takého konania môžu byť viaceré, napríklad zdôrazňovanie vlastnej kultúrnej identity, príslušnosti k lokalite, k etniku; snaha vymedziť sa voči súčasnej kultúre v hľadaní nekonzumného, ekologického spôsobu života; túžba po ozvláštnení; momentálny trend a módnosť atď. V tejto kategórii sa vedome siaha najmä po javoch z oblasti tradičnej výtvarnej a materiálnej kultúry, ako sú ornament, odev, strava, poľnohospodárstvo a staviteľstvo, ale tiež obyčaje a folklór.

3. Zdroj využívania, napodobňovania a inšpirácie

Táto kategória súvisí takisto s vedomým a zámerným uplatňovaním prvkov tradičnej kultúry, ale vzťahuje sa najmä k jej využívaniu na komerčné účely turistiky, marketingu a obchodu, politiky a ideológie. Motívy takého prístupu vychádzajú z predstavy o tradičnej kultúre ako o niečom, čo je blízke a vlastné ľuďom, ktorých sa snaží osloviť, o niečom, čo je overené a teda pravdivé a správne. S prvkami tradičnej ľudovej kultúry sa môžu ďalej spájať predstavy jedinečnosti a osobitosti, „neumelej, pravej“ krásy, zdravia, spätosti s prírodou, zdravého „sedliackeho rozumu“ atď. Uvedené obsahy sa komunikujú prostredníctvom prvkov tradičnej kultúry, ktoré majú byť ich nositeľmi. Siaha sa najmä po tradičnom ornamente, ako prvku výtvarnej umeleckej kultúry, tiež po odeve, architektúre, strave a folklóre. Ďalšou líniou v tejto kategórii sú inšpirácie tradičnej ľudovej kultúry v súčasnej vý-

tvarnej, dizajnerskej alebo v hudobnej tvorbe. Využíva sa tu opäť najmä ornament alebo hudobný folklór.

4. Predmet cieleného uchovávaní, oživovania a prezentovania

Máme tu na mysli uchovávanie, prezentovanie a oživovanie prvkov tradičnej kultúry, a to prostredníctvom inštitúcií i neformálnych združení (obec, škola, spolok, skupina, súbor, združenie, jednotlivci...). Cieľom je oboznámiť, vzdelávať, vyzdvihnúť, ale i zaujať, zdieľať nadšenie, ozvláštniť, zabaviť. Môžeme sem zaradiť napríklad predvádzanie tradičnej výroby a remesiel, poľnohospodárskych prác, obyčají; organizovanie kurzov, tvorivých dielní, súťaží. Patria sem aj (sprievodné) podujatia organizované pamäťovými (múzeá) a osvetovými inštitúciami. Osobitnou a veľkou témou je tzv. folklórne hnutie, teda aktivity folklórnych skupín a súborov. Cieľavedomá dokumentácia, ochrana, prezentácia a oživovanie tradičnej ľudovej kultúry je v súčasnosti zabezpečovaná najmä v rámci pamiatkových úradov (nehnutelnosti *in situ*), múzeí v prírode (nehnutelnosti *in fondo*), ostatných múzeí (hnutelné artefakty), ÚLUV-u (tradičná výroba), osvetových centier (folklórne hnutie a tradičná ľudová kultúra na regionálnej úrovni) a i.⁴

Mnohé súčasné prejavy tradičnej ľudovej kultúry môžeme zaradiť do viacerých z uvedených kategórií, prekrývajú sa najmä prvá s druhou a tretia so štvrtou oblasťou. Môžu sa tiež prelínať a vykazovať znaky dvoch, troch či všetkých (rovnocenne alebo hierarchicky). Tak fašiangový sprievod organizovaný miestnou folklórnou skupinou môže byť pokračovaním živej tradície, zároveň formou jej cieleného uchovávaní a oživovania, komerčného využitia i utvrdzovania lokálnej identity.

Ak ide o využívanie a napodobňovanie prvkov tradičnej kultúry mimo ich autentického prostredia, často bez ohľadu na pôvodné funkcie a kontext, v ktorom existovali, hovoríme o *folklorizme*. Ide

⁴ JANTO, Juraj: *Úvod do tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava : Stimul, 2021, s. 22 – 25.

o sprostredkovanie (prostredníctvom médiá) a predvádzanie (mimo pôvodných významov a funkcií) ľudovej kultúry.⁵ Folklorizmus sa orientuje na prvky tradičnej kultúry, ktoré fungovali v minulosti, dnes nefungujú, ale sú použité na ciele zodpovedajúce súčasným podmienkam.⁶ Javy folklorizmu sa vyznačujú rôznym stupňom využívania tradičnej kultúry (označujú sa aj pojmami imitácia/citácia, štylizácia a prekomponovanie). V súvislosti s horeuvedeným členením môžeme ako folklorizmus označiť javy 3. a 4. kategórie, čiastočne i 2. (ak spĺňajú znak absencie pôvodných funkcií a kontextu ich existencie).⁷ Problematike folklorizmu sa začala európska etnológia venovať od 60. rokov 20. storočia, hoci ako termín sa, v približne rovnakom chápaní, objavil už v druhej polovici 19. storočia.⁸ Ľudová kultúra a folklorizmus sa často chápali i chápu ako opozície s pozitívnou konotáciou pre tradičnú kultúru a negatívnou pre folklorizmus. Folklorizmus však nemožno chápať ani ako zlý ani ako dobrý, ale ako komplementárnu súčasť súčasného spôsobu života,⁹ čo ho však, podľa niektorých bádateľov, nemá vylučovať z kritickej a hodnotovej reflexie.¹⁰ Lexikografický výklad slova je užší než jeho význam, preto sa pojem folklorizmus nevzťahuje iba na folklór (literárny, hudobný, tanečný, príp. i scénický folklórizmus¹¹), ale aj k iným oblastiam ľudovej kultúry; hovorí sa

⁵ LUTHER, Daniel: *Hranice folklorizmu*. Etnologické rozpravy, 12, 2005, č. 1, s. 12 – 13.

⁶ HLŮŠKOVÁ, Hana: *Folklór a folklorizmus (K terminológii a koncepciám v aktuálnom diskurze)*. Etnologické rozpravy, 12, 2005, č. 1, s. 23.

⁷ H. Hlůšková poukazuje na dva základné motívy folklorizmu, ktorými je aktívny emocionálny záujem o tradičnú kultúru, resp. forma hobby, relax (*folklove* – termín Lafazanovského) a komerčné účely. HLŮŠKOVÁ, Hana: *Folklór a folklorizmus (K terminológii a koncepciám v aktuálnom diskurze)*. Etnologické rozpravy, 12, 2005, č. 1, s. 20.

⁸ Tamže, s. 17.

⁹ Tamže, s. 16 – 25.

¹⁰ Zvlášť v prípade tzv. politického folklorizmu. SIROVÁTKA, Oldřich: *Folklorismus v kulturním životě společnosti*. Národopisná revue, 3, 1992, č. 1, s. 14.

¹¹ Samotný scénický folklorizmus okrem štylizácie folklóru už pracuje aj s odevom či ďalšími hmotnými artefaktmi, príp. i s obyčajovou tradíciou atď.

napríklad aj o výtvarnom folklorizme, ale i turistickom folklorizme či agrofolklorizme. Niektorí sa snažia pojem folklorizmus aj vzhľadom na jeho nepresnosť (či negatívnu konotáciu) nahradiť iným pojmom,¹² žiadny z nich sa však nevyhne istej problematickosti.

Domáce ornamenty?

V súčasnom rozšírenom používaní štylizovaných prejavov tradičnej ľudovej kultúry sa stretneme aj s tým, že sa za (vlastnú) ľudovú kultúru vydávajú javy, ktoré nimi nie sú. Ide o prvky, ktoré sú spojené s iným lokálnym, regionálnym či národným vymedzením, ale prezentujú sa ako prejavy domácej ľudovej kultúry. Najčastejšie ide o používanie výtvarného ornamentu. Tieto prvky folklorizmu, ktoré čerpajú z nepôvodnej tradičnej kultúry, a pritom komunikujú opak, sa vyskytujú prevažne v dvoch základných formách:

1. ornamenty používané na samotných úžitkových i dekoratívnych predmetoch – suveníroch, odeve, šperkoch, nábytku atď.;
2. ornamenty využívané v marketingu a prezentácii – výrobkov (napr. obaly potravín a nápojov), podujatí a programov, obcí, regiónov a združení, politických strán a pod.

Ako príklad môžeme uviesť suvení – smaltovaný hrnček, pri popise ktorého sa uvádza, že čerpá z tradičných slovenských výšiviek,¹³ pričom ide o dominantne škandinávsky vzor. Takýto vzor nájdeme aj na „antimedved' košoch“ vo Vysokých Tatrách¹⁴ alebo na tričku s nápisom

¹² *Etnokultúrne tradície alebo pestovanie nehmotného kultúrneho dedičstva*. Samotnú kategóriu nehmotného kultúrneho dedičstva považujeme za širšiu, vzťahujúcu sa aj na prejavy mimo „ľudového“ prostredia.

¹³ Dostupné na: <https://www.progrestatry.sk/produkt/smaltovany-hrncok-slovensko-vysivka-biely/>.

¹⁴ Dostupné na: https://m.smedata.sk/api-media/media/image/sme/3/76/7601963/7601963_1200x.jpg?rev=2.

„Tatry“.¹⁵ Na drevenej magnetke s nápisom Horehronie¹⁶ a „ľudovej magnetke Slovensko“¹⁷ sa objavuje zase ornament z poľských Lowic. Veľkonočná kraslica pred kostolom v Nitrianskych Hrnčiarovciach¹⁸ bola vyzdobená poľskými a maďarskými motívmi. Okrem škandinávskych (fínskych), poľských (lowických) i maďarských ornamentov sa na Slovensku často stretávame ešte s využitím ornamentu zo susednej Moravy (hoci tu by sa dalo argumentovať kultúrnou blízkosťou, zvlášť ak ide o prvky zo Slovácka). Moravský ornament tvorcovia používali napríklad v propagácii populárnej relácie *Zem spieva*¹⁹ a v parlamentných voľbách v roku 2020 ho využila aj politická strana,²⁰ ktorá sa v reakcii na mediálnu kritiku obhajovala tým, že ide „o prastarý slovenský vzor“, ktorý sa dodnes zachoval na Slovácku.²¹ Obdobným mylným interpretáciám sa nevyhli ani naši susedia. Napríklad Miss International Českej republiky z roku 2022 sa predstavila v „národnom kostýme Český porcelán“,²² pričom na pokrývke hlavy bol použitý ornament ruskej porcelánky Gžel.²³

¹⁵ Dostupné na: <https://www.preslovakov.sk/userfiles/psvk/vyroby/PS030.jpg?1684082163>.

¹⁶ Dostupné na: <https://loranc.eu/obchod/horehronie-srdiecko-%E2%99%A5/>.

¹⁷ Dostupné na: <https://wdlivastyl.eu/produkt/ludova-magnetka-slovensko/>.

¹⁸ Dostupné na: <https://nitra.dnes24.sk/galeria/velkonocna-vyzdoba-v-obciach-pri-nitre-103301/fotografia-1?articleId=432027>.

¹⁹ *Pravé slovenské ornamenty v relácii Zem spieva?* Dostupné na: <https://www.40plus.sk/prave-slovenske-ornamenty-v-relacii-zem-spieva/>.

²⁰ Dostupné na: <https://www.facebook.com/stranasns/photos/a.681047248594032/2769501673081902/?type=3&theater>.

²¹ *SNS obhajuje ornament na bilbordoch, je to „prastarý slovenský vzor“*. (5. 11. 2019). Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/volby-2020/clanok/531641-sns-obhajuje-ornament-na-bilbordoch-je-vraj-staroslovansky/>.

²² *Národný kostým „Tradiční český porcelán“ pro Miss International* Dostupné na: <https://www.missczechrep.cz/narodni-kostym-tradicni-cesky-porcelan-pro-miss-international-00621>. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=677753353737827&set=a.266508464862320>.

²³ Dostupné na: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=113817060960610&set=ecnf.100070240244868>.

Uvedené, ale i obdobné príklady²⁴ komunikujú mylný pôvod použitých prvkov väčšinou implicitne. Teda zvyčajne priamo neuvádzajú, že ide o slovenský, regionálny, príp. iný ornament, ale z kontextu jeho použitia to vyplýva. Na takých predmetoch sa napríklad objavujú nápisy, ktoré asociujú vzory s určitým etnikom, oblasťou, lokalitou alebo sa takéto spojenie očakáva v súvislosti s umiestnením a použitím daných prvkov. V niektorých prípadoch – najčastejšie pri predaji suvenírov – sa uvádza nesprávny pôvod aj priamo.

Zrejme hlavnou príčinou využívania cudzích ornamentov, ktoré sú prezentované ako vlastné, je nevedomosť v kombinácii s nedbanlivosťou a ľahostajnosťou tvorcov i zadávateľov. Používanie a rozšírenie určitých ornamentov je spôsobené ich ľahkou dostupnosťou a spracovaním na grafické použitie v internetových databankách a zdrojoch. Patria medzi ne poľské vzory z Lowic,²⁵ škandinávске ornamenty,²⁶ maďarské vzory²⁷ i moravské ornamenty.²⁸ Neznalosť je vhodným prostredím pre šírenie takýchto prejavov medzi zväčša neoboznámenými klientmi a konzumentmi.

Na zavádzajúce využívanie cudzích vzorov, ktoré sa prezentujú ako slovenské (príp. regionálne), poukazuje iniciatíva aktivistov *Slovenský folklór bez fejku*²⁹ na internetovej sociálnej sieti.³⁰ Snaží sa šíriť osvetu

²⁴ Ďalšie príklady dostupné na: <https://www.superpotlac.sk/panske-tricko-srdcom-navzdy-na-slovensku/>; <https://www.facebook.com/SlovenskyFolklorBezFejku/posts/pfbid02zHNQKoTKBPM2EuLQpPqnAChR1v5Ne3CcScef8Mvhpsm9iTpgC8uohQ3Zyuz26dDkl>; <https://www.facebook.com/photo/?fbid=853399919386087&set=pcb.853400029386076>; <https://www.facebook.com/photo/?fbid=654598949266186set=pcb.654600315932716>.

²⁵ Napríklad: <https://www.alamy.com/stock-photo/wzory-lowickie-polish-pattern.html?sortBy=relevant>.

²⁶ Dostupné na: https://www.123rf.com/clipart-vector/scandinavian_ornament.html.

²⁷ Napr. z lokality Kalocsai, dostupné na: https://www.123rf.com/photo_62070690_kalocsai-folk-art-embroidery-red-hungarian-round-floral-folk-pattern.html.

²⁸ Dostupné na: https://www.123rf.com/photo_63801168_simplified-folk-ornaments-from-a-slovakia-area-in-a-blue-version.html.

²⁹ Pod termínom *folklór* sa tu nesprávne chápe celá tradičná ľudová kultúra (najmä ornament na hmotných artefaktoch).

³⁰ Dostupné na: <https://www.facebook.com/SlovenskyFolklorBezFejku/>.

a poukazovať i na príklady dobrej praxe a na nápravu chýb.³¹ Ich upozornenia rezonujú aj v ďalších médiách.³²

Do používania vzorov vstupuje tiež otázka ich grafickej úpravy, ktorá môže niesť rôznu mieru štylizácie pôvodného ornamentu a stávajú sa tak dielom konkrétneho autora, grafika (príkladom sú internetové databanky vektorovo spracovaných ornamentov). Zároveň je potrebné uviesť, že uvedené prejavy sú v súčasnosti výsledkom existencie masovej kultúry, komercie, turizmu, súčasných elektronických médií a spôsobov komunikácie.

Faklore, invented tradition, pseudofudová kultúra

Uvedené spôsoby využívania štylizovanej tradičnej ľudovej kultúry môžeme v širokom chápaní zaradiť do folklorizmu. Kým však tento (obyčajne) nezamŕkava zdroj a štylizáciu, či minimálne v tom nezávadá, vyššie spomenuté fenomény komunikujú (cielené či nezámerne) mylnú informáciu, v tomto prípade o svojom pôvode. Ide teda o osobitú (pod)kategóriu javov.

Na prejavy, ktoré sú mylne prezentované ako prvky tradičnej ľudovej kultúry, v odbornej obci prvýkrát výraznejšie upozornil americký folklorista Richard M. Dorson v štúdií *Folklore and fake lore* publikova-

³¹ Pozitívnym príkladom bola tapeta so škandinávskym vzorom v izbičke Múzea Dušana Jurkoviča v Brezovej pod Bradlom, ktorá bola po upozornení zmenená. Dostupné na: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=780366170022796&set=pcb.780366216689458>.

³² Napr.: BORUŠOVIČOVÁ, Eva: *Slovenské národné pomýlené srdénko*. Sme, 25. 5. 2019, s. 10; *Pozor! Na trhu so slovenskými ornamentami je viac nepodarkov ako skutočných darčkových predmetov*. Dostupné na: <https://www.40plus.sk/zora-puskacova-pokrivene-tradicne-slovenske-vzory-su-na-dennom-poriadku/>; MIČÍK, Matej: *Tieto ľudové motívy nie sú slovenské. Predajcovia klamú Slovákov aj turistov. Nie všetko s označením „slovenské“ je skutočne slovenské*. Dostupné na: <https://emefka.sk/tieto-ludove-motivy-nie-su-slovenske-predajcovia-klamu-slovakov-aj-turistov/>.

nej v roku 1950,³³ neskôr i v samostatnej knihe.³⁴ Poukázal na príklady hrdinov ústnej tradície, ktorí boli v skutočnosti fiktívnymi postavami, ktoré spisovatelia vymysleli z komerčných dôvodov. Dorson reagoval na populárnu produkciu amerických vydavateľstiev zo 40. rokov 20. storočia, ktoré vydávali edície tzv. *treasuries of folklore* (pokladníc folklóru). V skutočnosti však išlo o diela autorov, ktorí ich prezentovali ako zbierky ľudovej slovesnosti. Dorson vymedzil chápanie pojmu *fakelore* (používa sa aj *pseudo-folklore*) ako neautentického, „vyrobeného“ folklóru. On a ďalší akademici upozorňovali na prípady, keď sa tradície vymýšľali alebo privlastňovali pre priamy komerčný zisk, pre cestovný ruch, politickú legitimizáciu, sociálnu kontrolu alebo uspokojenie dopytu po kultúrnom dedičstve. Na jeho koncept nadviazal Alan Dundes,³⁵ ktorý, na rozdiel od Dorsonovho negatívneho vymedzovania, uvažoval o nich neutrálnejšie ako o integrálnych prvkoch aktuálneho spôsobu života, ktoré by mali vedci skúmať. Podľa neho boli príčinami existencie *fakeloru* pocity kultúrnej menejcennosti.³⁶ Pojem *fakelore* sa (v zmysle anglického významu slova) začal používať nielen na využívanie slovesných, hudobných, tanečných a dramatických prejavov ľudovej tradície (folklór v nami ustálenom význame), ale aj na ostatné oblasti tradičnej kultúry, preto ho môžeme preložiť ako *falošná/nepravá ľudová kultúra, pseudoludová kultúra*.³⁷

Podobným konceptom, ktorý súvisí s danou problematikou, je pojem *invented tradition, vynájdená (vymyslená) tradícia* britského historika Erica Hobsbawma.³⁸ Označoval ním také javy, ktoré sú prezento-

³³ DORSON, M. Richard: *Folklore and Fake Lore*. The American Mercury, March 1950, s. 335 – 342.

³⁴ DORSON, M. Richard: *Folklore and Fake Lore. Essays Toward a Discipline of Folk Studies*. Cambridge – Massachusetts – London : Harvard University Press, 1976.

³⁵ DUNDES, Alan: *Folklore Matters*. Knoxville, Tennessee : University of Tennessee Press, 1989.

³⁶ Tamže, s. 51 – 53.

³⁷ Tiež ako *falošnú, sfaľšovanú, nepravú, lživú ľudovú kultúru*.

³⁸ HOBSBAWM, Eric: *Introduction: Inventing Traditions*. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge University Press, 1983, s. 1.

vané alebo vnímané ako tradičné, starobylé, v skutočnosti však vznikli nedávno a mnohokrát za nimi stáli konkrétni jednotlivci, ich autori. Podľa Hobsbawma mnohé „tradície, ktoré sa zdajú alebo deklarujú, že sú staré, majú často svoj začiatok v nedávnej minulosti a niekedy sú vymyslené“³⁹. Prejavy *fakelore*, ale i *invented tradition*, vymedzené vo vyššie uvedenom chápaní, sa niekedy zaraďujú do širokej kategórie folklorizmu.⁴⁰

Vychádzajúc z horeuvedených konceptov sme sa rozhodli použiť pojem pseudofudová kultúra.⁴¹ Označujeme ním javy, ktoré mylné komunikujú, že sú (1) prejavmi autentickej tradičnej ľudovej kultúry, a pritom sú to vymyslené alebo štylizované prvky, a /alebo, že sú to (2) štylizované javy vlastnej ľudovej kultúry, a pritom ide o fenomény z iného, cudzieho prostredia. Pseudofudová kultúra sa teda „tvári“ ako autentická a pôvodná kultúra. Táto klamlivá komunikácia môže byť pritom explicitná – priamo v textovej, slovnej podobe, alebo implicitná, vyplývajúca z kontextu prezentovaného javu či praktiky. Uvedomujeme si však, že akákoľvek klasifikácia je vždy iba pomocným nástrojom a pevné hranice medzi sformulovanými kategóriami väčšinou nie sú možné. Naše vymedzenie tak môže byť len iba jedným zo statických označení skúmanej živej problematiky.

Naše alebo cudzie?

Voči striktnému odmietaniu cudzích prejavov (napr. zo strany aktivistov) sa stavia argument, že mnohé prvky, ktoré sa teraz pokladajú za typické pre určité etnikum, región alebo lokalitu, takými v minulosti

³⁹ Tamže.

⁴⁰ K ďalším pojmom, ako napr. *postfolklorizmus*, *folklove*, *public folklore*, *aplikovaná folkloristika* pozri napr. prehľadovú štúdiu: HLŇŠKOVÁ, Hana: *Folklor a folklorizmus (K terminológii a koncepciám v aktuálnom diskurze)*. Etnologické rozpravy, 12, 2005, č. 1, s. 16 – 25.

⁴¹ Viac pozri v JANTO, Juraj: *Niektoré súčasné podoby pseudofudovej kultúry vo verejnom priestore*. Národopisní věstník, 82, 2023, č. 2, s. 55 – 66.

neboli. V istom období boli tiež pokladané najprv za „cudzie“, a to až dovtedy, pokiaľ ich spoločenstvo neakceptovalo ako súčasť vlastnej tradície. Môžeme tu spomenúť napríklad modrotlač, ktorá v poslednej tretine 19. storočia výrazne prenikla do vidieckeho prostredia na Slovensku. Naša národná inteligencia ju vtedy kritizovala ako neľudový, cudzí element, ktorý devalvuje hodnoty ľudového odevu. Vidiecka spoločnosť ho však prijala a stal sa akceptovanou súčasťou tradičného odievania. Prejavy, ktoré v súčasnosti označujeme ako pseudoludová kultúra, tak môžu byť v budúcnosti všeobecne prijatým výrazom vlastnej identity.⁴²

Ďalším argumentom (zvlášť v prípade výtvarných vzorov) je, že rôzne ornamenty obsahujú rovnaké motívy a často spoločné zdroje historických slohov. Porovnávacie štúdium dekoratívneho prejavu v rámci Európy ukazuje na jeho značnú štýlovú jednoliatosť. Pri porovnávaní v nich nájdeme prvky z rôznych období i zo vzdialených oblastí. Z tohto hľadiska ich privlastňovanie (etnické, regionálne) teda neobstojí.

Na druhej strane vieme, že rôznorodé inšpirácie, pôvod a migrácia prvkov je imanentnou súčasťou každej ľudovej kultúry. Predsa však isté kultúrne prejavy pokladáme za špecifické pre nejakú lokalitu, región, etnikum (koncept nehmotného kultúrneho dedičstva). Za podobný prejav môžeme považovať aj ornament, ktorý môže byť chápaný (obyvateľmi obce, regiónu i mimo neho) ako špecifický prvok istého kultúrneho prostredia. Pod unifikačným povrchom dekoratívnych štýlov môžeme rozoznať etnické alebo regionálne varianty, ktoré sú založené na rôznych úrovniach adaptácie s prvkami historických slohov. Rozdiely medzi krajinami sú pritom výrazné.⁴³ Takéto „privlastňovanie“

⁴² Ďalším argumentom môže byť tiež sociálne konštruktivistický prístup, ktorý považuje za primárne to, čo ľudia reprezentujú ako skutočnosť a nie to, čo je „objektívny“ fakt. Ak teda ľudia vnímajú a akceptujú ornamenty škandinávskej, poľskej, maďarskej atď. proveniencie ako súčasť slovenskej ľudovej kultúry, z tohto hľadiska ňou teda sú.

⁴³ DANGLOVÁ, Oľga: *Ludová ornamentika a historické štýly*. In: Krekovič, Eduard (ed.): *Ornament a štýl*. Bratislava : Slovenská archeologická spoločnosť, Slovenská národopisná spoločnosť, 1996, s. 27, 29.

teda môžeme do istej miery akceptovať, hoci ho nemôžeme vzhľadom na časovú i vývinovú kontextuálnosť absolutizovať.⁴⁴

Aká je (má byť) pozícia etnológie k uvedeným fenoménom pseudoludovej kultúry a čím sa líši napríklad o striktného odmietania aktivistov? Pozícia akademickej vedy je bližšia vecnému nehodnotiacemu stanovisku. Jej cieľom nie je potierať, ale skúmať existenciu, príčiny a motívy rozšírenia. Nemá to byť, samozrejme, rezignácia na osvetu a vzdelávanie. Aj odborníci zaujímajú rôzne stanoviska, ktoré sú bližšie k osvetovému prístupu⁴⁵ alebo neutrálnemu vedeckému postoju. Vo vyváženom stanovisku môžeme poukázať na mylné spájanie niektorých praktík a artefaktov s konkrétnou tradičnou ľudovou kultúrou bez toho, aby sme sa na druhej strane dopustili opačného extrému a jej prejavy absolutizovali.

Literatúra

- BORUŠOVIČOVÁ, Eva: *Slovenské národné pomýlené srdénko*. Sme, 25. 5. 2019, s. 10.
- DANGLOVÁ, Oľga: *Ludová ornamentika a historické štýly*. In: Krekovič, Eduard (ed.): *Ornament a štýl*. Bratislava : Slovenská archeologická spoločnosť, Slovenská národopisná spoločnosť, 1996, s. 27 – 36.
- DANGLOVÁ, Oľga: *Ornament obdivovaný, odmietaný*. In: *Zdravé domy – Interiér 2019 – Identita sk*. Bratislava : Spektrum STU, 2019, s. 64 – 69.

⁴⁴ JANTO, Juraj: *Niektoré súčasné podoby pseudoludovej kultúry vo verejnom priestore*. Národopisní věstník, 82, 2023, č. 2, s. 64.

⁴⁵ Jedným z príkladov môže byť vyjadrenie etnologičky Oľgy Danglovej: „S ornamentom propagovaným ako slovenský či širšie ľudový sa roztrhlo vrece... Pri takomto zľahčenom prístupe potom padajú zábrany zamýšľať sa nad ornamentálnym motívom ako špecifickým prejavom kultúrneho dedičstva. Nič nebráni miešaniu, zamieňaniu až kradnutiu vzorov a ich vyhlasovaniu za zaručene slovenské či ľudové. Nič nestojí v ceste ich nevhodnej aplikácie na hocičom...“ DANGLOVÁ, Oľga: *Ornament obdivovaný, odmietaný*. In: *Zdravé domy – Interiér 2019 – Identita sk*. Bratislava: Spektrum STU, 2019, s. 67.

- DORSON, M. Richard: *Folklore and Fake Lore*. The American Mercury, March 1950, s. 335 – 342.
- DORSON, M. Richard: *Folklore and Fake Lore. Essays Toward a Discipline of Folk Studies*. Cambridge – Massachusetts – London : Harvard University Press, 1976.
- DUNDES, Alan: *Folklore Mattters*. Knoxville, Tennessee : University of Tennessee Press, 1989.
- HOBBSAWM, Eric: *Introduction: Inventing Traditions*. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge University Press, 1983, s. 1.
- HLÔŠKOVÁ, Hana: *Folklór a folklorizmus (K terminológii a koncepciám v aktuálnom diskurze)*. Etnologické rozpravy, 12, 2005, č. 1, s. 23.
- JANČÁŘ, Josef: *Institucionalizace folklorismu v českých zemích*. Národopisná revue, 25, 2015, č. 4, s. 273 – 277.
- JANTO, Juraj: *Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava : Stimul, 2021.
- JANTO, Juraj: *Pseudoludová kultúra a jej súčasné kontexty*. In: Kačírek, Ľuboš – Szabóová, Nela (eds.): *Fenoménn kultúrneho dedičstva v spoločnosti – dejiny, súčasný stav a perspektívy*. Bratislava : Aleph, 2023, s. 330 – 339.
- JANTO, Juraj: *Niektoré súčasné podoby pseudoludovej kultúry vo verejnom priestore*. Národopisní věstník, 82, 2023, č. 2, s. 55 – 66.
- LUTHER, Daniel: *Hranice folklorizmu*. Etnologické rozpravy, 12, 2005, č. 1, s. 10 – 18.
- SIROVÁTKA, Oldřich: *Folklorismus v kulturním životě společnosti*. Národopisná revue, 3, 1992, č. 1, s. 14.

Zoznam internetových zdrojov

- MIČÍK, Matej: *Tieto ľudové motívy nie sú slovenské. Predajcovia klamú Slovákov aj turistov. Nie všetko s označením „slovenské“ je skutočne slovenské*. Dostupné na: <https://emefka.sk/tieto-ludove-motivy-nie-su-slovenske-predajcovia-klamu-slovakov-aj-turistov/>.
- Národní kostým „Tradiční český porcelán“ pro Miss International*. Dostupné na: <https://www.missczechrep.cz/narodni-kostym-tradicni-cesky-porcelan-pro-miss-international-00621>.
- Pravé slovenské ornamenty v relácii Zem spieva?* Dostupné na: <https://www.40plus.sk/prave-slovenske-ornamenty-v-relacii-zem-spieva/>.

Pozor! Na trhu so slovenskými ornamentami je viac nepodarkov ako skutočných darčkových predmetov. Dostupné na: <https://www.40plus.sk/zora-puska-cova-pokrivene-tradicne-slovenske-vzory-su-na-dennom-poriadku/>.

SNS obhajuje ornament na bilbordoch, je to „prastarý slovenský vzor“. (5. 11. 2019). Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/volby-2020/clanok/531641-sns-obhajuje-ornament-na-bilbordoch-je-vraj-staroslovansky/>.

https://m.smedata.sk/api-media/media/image/sme/3/76/7601963/7601963_1200x.jpg?rev=2.

https://www.123rf.com/clipart-vector/scandinavian_ornament.html.

https://www.123rf.com/photo_62070690_kalocsai-folk-art-embroidery-red-hungarian-round-floral-folk-pattern.html.

https://www.123rf.com/photo_63801168_simplified-folk-ornaments-from-a-slovakia-area-in-a-blue-version.html.

<https://www.alamy.com/stock-photo/wzory-lowickie-polish-pattern.html?sortBy=relevant>.

<https://www.facebook.com/SlovenskyFolklorBezFejku/> <https://www.facebook.com/photo/?fbid=780366170022796&set=pcb.780366216689458>).

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=677753353737827&set=a.266508464862320> <https://www.facebook.com/photo/?fbid=113817060960610&set=ecnf.100070240244868> <https://www.facebook.com/stranasns/photos/a.681047248594032/2769501673081902/?type=3&theater>.

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=853399919386087&set=pcb.853400029386076> <https://www.facebook.com/photo/?fbid=654598949266186&set=pcb.654600315932716> <https://loranc.eu/obchod/horehronie-srdiecko-%E2%99%A5/>.

<https://www.moravskadilna.cz/srdce-z-moravy-2/>.

<https://www.moravskadilna.cz/kredenc-2/>.

<https://nitra.dnes24.sk/galeria/velkonocna-vyzdoba-v-obciach-pri-nitre-103301/fotografia-1?articleId=432027>.

<https://www.superpotlac.sk/panske-tricko-srdcom-navzdy-na-slovensku/>

<https://www.progestatry.sk/produkt/smaltovany-hrncok-slovensko-vysivka-biely/> <https://www.preslovakov.sk/userfiles/psvk/vyrobyky/PS030.jpg?1684082163>.

<https://wdlivastyl.eu/produkt/ludova-magnetka-slovensko/>.

Kultúrne dedičstvo Slovenska v kontexte európskeho a svetového kultúrneho dedičstva

Ľuboš Kačírek

Abstract

Cultural heritage of Slovakia in the context of European and global cultural heritage

The paper presents cultural heritage in the context of global and European cultural heritage. Cultural heritage is a set of tangible and intangible documents associated with human activity. The protection of the cultural heritage of Slovakia is ensured by a number of legal regulations, in particular, the Declaration on the Protection of Cultural Heritage, adopted by the National Council of the Slovak Republic in 2001. The monument fund represents the immovable part of the cultural heritage, while the movable parts of the cultural heritage are preserved and presented in memory institutions such as museums, galleries, archives and libraries. Spiritual culture, traditions and customs are part of the intangible cultural or living heritage. The most important parts of our cultural heritage are listed in the UNESCO World Heritage List, and monuments are designated under the European Heritage Label.

Keywords: cultural heritage, UNESCO sites, memory institutions, museums, intangible heritage

Kultúrne dedičstvo (cultural heritage) je súbor hmotných a nehmotných dokumentov spojených s činnosťou človeka a dokladujúcich vývoj ľudskej spoločnosti od najstarších čias až do súčasnosti. Môžeme ho vnímať ako odkaz minulých generácií generáciám budúcim. Je to systém hodnôt, kultúrnych prvkov, noriem, vzorov a ideí, ktoré sa ako kolektívne vlastníctvo odovzdávajú nasledujúcim generáciám ako

špecifický typ dedičstva. Generačným prenosom – transmissiou – sa zabezpečuje kultúrna kontinuita danej spoločnosti. Tento proces však podlieha neustálemu prehodnocovaniu, modernizácii, prispôsobovaniu sa novým trendom, spolu so selekciou kultúrnych prvkov a hodnôt a hľadaniu nových kultúrnych kontextov. Transmisia nastáva až vtedy, keď nastupujúca generácia prijme generačný odkaz staršej generácie.¹

Ochranu kultúrneho dedičstva Slovenska zaisťuje viacero právnych predpisov, vrátane Ústavy Slovenskej republiky. Deklarácia o ochrane kultúrneho dedičstva, prijatá Národnou radou Slovenskej republiky v roku 2001, ho proklamuje ako „nenahradiťelné bohatstvo štátu a jeho občanov, je dokladom vývoja spoločnosti, filozofie, náboženstva, vedy, techniky, umenia, dokumentom vzdelanostnej a kultúrnej úrovne slovenského národa, iných národov, národnostných menšín, etnických skupín a jednotlivcov, ktorí žijú alebo v minulosti žili na území Slovenska [... a] tvoria nedeliteľnú súčasť kultúrneho dedičstva Európy a celého ľudstva“.²

Nehnutelnú časť kultúrneho dedičstva predstavuje pamiatkový fond, chránený na základe zákona o ochrane pamiatkového fondu č. 49/2002.³ Tvoria ho národné kultúrne pamiatky, medzi ktoré patria napríklad hrady, zámky, kaštiele, sakrálné stavby, meštianske domy, pamiatky ľudového staviteľstva či technické pamiatky. Vysoká koncentrácia národných kultúrnych pamiatok na jednej lokalite je sústredená v pamiatkových rezerváciách a pamiatkových zónach.⁴ Špecifickou zložkou kultúrneho dedičstva je archeologické dedičstvo, najmä arche-

¹ Bližšie napríklad: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava : Veda, 1995; NEMEC, Michal: *Kultúrne dedičstvo ako odkaz: jeho dokumentácia, identifikácia a interpretácia (na príklade tradičnej ľudovej kultúry)* : dizertačná práca. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 2014; JANTO, Juraj: *Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava : Stimul, 2021.

² Deklarácia o ochrane kultúrneho dedičstva, prijatá NR SR č. 91/2001 Z. z. Dostupné na: <http://mkcsr.gov.sk/kulturne-dedicstvo/ochrana-pamiatok/legislatva/zkony>; Pozri aj: <https://www.culture.gov.sk/opatrenia-na-realizaciu-kulturneho-dedicstva-sr/>.

³ Zákon o ochrane pamiatkového fondu č. 49/2002.

⁴ Tamže.

ologické náleziská a archeologické nálezy. Najvýznamnejšie nehnuteľné pamiatky na Slovensku boli od roku 1958 chránené vytvorením kategórie národných kultúrnych pamiatok.⁵ Význam nehnuteľných pamiatok si každoročne pripomíname 18. apríla ako Medzinárodný deň pamiatok a sídiel pod patronátom Medzinárodnej rady pamiatok a sídiel ICOMOS – Medzinárodnej rady pre pamiatky a sídla. Organizácia bola založená v roku 1965. Podnetom na jej vznik bola Benátska charta z roku 1964, ktorá určila princípy pamiatkovej ochrany. ICOMOS je hlavným poradným orgánom UNESCO v oblasti ochrany svetového dedičstva.⁶

Svetové dedičstvo UNESCO

Osobitnú kategóriu tvoria pamiatky a pamiatkové územia, ktoré sú zapísané v *Zozname svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO* a pamiatky zaradené do *Zoznamu európskeho kultúrneho dedičstva*. Organizácia UNESCO – Organizácia Spojených národov pre vzdelávanie, vedu a kultúru, založená v roku 1945 v Paríži,⁷ prijala v roku 1972 *Dohovor o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva*, ktorý definuje podmienky zápisu lokalít do *Zoznamu svetového dedičstva UNESCO*. Do súčasnosti ho ratifikovalo 195 štátov sveta.⁸ Slovenská republika sa do jej štruktúr zapojila až po Nežnej revolúcii v roku 1989, ešte ako súčasť Československa. Prvé lokality z územia Slovenska do *Zoznamu Svetového kultúrneho dedičstva UNESCO* boli zaradené v roku 1993, už po zániku Československa a vzniku samostatnej Slovenskej republiky. Ako prvé lokality boli do Zoznamu zaradené v roku 1993 významné banské mesto a sídlo najstaršej technickej univerzity⁹ Banská Štiavnica a technické pamiatky nachádzajúce sa v okolí mesta

⁵ Zákon o kultúrnych pamiatkach č. 22 z roku 1958.

⁶ V súčasnosti (údaj z októbra 2023) je na Zozname 1199 lokalít, z toho 933 kultúrnych, 227 prírodných a 39 zmiešaných lokalít v 168 štátoch sveta.

⁷ Podrob.: www.unesco.sk.

⁸ <http://www.unesco.sk/DedicstvoUNESCO>.

⁹ Banícka akadémia, založená panovníčkou Máriou Teréziou v roku 1762.

(umelé jazerá – tajchy, banské diela, pôvodne banícka osada Štiavnické Bane), Spišský hrad s okolím (mestečko Spišské Podhradie, biskupské sídlo Spišská Kapitula, gotický Kostol sv. Ducha v obci Žehra so vzácnymi freskami zo 14. a 15. storočia, prírodné travertínové územie národnej prírodnej rezervácie Dreveník a od roku 2009 bývalé slobodné kráľovské mesto Levoča) a pamiatková rezervácia ľudovej architektúry Vlkolíneec.

V súčasnosti je na Zozname osem lokalít. Okrem už uvedených historické pamiatky zastupuje bývalé slobodné kráľovské mesto Bardejov (2000), ležiace na významnej ceste smerujúcej z Uhorska do Poľska. Pestrosť náboženských komunít približuje osem drevených kostolov v slovenskej časti Karpatského oblúka (2008), ktoré reprezentujú tri náboženské skupiny. Zahŕňajú dva rímskokatolícke kostoly sv. Františka v Hervartove a Všetkých svätých v Tvrdošíne (oba z druhej polovice 15. storočia), tri evanjelické artikulárne kostoly v Leštínach (1689), Kežmarku (1717) a Hronseku (1726) a tri gréckokatolícke kostoly na východnom Slovensku: chrámy sv. Mikuláša v Bodružale (1658), sv. Mikuláša v Ruskej Bystrej (1720) a Archanjela Michala v Ladomírovej (1742). Reprezentujú náboženské i architektonické podobnosti a odlišnosti týchto troch kresťanských cirkví, ako aj obmedzenia, s akými sa v minulosti stretávali menšinové cirkvi, keď v Uhorsku, resp. v habsburskej monarchii bola dominantná katolícka cirkev.¹⁰

Najmladším zápisom sú rímske antické pamiatky na strednom Dunaji (2021), kadiaľ v minulosti prechádzala hranica Rímskej ríše – limes Romanus. Je to spoločný zápis s Nemeckom a Rakúskom. Zo Slovenska sú sem zaradené rímske vojenské tábory Gerulata (Rusovce) a Kelemantia (Iža), vybudované v 2. storočí n. l. v období markomanských vojen. Dokladajú nám spolužitie v prihraničnom území medzi Rímskou ríšou a tzv. barbarikom, obývaným germánskym obyvateľstvom.¹¹

¹⁰ DUDÁŠ, Miloš: *Drevené artikulárne a tolerančné chrámy na Slovensku*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2011; DUDÁŠ, Miloš – GOJDIČ, Ivan – ŠUKAJLOVÁ, Margita: *Drevené kostoly*. Bratislava: Dajama, 2007.

¹¹ MUSILOVÁ, Margaréta – TURČAN, Vladimír: *Rímske pamiatky na strednom Dunaji: od Vindobony po Aquincum*. Bratislava: Nadácia pre záchranu kultúrneho de-

Prírodné lokality stredoeurópskeho priestoru na Zozname UNESCO zastupujú jaskyne Slovenského krasu a Aggteleckého krasu (1995, prihraničný región Slovenska a Maďarska)¹² a Karpatské bukové pralesy (2007, spoločný zápis Slovenska, Poľska a Ukrajiny).¹³ Oba zápisy dokumentujú pestrosť živej a neživej prírody tejto časti Európy. Priblížujú pozostatky prírodného dedičstva, ktoré bolo len v minimálnej miere zasiahnuté neskoršou činnosťou človeka. Ako môžeme vidieť, tri lokality sú spoločným zápisom so susednou krajinou – obe prírodné lokality a pamiatky dedičstva Rímskej ríše.

Program *Pamäť sveta*

Hnuteľné súčasti kultúrneho dedičstva sú uchovávané a prezentované v pamäťových inštitúciách, ako sú múzeá, galérie, archívy a knižnice. Hnuteľné pamiatky uchovávané v múzeách a galériách si zasa pripomínáme 18. mája v Medzinárodný deň múzeí. Najvýznamnejšie dokumenty si pripomínáme prostredníctvom programu *Pamäť sveta*, ktorý bol prijatý v roku 1993. Základným cieľom programu je (za)chrániť ohrozené svetové dokumentárne dedičstvo sústreďované v knižniciach, archívoch a múzeách, ktoré uchováva poznatky o ľudských dejinách, národoch, jazykoch a rôznorodých kultúrach. Súčasťou je

dičstva, 2010. Národné kultúrne pamiatky na Slovensku : okres Martin. Bratislava : Slovart, 2012.

¹² Tvoria súbor 22 jaskýň, 12 z Chránenej krajinej oblasti (CHKO) Slovenský kras a desať Aggteleckého krasu v Maďarsku. Na území oboch štátov sa nachádza Domica, s dĺžkou 22 km. Zo Slovenska sem patria napríklad Ochtinská aragonitová, Dobšinská ľadová alebo Gombasecká jaskyňa so Silickou planinou.

¹³ Slovenská časť je súčasťou Národného parku Poloniny a Chránenej krajinej oblasti Vihorlat. K najvýznamnejším častiam patria rezervácie Havešová, Rožok, Vihorlat a Stužica. Vek stromov sa odhaduje na 180 – 300 rokov. Návštevník sa môže oboznámiť so všetkými fázami života lesa: od semenáčov, cez dospelé stromy po zvyšky stromov, ktoré poskytujú prostredie na život ďalším živočíchom a rastlinám. Je to jediné územie na Slovensku, kde voľne žije zubor európsky; najväčšia populácia sa nachádza na území Poľska.

aj zavádzanie moderných technológií na digitálne spracovanie dokumentov a ich sprístupňovanie verejnosti.¹⁴

Slovensko sa k programu pripojilo v roku 1996 a aktuálne má na Zozname tri zápisy: *Bašagičovu zbierku islamských rukopisov* (1997), ktorú uchováva Univerzitná knižnica v Bratislave, *Iluminovaný kódex knižnice Bratislavskej kapituly* (1997) a *Banské mapy a plány Hlavného komorskogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici* (2007).

Po vyhorení knižnice v Sarajeve počas vojny v Juhoslávii v roku 1992 predstavuje Bašagičova zbierka islamských rukopisov výnimočný súbor islamských pamiatok knižnej kultúry v Európe. Zbierku získala Univerzitná knižnica v Bratislave v roku 1924 kúpou od známeho bosnianskeho literáta, vedca a zberateľa dr. Safveta bega Bašagića (1870 – 1934). Bašagić vyštudoval arabčinu a perzštinu vo Viedni, neskôr pôsobil ako profesor orientálnych jazykov na univerzite v Záhrebe a od roku 1919 pracoval ako kustód v Krajinskom múzeu v Sarajeve. Jeho súkromná zbierka obsahuje 598 rukopisných diel v 284 zväzkoch – z nich je 393 arabských, 117 tureckých a 88 perzských prác. Tlačené knihy v 365 zväzkoch obsahujú 496 diel: 145 arabských, 338 tureckých a 8 perzských.

Zbierka obsahuje diela z náboženského práva, dogmatiku, modlitby, mystiku, ďalej práce z filozofie, vrátane metafyziky, logiky a psychológie, ako aj ostatné vedné disciplíny ako astronómia, matematika, politika, administratíva, zákonodarstvo, dejiny, lexikografia, gramatika, metrika, rétorika a poetika. Krásna literatúra je zastúpená umeleckou poéziou a prózou, ale aj dielami ľudovej tvorivosti. Unikátnym je rukopis *Logiky* od islamského aristotelika al-Farábího (950 n. l.) – najkompaktnejší odpis prác tohto filozofa na svete či najväčšia známa zbierka štvorverší od básnika Omara Chajjáma.¹⁵

Bratislavská kapitula, založená v 13. storočí, bola významnou cirkevnou, kultúrnou a pedagogickou inštitúciou vtedajšieho Uhorska.

¹⁴ DVOŘÁKOVÁ, Viera: *Svetové kultúrne dedičstvo UNESCO*. Bratislava : Dajama, 2009; <http://www.unesco.sk/DedicstvoUNESCO>.

¹⁵ TRGIŇA, Tibor: *Bašagičova zbierka sa predstavila v Ríme a Teheráne*. Knižnica, 10, 2009, č. 7, s. 35 – 38.

Jej knižnica obsahuje viac ako 3000 knižných zväzkov historickej hodnoty. Knihy z 12. – 19. storočia obsahujú svetskú a cirkevnú literatúru. Zahŕňa najrozsiahlejšiu a z hľadiska dejín umenia najhodnotnejšiu zbierku stredovekých manuskriptov na Slovensku. Zo 139 stredovekých kódexov registrovaných v 19. storočí až 101 pochádza z 12. – 16. storočia. K najcennejším patria hudobné kódexy, tzv. *Bratislavské antifonáre I – V*, ktoré pochádzajú z konca 15. a začiatku 16. storočia a zaznamenávajú latinské texty a melódie piesní. *Antifonár II*, tzv. *Hanov kódex* (z rokov 1487 – 1488), obsahuje výnimočnú výzdobu iniciál a marginálií. V medzivojnovom období bol rozdelený na viac častí, ktoré sa dnes nachádzajú v Slovenskom národnom archíve, Archíve mesta Bratislavy a Múzeu mesta Bratislavy.¹⁶

Ako sme už spomínali, Banská Štiavnica patrila k najvýznamnejším banským mestám Uhorska, kde sa ťažilo prevažne striebro. V období novoveku, hlavne po ukončení stavovských povstaní (1604 – 1711), sa ťažbe kovov venovala zo strany štátu mimoriadna pozornosť. Preto sa aj 18. storočie nazýva „zlatý vek slovenského baníctva“. Z tohto dôvodu bolo potrebné vykonávať nové prieskumy ložísk a zaznamenávať staršie banské diela. Banské mapy a plány Hlavného komorskogrofskeho úradu v Banskej Štiavnici nám tak dokumentujú dejiny baníctva drahých kovov a zobrazujú situácie ťažby, budovania baní a technických zariadení na dobývanie a spracovanie rúd. Môžeme na nich tiež sledovať budovanie vodných nádrží a čerpacích strojov pre potreby baníctva v 17. až do začiatku 19. storočia. Najstaršou je mapa banskej štôlne Michal z roku 1625. Autormi máp sú významné osobnosti vtedajšej vedy a techniky, ako Samuel Míkovíni, Jozef Karol Hell, František Jozef Müllner, Leopold von Passetzki či Matej Ziepser.¹⁷

¹⁶ *Bratislavský antifonár I – V*. Martin : Slovenská národná knižnica, elektronický optický disk (CD-ROM), 2000 – 2007.

¹⁷ <https://unesco.ulib.sk/banske-mapy-a-plany-hlavneho-komorskogrofskeho-uradu-v-banskej-stiavnici/>.

Nehmotné kultúrne dedičstvo

Nielen hmotné (nehnutelné a hnutelné) pamiatky sú predmetom ochrany. Od konca 80. rokov sa výraznejšia pozornosť začala venovať aj duchovnej kultúre, tradíciám na podporu uchovávaní lokálnych rozmanitostí, ktoré čoraz viac podliehajú postupujúcej globalizácii.¹⁸ Od roku 2003 UNESCO zostavuje *Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva* a *Zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva, ktoré si vyžaduje naliehavú ochranu*. K nehmotnému dedičstvu patrí napríklad tanec, hudba, zvyky, tradície, remeslá, jazyky či iné nehmotné prejavy tradičnej kultúry, ako aj historické udalosti, zemepisné, katastrálne a miestne názvy.

Slovenská republika Dohovor ratifikovala 18. decembra 2006. Gestorom plnenia Dohovoru je Ministerstvo kultúry SR a jeho odbor živého dedičstva a kultúry znevýhodnených skupín obyvateľstva v rámci sekcie kultúrneho dedičstva a štátneho jazyka. Na *Reprezentatívnom zozname nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska* je v súčasnosti 37 zápisov.¹⁹ Utváranie národného zoznamu zabezpečuje Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru, odborné pracovisko Slovenského ľudového umeleckého kolektívu (SĽUK), ktorého zriaďovateľom je Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky.

Z tohto národného zoznamu sa komisii UNESCO predkladajú návrhy do *Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva*. V tomto Zozname má Slovensko deväť zápisov.²⁰ Dokladajú

¹⁸ 1989 – Odporúčanie na ochranu tradičnej kultúry a folklóru, 2001 – Všeobecná deklarácia UNESCO o kultúrnej rozmanitosti, 2001 – Vyhlásenie majstrovských diel ústneho a nehmotného dedičstva ľudstva, 2003 – Dohovor o ochrane nehmotného kultúrneho dedičstva, 2005 – Dohovor o ochrane a podpore rozmanitosti kultúrnych prejavov.

¹⁹ Bližšie: <https://www.ludovakultura.sk/zoznamy-nkd-slovenska/reprezentativny-zoznam-nehmotneho-kulturneho-dedicstva-slovenska/prvky-zapisane-v-reprezentativnom-zozname-nkd-slovenska/>.

²⁰ Do Zoznamu sú zaradené: 1. Fujara – hudobný nástroj a jeho hudba (2005, 2008), 2. Terchovská muzika (2013), 3. Gajdošská kultúra (2015), 4. Bábkarstvo na Slovensku a v Čechách (2016), 5. Horehronský viachlasný spev (2017), 6. Modrotlač

zapojenie Slovenska do európskych i svetových civilizačných trendov, ako sú povolania spojené s domestikáciou živočíchov (sokoliarstvo, chov lipicanov), šírením ľudovej kultúry (využitie fujary, terchovská muzika, horehronský viachlasný spev, gajdošská kultúra, bábkarstvo) či remeselníctvom (výroba modrotlačé, drotárstvo).

Ako prvá bola do Zoznamu zapísaná fujara a hudobná tradícia, ktorá je s ňou spojená. Fujara – trojdierková signálna píšťala sa na území Slovenska rozšírila počas vojen s Osmanskou ríšou s vojakmi, ktorí pochádzali zo západnej Európy. Jej zvuk ako dorozumievací nástroj využívali chovatelia dobytku na Podpoľaní a postupne sa rozšírila v lokálnom folklóre. Jej zvuk využívali aj súčasní umelci ako Svetozár Stračina či skupina Elán v piesni *Tanečnice z Lúčnice*. S fujarou ako hudobným nástrojom sa môžeme bližšie oboznámiť v Podpolianskom múzeu v Detve či Literárnom a hudobnom múzeu v Banskej Bystrici.

Výroba farbeného plátna použitím indiga a zdobeného tlačeným vzorom sa na území Slovenska rozšírila v 18. storočí, hlavne v regióne Orava, Spiš a Šariš. Táto technika bola rozšírená na celom území habsburskej monarchie. Na Slovensku pôsobilo viacero modrotlačiarских dielní, ktoré postupne zanikali. V súčasnosti sa táto tradícia oživuje, k známym pokračovateľom rodinnej tradície patrí Peter Trnka z Ivanky pri Dunaji a Matej Rabada z Párnice, ktorí organizujú aj pracovné semináre pre verejnosť.²¹

Drotári, pôvodne podomoví opravári kuchynského riadu, sa formovali ako samostatné povolanie od začiatku 18. storočia na severozápadnom Slovensku na území vtedajšej Trenčianskej župy. Prví drotári pravdepodobne pochádzali z obce Veľké Rovné. Veľký rozmach zažívalo v 19. storočí, keď mnohí z drotárov migrovali do okolitých krajín. Po 1. svetovej vojne pod vplyvom rozmachu priemyselnej výroby po

(2018), 7. Drotárstvo (2019), 8. Sokoliarstvo – živé dedičstvo ľudstva (2021) a 9. Tradície spojené s chovom koní Lipican (2022). Bližšie: <http://www.unesco.sk/nehmotne-kulturne-dedicstvo-SR>.

²¹ Bližšie pozri: <https://www.modrotlac.sk/> a <https://atelierrabada.sk/>.

stupne upadalo a transformovalo sa do umeleckého remesla. S tradíciou drotárstva sa môžeme oboznámiť v Považskom múzeu v Žiline a v Kysuckom múzeu v Čadci.²²

Najmladším zápisom je chov lipicanov, fenomén spojený s územím bývalej habsburskej monarchie. Zrodil sa založením chovnej stanice v mestečku Lipica v Slovinsku v roku 1580 a šľachtením pôvodného lokálneho plemena s arabskými, berberskými a španielskymi plnokrvníkmi. Vďaka Márii Terézii sa vyšľachtila biela línia. Okrem Lipice patrí k najznámejším lokalitám spojeným s lipicanmi Španielska jazdecká škola vo Viedni (nem. Spanische Hofreitschule Wien), na Slovensku sú s lipicanmi spojené žrebčiny v Kopčanoch a Topoľčiankach.²³

Európske kultúrne dedičstvo

Po 2. svetovej vojne a formovaní dvoch blokov v Európe – západného a východného rozdeleného železnou oponou – bola v roku 1949 desiatimi západoeurópskymi štátmi založená Rada Európy. Jej cieľom je presadzovať ľudské práva, demokraciu a právny štát v Európe. V roku 1975 Rada Európy prijala v Amsterdame *Európsku chartu architektonického dedičstva* (1975). Na chartu po desiatich rokoch nadviazal *Dohovor o ochrane architektonického dedičstva Európy* (1985) podpísaný v Granade ako manifest európskej kultúrnej identity. Ten sa prejavuje od roku 1985 vyhlasovaním Európskeho mesta kultúry, od roku 2000 ako Európske hlavné mesto kultúry. Ako prvé tento titul niesli Atény, čím sa Rada Európy prihlásila k antickej tradícii demokracie a kultúry. Od roku 2007 tento titul nesú dve mestá ročne, spravidla jedno zo západo- a jedno zo stredovýchodných európskych miest. V roku

²² DEVEČKA, Emil: *Drotárstvo*. Prešov : Metodicko-pedagogické centrum, 2004; KEKELYOVÁ, Katarína: *Drotárstvo*. Bratislava : S-Globus, 1993.

²³ HORNÝ, Michal: *Lipicany a záprahy*. Topoľčianky : Národný žrebčín Topoľčianky, 2007.

2013 spolu s francúzskym mestom Marseille ním boli Košice. Najbližšie ním bude zo slovenských miest v roku 2026 Trenčín, spolu s fínskym Oulu.

Od 80. rokov udeľuje ocenenie za obnovu pamiatok *Europa Nostra*. Slovensko túto cenu získalo po prvýkrát už v roku 1986, a to za obnovu mestskej pamiatkovej rezervácie v Bardejove. Neskôr získalo ďalšie ocenenia za obnovu pamiatkovej rezervácie ľudovej architektúry Brhlavce (1993), neskôr napríklad za obnovu kaštieľa v Betliari (1995), budovy Slovenskej sporiteľne v Martine (2002) či Bosákovej banky v Prešove (2004).

Vonkajším prejavom spolupatričnosti európskych krajín sú *Dni európskeho kultúrneho dedičstva*, ktoré sa od roku 1991 organizujú v septembri s podporou Rady Európy a Európskej únie. Cieľom podujatia je prostredníctvom množstva aktivít a projektov pripomínať širokej verejnosti význam a bohatstvo európskeho kultúrneho dedičstva. Osobitný význam majú tzv. dni otvorených dverí v tých pamiatkových objektoch, ktoré sú v iných obdobiach roka spravidla zatvorené.²⁴

Vďaka medzivládnej iniciatíve 19 európskych krajín sa od roku 2005 koná projekt *Európske dedičstvo* (*European Heritage Label*). V roku 2011 prijal Európsky parlament značku Európske dedičstvo ako oficiálnu akciu Európskej únie. Tvorí ju miesta, ktoré symbolizujú európsku integráciu, ideály a históriu. Cieľ je zvýšenie povedomia a úcty Európanov k spoločnej minulosti a kultúrnemu dedičstvu. V súčasnosti je držiteľom značky Európske dedičstvo 60 lokalít v 22 európskych krajinách.²⁵

Zo Slovenska je v zozname päť pamiatok: Kostol Margity Antiochijskej v Kopčanoch z 9. storočia, Kostol sv. Juraja v Kostolčanoch pod Tribečom z polovice 11. storočia, hrad Červený Kameň ako sídlo

²⁴ MLYNKA, Ladislav: *Pamiatky európskeho kultúrneho dedičstva na Slovensku a ich kultúrno-historické súvislosti*. In: *Studia Academica Slovaca* 39. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2010, s. 121 – 133.

²⁵ Bližšie napríklad: <https://culture.ec.europa.eu/sk/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/european-heritage-label>; <https://www.pamiatky.sk/ochranapamiatok/europske-dedicstvo>.

Thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti (16. stor.), Mohyla M. R. Štefánika a jeho rodný dom a Mincovňa Kremnica.

Kostol Margity Antiochijskej v Kopčanoch bol pravdepodobne postavený v druhej polovici 9. storočia, hoci prvá písomná zmienka pochádza až z roku 1392. Bol súčasťou veľkomoravského hradiska Valy v Mikulčiciach. Je to jednolodový kostol s jednotlivými miestnosťami zoradenými za sebou: predsieň – loď – presbytérium. Tento typ architektúry sa na našom území staval v 9. – 11. storočí, na veľkomoravský pôvod poukazuje aj cintorín, pričom hroby z 9. storočia rešpektujú stavbu.

Zo stavebného hľadiska podobný typ stavby predstavuje Kostol sv. Juraja v Kostolanoch pod Tribečom. Predstavuje ukážku ranorománskej architektúry z polovice 11. storočia, bol postavený z lomového kameňa. Prvá písomná zmienka o stavbe kostolíka je v Zoborskej listine z roku 1113. Mimoriadne cenné sú fragmenty románskych a gotických nástenných malieb v interiéri najstaršej časti kostolíka, odkryté a reštaurované v roku 1965.

Mincovňa v meste Kremnica je najstaršou dodnes existujúcou mincovňou na svete. Privilegium na prevádzkovanie mincovne získala 17. novembra 1328 od uhorského kráľa Karola Róberta z Anjou. Za Anjouovcov v 14. storočí sa tu razili zlaté dukáty, inšpirované zlatými mincami razenými vo Florencii – tzv. florénmi. Ukončenie pôsobenia mincovne hrozilo na konci 1. svetovej vojny, keď boli stroje odvezené do Maďarska. Rozhodnutím československej vlády bola jej činnosť obnovená. Mincovňa v súčasnosti razí nielen euromince, ale aj mince pre iné štáty sveta. Tradíciu razby mincí a medailí na území Slovenska prezentuje v Kremnici špecializované Múzeum mincí a medailí.

Hrad Červený Kameň – sídlo Thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti založenej v roku 1494 sa stal začiatkom 16. storočia majetkom rodiny Thurzovcov, od roku 1535 Fuggerovcov. Podľa pôvodných predstáv mal slúžiť ako prekladisko tovaru na obchodnej ceste do západnej Európy, čo sa však napokon nerealizovalo. Od konca 16. storočia do roku 1945 bol jeho vlastníkom rod Pálffyovcov. Patrí k najzachovalejším slovenským hradom.

Najmladšou architektúrou zapísanou v Zozname je Mohyla Milana Rastislava Štefánika v Brezovej pod Bradlom. Navrhol ju jeden z naj-

významnejších slovenských architektov Dušan Jurkovič. Je tu pochovaný spoluzakladateľ československého štátu, ktorý tragicky zahynul 4. mája 1919 pri návrate do vlasti. Mohyly slávnostne odhalili 23. 9. 1928 v rámci osláv 10. výročia vzniku Československa. Terasovitá stavba so štyrmi obeliskami je postavená z travertínových blokov a je prirodzenou dominantou okolia rešpektujúc okolitý terén.

Záver

Slovensko ako krajina v stredoeurópskom priestore je križovatkou kultúr. Od praveku cez jej územie prechádzali dve významné cesty, tzv. Podunajská, kopírujúca tok Dunaja a smerujúca zo západu na východ, a tzv. Jantárová, zo severu na juh, spájajúca Baltské a Jadranské more. Svoju pečať tu zanechalo množstvo etníc, od slovenského, ktoré sa postupne formovalo po vzniku Uhorska vyčlenením zo spoločnej slovenskej etnickej a jazykovej skupiny, cez maďarské, nemeckú kolonizáciu z polovice 13. storočia, valašskú kolonizáciu zo 14. – 17. storočia²⁶ či obdobie súžitia s Osmanskou ríšou v 16. a 17. storočí. Súčasťou Slovenského národného múzea je osem špecializovaných múzeí (dve z nich v rámci múzeí v Martine), ktoré približujú históriu a tradície národností, ktoré sú dodnes súčasťou etnickej pestrosti Slovenska.²⁷ Kultúrne dedičstvo Slovenska je rozmanité a vznikalo v dlhom časovom období. Dokladuje, že bolo nielen ovplyvňované jednotlivými kultúrnymi a kultúrohistorickými trendmi, ale hlavne v oblasti baníctva a banských technológií prispievalo k hospodárskemu rozvoju Európy.

²⁶ JANTO, Juraj: *Karpatské salašníctvo a bryndza ako súčasť národnej kultúry*. In: *Studia Academica Slovaca* 48. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2019, s. 65 – 78.

²⁷ Múzeum kultúry karpatských Nemcov, Múzeum kultúry Maďarov na Slovensku, Múzeum židovskej kultúry, Múzeum kultúry Chorvátov na Slovensku, Múzeum ukrajinskej kultúry, Múzeum rusínskej kultúry, Múzeum kultúry Čechov na Slovensku a Múzeum kultúry Rómov na Slovensku. Bližšie: <https://www.snm.sk/muzea-snm>. Bližšie aj: BOTÍK, Ján: *Etnická história Slovenska*. Bratislava : Lúč, 2007.

Literatúra

- BOTÍK, Ján: *Etnická história Slovenska*. Bratislava : Lúč, 2007.
- Bratislavský antifonár I – V. Martin : Slovenská národná knižnica, elektronický optický disk (CD-ROM), 2000 – 2007.
- DUDÁŠ, Miloš: *Drevené artikulačné a tolerančné chrámy na Slovensku*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 2011.
- DUDÁŠ, Miloš – GOJDIČ, Ivan – ŠUKAJLOVÁ, Margita: *Drevené kostoly*. Bratislava : Dajama, 2007.
- DEVEČKA, Emil: *Drotárstvo*. Prešov : Metodicko-pedagogické centrum, 2004.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera: *Svetové kultúrne dedičstvo UNESCO*. Bratislava : Dajama, 2009.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera – KOLLÁR, Daniel: *Najkrajšie mestá*. Bratislava : Dajama, 2007.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava : Veda, 1995.
- FRICKÝ, Alexander: *Mestské pamiatkové rezervácie na Slovensku*. Martin : Osveta, 1986.
- GREGOROVÁ, Jana a kol.: *Prezentácia architektonického dedičstva*. Bratislava : STU, 2003.
- HORNÝ, Michal: *Lipicany a záprahy*. Topoľčianky : Národný žrebčín Topoľčianky, 2007.
- JANKOVIČ, Vendelín a kol.: *Národné kultúrne pamiatky na Slovensku*. Bratislava : Osveta, 1984.
- JANTO, Juraj: *Karpatské salašníctvo a bryndza ako súčasť národnej kultúry*. In: *Studia Academica Slovaca* 48. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2019, s. 65 – 78.
- JANTO, Juraj: *Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava : Stimul, 2021.
- KEKELYOVÁ, Katarína: *Drotárstvo*. Bratislava : S-Globus, 1993.
- MARÁKY, Peter: *Múzeá s celoslovenskou pôsobnosťou*. Bratislava : Dajama, 2012.
- MLYNKA, Ladislav: *Slovensko a svetové kultúrne dedičstvo*. In: *Studia Academica Slovaca* 36. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Stimul, 2007, s. 379 – 393.
- MLYNKA, Ladislav: *Drevené kostoly na Slovensku. Konfesionálne, etnické a kultúrne kontexty*. In: *Studia Academica Slovaca* 38. Eds. Jana Peka-

- rovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2009, s. 207 – 220.
- MLYNKA, Ladislav: *Pamiatky európskeho kultúrneho dedičstva na Slovensku a ich kultúrno-historické súvislosti*. In: *Studia Academica Slovaca* 39. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2010, s. 121 – 133.
- MUSILOVÁ, Margaréta – TURČAN, Vladimír: *Rímske pamiatky na strednom Dunaji : od Vindobony po Aquincum*. Bratislava : Nadácia pre záchranu kultúrneho dedičstva, 2010.
- Národné kultúrne pamiatky na Slovensku : okres Martin*. Bratislava : Slovart, 2012.
- NEMEC, Michal: *Kultúrne dedičstvo ako odkaz: jeho dokumentácia, identifikácia a interpretácia (na príklade tradičnej ľudovej kultúry)*. Dizertačná práca. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 2014.
- TRGIŇA, Tibor: *Bašagičova zbierka sa predstavila v Ríme a Teheráne*. Knižnica, 10, 2009, č. 7, s. 35 – 38.
- Zákon o kultúrnych pamiatkach č. 22 z roku 1958.
- Zákon o ochrane pamiatkového fondu č. 49/2002.

Internetové zdroje

- <http://mkcrsr.gov.sk/kulturne-dedicstvo/ochrana-pamiatok/legislatva/zkony>
- <http://old.culture.gov.sk/kulturne-dedicstvo>
- <https://unesco.ulib.sk/banske-mapy-a-plany-hlavneho-komorskogrofskeho-uradu-v-banskej-stiavnici/>
- [https://www.culture.gov.sk/opatrenia-na-realizaciu-kulturneho-dedicstva-sr/
www.culturalheritage.sk](https://www.culture.gov.sk/opatrenia-na-realizaciu-kulturneho-dedicstva-sr/www.culturalheritage.sk)
- www.europanostra.org
- www.ludovakultura.sk
- www.obnova.sk
- www.pamiatky.sk
- www.unesco.sk

Kde sa dobre varí, tam sa dobre darí Rubrika Pre kuchyňu v „ženskom liste“ *Dennica*

Jana Piroščáková

Abstract

Where it cooks well, it thrives well

Column Pre kuchyňu (For the kitchen) in the “women’s paper” *Dennica*

The women’s magazine *Dennica* (1898 – 1914) was one of the most widely read Slovak periodicals at the time of its publication. Its fundamental role in the women’s emancipation movement at the turn of the century and in the first decade of the 20th century, in which it was an institution, has been correctly examined and described by historians and literary scholars, including its feminist reception. In this paper, I will focus on its most stable section, Pre kuchyňu (For the Kitchen), in which the editor, Terézia Vansová, published preferentially the recipes of female readers. I reconstruct the genesis of the column, tracing its conception, the building of a network of female contributors among female readers, and other sources; I analyse the strategies the editor used to communicate with female readers with respect to the goals of the periodical, as well as the strategies she employed in publishing recipes to enhance their attractiveness. The aim is to show that by selecting published recipes, Terézia Vansová offered a picture of bourgeois cuisine and bourgeois lifestyle. This was a conscious decision that she made in preference to the reception of the so-called folk cuisine mapped out by modern ethnographic cookbooks.

Keywords: women’s emancipation movement, *Dennica* magazine, New Cookbook, Terézia Vansová, gastronomy, bourgeois lifestyle, bourgeois culture

Prvú kuchársku knihu v slovenskom jazyku vydal v roku 1870 v Pešti vlastným nákladom radvanský rodák Ján Babilon (1818 – 1877), mešťan, majster kuchár a majiteľ reštaurácie v tomto uhorskom veľkomeste a mecén tamojších Slovákov. Recepty, ktoré v nej uverejnil, spisoval „z vlastnej skúsenosti“¹ takmer dve desaťročia a svoju praktickú knihu venoval „vlasti, národu a povolaniu verne oddaným slovenským paniam a paničkám“, presvedčený o užitočnosti takeého typu tlač: „Prišli ale časy, že sa všetky národy zo sna prebúdzajú a nahliadajú, že len tak sa udržia medzi druhými učenejšími národmi, keď s nimi rovno kráčať budú, čo sa len tak stať môže, keď sa usilovať budú ako iné národy; [...] Ani slovenský národ nezabudol na seba, čoho znakom je slovenská akadémia, slovenské samostatné gymnáziá a častejšie vydávanie kníh. I ja teda s novou, posiaľ nevýdanou knihou stupujem do sveta, nielen aby náš národ už aj touto knihou rovný bol iným národom, ale zvlášť pre všeobecnú potrebu a užitočnosť.“² Tento dlhší citát uvádzam preto, že vystihuje národnoobrodenecký naratív, ktorý je charakteristický pre celý predhovor. Autor svojou knihou plní „vznešený cieľ“³ edukovať „driečne Slovenky“ v „Kochkunst, t. j. kuchárskom umení“³ v ich národnom jazyku, pretože konečne nadišiel čas, že aj o zbierku receptov bude medzi slovenskými čitateľkami záujem a nebudú viac odkázané na cudzojazyčné kuchárske knihy. Pomenoval ju príznačne: *Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči*.

Rovnakému auditóriu bola venovaná aj historicky druhá kuchárska kniha v slovenskom jazyku. Vyšla v odlišnej kultúrnospoločenskej situácii ako tá Babilonova: v predvečer Veľkej vojny (1914) ju v mекke slovenského kultúrneho života, v Liptovskom Svätom Mikuláši, vydal tlačiar a nakladateľ František Klimeš. Zostavovateľka Terézia Vansová (1857 – 1942), spisovateľka, etnografka, zakladateľka a redaktorka prvého slovenského ženského časopisu *Dennica* (1898 – 1914) a funkcionárka najstaršieho ženského spolku na území dnešného Slovenska

¹ BABILON, Ján: *Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči*. Prvý sväzok. Pešť, 1870, s. IX. Vo všetkých citátoch z prameňov ďalej aktualizujem pravopis a lexikou.

² Tamže, s. VI.

³ Tamže, s. VII, IX.

Živena, na žiadnom mieste knihy nemala potrebu akcentovať akúkoľvek zložku národnoobrodeneckého kontextu. Skutočnosť, že je určená vzdelaným Slovenkám a písaná po slovensky, brala ako samozrejmosť. Kým Ján Babilon si v predhovore potažkal, aké náročné je byť prvolezcom,⁴ Terézia Vansová nezdôrazňovala opodstatnenosť svojho projektu odvolávaním sa na domácu tradíciu, hoci to mohla urobiť (týmto argumentom by samu seba označila za jej pokračovateľku), ba o Babilonovej kuchárke nie je v jej knihe ani zmienka. Spomína ju na jedinom mieste iba nepriamo, latentnou narážkou v názve: *Nová kuchárska kniha*, kde zamlčaným opozitom akostného prívlastku „nová“ je „stará“ (teda Babilonova).

Zdrojom tohto sebavedomého autorského gesta je Vansovej dlhoročná, veľmi úspešná redakčná prax a z nej plynúca skúsenosť, že ženské auditórium je bohaté a práca pre komunitu produktívna. *Nová kuchárska kniha* je vydareným výsledkom ženského emancipačného hnutia Sloveniek, ktorého bola Terézia Vansová dôležitou „tvárou“, „mozgom“ aj „údom“. Rovnako ako u Babilona, aj v *Novej kuchárskej knihe* je dominantná edukatívna funkcia. No kým Ján Babilon na svoje čitateľky nahliada „zhora“, z nerovnocennej pozície ako na svoje žiačky,⁵ *Nová kuchárska kniha* je písaná z pozície „ženy ženám“ – Terézia Vansová ju totiž zostavila na základe receptov, ktoré čitateľky *Dennice* zasielali do redakcie na uverejnenie v rubrike *Pre kuchyňu*.

V širšom, nadnárodnom kontexte príbeh tejto knihy pripomína inú, staršiu tlač – *Mrs. Beeton's Book of Household Management* (Kniha o vedení domácnosti od pani Beetonovej, prvé vydanie 1861). Zostavila ju Isabella Beetonová (1836 – 1865) na základe receptov vychá-

⁴ „... a to len uznáte, že každý začiatok je ťažký. Keby už aká-taká malá slovenská kuchárska kniha bola vyšla, bolo by mi ľahšie bývalo zhotoviť túto knihu, lebo by som už našiel všelijaké kuchárske výrazy či pre práce, či pre jedlá. Ak dakto druhý za mnou s takýmto podujatím vystúpi, ten bude mať skrze moju prvú knihu akoby chodník k cieľu, lebo je ľahšie už dačo hotové premeniť, než pôvodne to napísať, o čom ešte nik nevedel.“ BABILON, Ján: *Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči*. Prvý sväzok. Pešť, 1870, s. VII.

⁵ „... tým pyšnejší budem ja, že tak driečne Slovenky môžem menovať mojimi usilovnými žiačkami.“ Tamže, s. IX.

dzajúcich v časopise *The Englishwoman's Domestic Magazine* (Domáci magazín anglickej ženy, 1852 – 1879), ktorý vydával jej manžel Samuel Orchard Beeton. Postupne bola rozširovaná, upravovaná a opakovane vydávaná a dodnes je najvydávanejšou kuchárskou knihou v Británii.⁶ Zaujímavosťou je, že pôvodne obsahovala približne 1500 predpisov, čo je rovnaký počet ako v *Prvej kuchárskej knihe v slovenskej reči*. (Vansovej kuchárka obsahuje 900 číslovaných receptov, pričom pri niektorých číslach je uvedených viac receptúr, no v súčte takýto počet nedosahujú.) Či Terézia Vansová poznala knihu Isabelly Beetonovej a nechala sa inšpirovať jej konceptom, ostáva nateraz otvorené, no myslím si, že to nie je také dôležité. Rozhodnutie zostaviť na základe receptov zasielaných do *Dennice* kuchársku knihu sa javí ako prirodzené a logické vyústenie jej redakčnej práce.⁷ Čo je však v tejto paralele pozoruhodné, obe zostavovateľky doplnili recepty vo svojich knihách informáciami k príprave jedál a radami k vedeniu domácnosti. Isabella Beetonová sa tiež vyslovovala k životnému štýlu strednej a vyššej triedy v Británii v druhej polovici 19. storočia, vďaka čomu je jej kniha prameňom o živote a hodnotách tejto spoločenskej triedy. Podobne *Nová kuchárska kniha*, a to v bezprostrednej nadväznosti na svoj zdroj, rubriku *Pre kuchyňu*, resp. širšie časopis *Dennica*, je názorovým svedectvom meštianskeho životného štýlu v Hornom Uhorsku na prelome 19. a 20. storočia. Z tohto dôvodu sa na *Dennicu* a jej rubriku pozrieme bližšie.

⁶ SITWELL, William: *Dějiny jídla ve 100 receptech*. Praha : Argo, 2014, s. 189 – 193.

⁷ Po prvýkrát avizovala redaktorka úmysel zostaviť z uverejnených receptov samostatnú publikáciu už po štyroch rokoch vydávania *Dennice*: „Možno, že časom vydáme knihu kuchársku, ktorá v peknom rade donesie nielen predpisy už uverejnené, ale i nové a opravené, ako i všetky dobré rady, skúsenosti a pokyny pre domácnosť. Každý predpis bude podpísaný menom alebo šifrou zasielateľky. Kniha dostane úpravu, možno najdokonalejšiu, ako nachádzame pri iných podobných vydaniach.“ (*Dennica*, V, 1902, č. 5, s. 253) O šesť rokov neskôr uverejnila oznámenie o vydaní knihy (*Dennica*, XI, 1908, č. 1, s. 35), ktoré plánovala na jar 1911 (*Dennica*, XII, 1910, č. 11, s. 79). Kvôli problémom tlačiara vyšla napokon *Nová kuchárska kniha* s trojročným omeškaním.

Rubrika Pre kuchyňu v prvom ženskom časopise *Dennica*

*Dennica*⁸ – v podtitule charakterizovaná pomocou dobovo módného názvu „ženský list“⁹ – je prvý slovenský časopis určený ženám. Terézia Vansová ho redakčne viedla a autorsky doň prispievala v rokoch 1898 – 1914, s krátkou, okolnosťami vynútenou pauzou v roku 1907, kedy redakciu prevzal František Votruba. V slovenských podmienkach prelomu storočí je úspech tohto periodika fenomenálny: hoci časopis vznikol v nepriaznivých spoločenských podmienkach,¹⁰ Vansová priľákala na odber niekoľko tisíc predplatiteľiek a vytvorila bohatú sieť prispievateľiek z Horného Uhorska a slovenských vysťahovaleckých enkláv na Dolnej zemi a v Amerike. Pre porovnanie: v roku 1908 mali *Národné noviny* 600 – 1000 predplatiteľov, *Slovenské pohľady* 400 –

⁸ Ku genéze časopisu, jeho koncepcii a charakteru v rámci ženského emancipačného hnutia komplexne HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodam, spol. s r. o., 2011 a HOLLÝ, Karol: *Genéza Dennice, prvého ženského časopisu na Slovensku*. Aspekt : feministický kultúrny časopis, 2004, 10, č. 1, s. 62 – 71; ďalej SERAFÍNOVÁ, Danuša: *Terézia Vansová a Dennica*. In: *Studia Academica Slovaca* 36. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Stimul, 2007, s. 259 – 272; GLADIŠ, Marián: *Prvé slovenské ženské časopisy: Dennica, Živena, Slovenská žena (1898 – 1923)*. Košice, 2021, s. 19 – 54; DUDEKOVÁ, Gabriela a kol.: *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2011; CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Luba (eds.): *Histórie žien: aspekty písania a čítania*. Bratislava : Aspekt, 2007.

⁹ Prvých 10 ročníkov *Dennice* (1898 – 1907) vyšlo s podtitulom *Ženský list pre poučenie a zábavu*, v nasledujúcich ročníkoch sa podtitul varioval (napr. *Ilustrovaný časopis rodinný pre literatúru a otázky spoločenské*, 1908; *Ilustrovaný časopis ženský a rodinný s prílohou: Rodina: venovanou slovenskej domácnosti*, 1910). Naprieč jednotlivými ročníkmi sa vystriedalo niekoľko miest vydání aj tlačiarov. S ohľadom na tieto drobné odchýlky pre zjednodušenie ďalej pri citátoch z *Dennice* uvádzam iba hlavný názov časopisu, ročník, rok, stranu.

¹⁰ HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodam, spol. s r. o., 2011, s. 40.

500, *Dennica* až 6000,¹¹ čo jej zabezpečilo status najčítanejšieho slovenského periodika. Najstabilnejšou rubrikou s najdlhšou tradíciou, ktorá vychádzala počas všetkých ročníkov a od 8. čísla I. ročníka s nezmeneným názvom, je *Pre kuchyňu*. Rešpektoval ju dokonca aj František Votruba, ktorého predstavy o vedení *Dennice* sa v otázkach jej čitateľského zázemia a rubriek orientovaných primárne na ženy celkom nezhodovali s predstavami zakladateľky.¹²

Enormnú čitateľskú priazeň tejto rubriky Terézia Vansová ocenila už v III. ročníku: „*Naším milým kuchárkam. Naše predpisy tešia sa priazni milých čitateľiek Dennice. Na niektorých miestach stať ‚Pre kuchyňu‘ býva v prvom rade čítaná a prezeraná. A to má svoju oprávnenosť u nás na Slovensku. Nič nevadí, že je to próza, že sú to torty, pečivá, ktoré nás tak zaujímajú. Za týmito prideme i k inému. Musím pripomenúť, že nedávno došiel nám lístoček nasledovného obsahu: ‚Velactená pani! Pokladám si za milú povinnosť napísať Vám, že sa mi podľa receptu z čísla 2 z tohto ročníka Dennice miešaná mandľová torta znamenite podarila a že nám všetkým tu podpísaným veľmi chutila.‘ Nasledujú podpisy, medzi nimi i podpis malého šuhajčeka (že je malý, uhádli sme napriek tomu, že sme nie odborní grafológovia). Tomuto istotne torta najlepšie chutila a možnože i on, ako niečo starší súdruh z Gemerskej,¹³ vždy s radosťou víta Dennicu a predčítuje mame, čo je nové v Pre kuchyňu. Inde zase upiekla domáca pani tortu podľa Dennice a vydarila sa. Jej*

¹¹ Uvádzam podľa HAJDUČEKOVÁ, Ivica: *Prvé slovenské ženské časopisy: Dennica a Živena*. In: HAJDUČEKOVÁ, Ivica: *Časopis Živena v rokoch 1919 – 1928* (Antológia). Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta, 2019, s. 9. K nákladu bližšie GLADIŠ, Marián: *Prvé slovenské ženské časopisy: Dennica, Živena, Slovenská žena (1898 – 1923)*. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta, 2021, s. 32 – 33; HOLLÝ, Karol: *Genéza Dennice, prvého ženského časopisu na Slovensku*. Aspekt. Príbehy žien, 10, 2004, č. 1, s. 69; RUTTKAY, Fraňo: *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1918*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1999, s. 187.

¹² K problematike bližšie HUČKOVÁ, Dana: *Ludovýchovná tendencia v tvorbe a činnosti J. G. Tajovského*. In: Janko Jesenský a Jozef Gregor Tajovský: *pramene – dimenzie – reflexie*. Bratislava : Múzeum mesta Bratislavy, 2020, s. 281 – 282.

¹³ Narážka na syna inej čitateľky z Gemerskej stolice, ktorý matke predčítaval z *Dennice*.

brat – domáci pán – riekol jej: „Už toto zaslúži zlatku, že ti je taká pekná!“ Takéto prejavy spokojnosti veľkých i malých potešia toho, kto pracuje v záujme dobrého a užitočného podniku.“¹⁴

Je to jeden z najdlhších redakčných príspevkov v rubrike *Listáreň*. Za pozornosť stojí, že v oboch prípadoch konkretizované jedlo, zdarilo pripravené podľa uverejneného receptu, nie je bežný pokrm, ktorého konzumácia má človeka v prvom rade zasýtiť, ale sviatočný dezert – torta. Tento výber názorne poukazuje na spoločenskú vrstvu čitateľov – majetnejšie rodiny mešťanov, remeselníkov, kupcov, učiteľov, lekárov a podobne, ktoré si takýto druh jedla mohli dovoliť, ak aj nie denne, aspoň príležitostne, a nebol pre nich nedosiahnuteľným luxusom. Skôr naopak: ponúknuť tortu, ktorá bola aktuálne moderná, ideálne „európska“ (napr. torta Dobošova alebo Sacherova), teda servírovaná v kaviarňach veľkomiest, spájaná s prominentnými cukrármi alebo obľubovaná panovníkmi, bolo spoločenskou prestížou aj vyjadrením životného štýlu či majetnosti rodiny. Podávanie Pišingerovej torty, ktorej základ tvorili karlovarské oblátky, znamenalo, že rodina pobudla nejaký čas v kúpeľoch, kde si ich zadovážila, alebo túto emblematickú kúpeľnú cukrovinku dostala do daru.¹⁵ Torta vyjadrovala spoločenský status a v meštianskych rodinách bola preto mimoriadne obľúbeným pohostením, čo dokladá aj *Nová kuchárska kniha*, kde práve v oddelení venovanom tortám je zaradených najviac receptov a rovnako sa torty vyskytujú v modelových zostavách tabúľ, ktoré autorka odporúčala v úvodných častiach knihy.

Aj na úrovni „prozaickej“ rubriky (teda rubriky venovanej jedlu) tak nachádzame dôležité podporné argumenty k tomu, že *Dennica* nebola časopisom pre ľud, ako v minulosti zneli jej neoprávnené hodnotenia, ale bola zamýšľaná, koncipovaná a určená vzdelaným meštiankam a ich rodinám – aj deťom, ktoré si na lákavých receptoch

¹⁴ *Dennica*, III, 1900, č. 3, s. 64.

¹⁵ Kúpele v zmysle sociálneho priestoru zaujímajú v dejinách *Dennice* významné miesto: práve v kúpeľnom mestečku Lúčky sa Karol Kálal, Karol Salva a Terézia Vansová 20. augusta 1897 dohodli na jeho vydávaní (bližšie HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodamu, spol. s r. o., 2011, s. 38).

cibrili čitateľské zručnosti, aj spokojným (nasýteným) mužom, ktorí dostali primeranú lekciiu z praktického vedenia domácnosti a spravovania rozpočtu. (V úryvku spomínaná zlatka bola výškou ročného predplatného *Dennice* – veta muža¹⁶ v citáte je teda narážkou na to, že predplatné ženského časopisu nie sú premrhané peniaze.) V tomto príspevku z Listárne tak Terézia Vansová nepriamo pomenovala dôvody, ktoré stoja v pozadí záujmu o „prozaické“ záležitosti života, aj úspech *Dennice* ako takej.

Genéza a koncepcia rubriky Pre kuchyňu

Genéza rubriky *Pre kuchyňu* je výborným materiálom aj na sledovanie redakčnej práce Terézie Vansovej zblízka. Ukazuje sa totiž, že do redigovania časopisu sa pustila takpovediac živelné, s istou rámcovou predstavou o jeho podobe, vedená vlastnou čitateľskou skúsenosťou s podobnými časopismi (najmä českými) a dobrou intuíciou, ale detaily riešila operatívne, s ohľadom na materiál, ktorý priebežne dostávala.

Hneď v prvom čísle *Dennice* uverejnila článok s názvom *Národná kuchyňa*. Zamýšľala sa v ňom nad tým, čo je to „verný obraz národnej kuchyne našej“, a následne vyvodila: „temer jediným spravodajcom je nám ľud.“¹⁷ Do nasledujúceho čísla pod hlavičkou *Národná kuchyňa* zaradila etnograficky ladený článok o pečení chleba, v ktorom sledo-

¹⁶ Muži majú na stránkach *Dennice* v súvislosti s jedlom zaujímavé dvojznačné postavenie. V type textov, ako je vyššie citovaná *Listárneň* (podobný príklad ešte uvediem), ženy oceňujú spokojnosť nasýtených mužských rodinných príslušníkov, ktorá je cieľom ich snaženia aj príjemnou satisfakciou za ich snahu. Na druhej strane v literárnych textoch uverejnených v *Dennici* s témou jedla sú muži zobrazovaní v humoristických prózach, kde sú objektom posmeškov, lebo zlyhávajú v situáciách, kedy sú pri absencii manželky alebo gazdinej prinútení pripraviť si jedlo sami, napr. v humoristickej próze *Halušky* s podpisom Šidlo (*Dennica*, V, 1902); do dlhšej prózy *Môj strýčko*, uverejňovanej na pokračovanie, zaradil Ľudovít Engler epizódu, ako starému mládenkovi vykipí mlieko (*Dennica*, V, 1902, č. 8, s. 147).

¹⁷ *Dennica*, I, 1898, č. 1, s. 13 – 14.

vala odlišnosti medzi spôsobom prípravy chleba naprieč spoločenskými vrstvami aj regiónmi a pripojila niekoľko ľudových povier, zvykov aj piesní, ktoré sa viažu k tejto práci.¹⁸ No už o niekoľko strán ďalej v Listárni odtlačila odkaz, ktorý je pre koncepciu budúcej rubriky *Pre kuchyňu* zásadný. Adresovala ho Márii Daxnerovej z významnej daxnerovskej rodinnej vetvy v Tisovci,¹⁹ ktorej sa ospravedlnila za to, že jej príspevok do tohto čísla *Dennice* nestihla zaradiť, nakoľko prišiel neskoro, ale všetko, čo jej pisateľka poslala, uverejní, a prosí ju o ďalšiu podporu.²⁰ Mária Daxnerová rubriku s názvom *Národná kuchyňa* pochopila ako snahu prezentovať na stránkach *Dennice* kuchyňu „ľudu“, teda najnižších spoločenských vrstiev, s čím nesúhlasila: „národná kuchyňa“ predsa nemôže byť reprezentovaná „ľudovou kuchyňou“, tento romantický koncept vnímala ako prekonaný. Preto redaktorka ponúkla alternatívu – venovať sa kuchyni spoločenskej vrstvy, ku ktorej obe patrili a ktorej bola *Dennica* určená. Terézia Vansová o tom napísala: „V ‚Národnej kuchyni‘ by sa bolo postupne vyvinulo naše kuchárstvo spolu i s kuchárením nášho ľudu, avšak vidím, že ‚Národná kuchyňa‘ musí vystať a miesto nej má sa otvoriť ‚Panská kuchyňa‘.“²¹ Daxnerovej návrh prijala a dôsledne ho ďalej rozpracovala. Na stránkach *Dennice* a neskôr *Novej kuchárskej knihy* používala slová panská, meštianska, jemná/jemnejšia a „šľachtickou kuchyňou inšpirovaná“ ako synonymá a na viacerých upozornila, že táto kuchyňa je odlišná

¹⁸ *Dennica*, I, 1898, č. 2, s. 27.

¹⁹ Šľachtická rodina Daxnerovcov zohrala v dejinách Slovenska významnú úlohu. Mária Daxnerová, rodená Rosiarová (1822 – 1901), bola osvetová pracovníčka a publicistka, švagriná Štefana Marka Daxnera (1822 – 1892), politika, spisovateľa, publicistu a jedného z vedúcich predstaviteľov slovenského národného hnutia, a matka Sama Daxnera (1856 – 1949), politika, advokáta, osvetového pracovníka a člena Revolučného národného zhromaždenia v rokoch 1918 – 1919. V VI. a VII. ročníku *Dennice* viedli obaja Daxnerovci šachovú rubriku. Rozsiahly, faktograficky nasýtený nekrológ za Máriou Daxnerovou napísala Terézia Vansová krátko po jej úmrtí a uverejnila ho v rubrike *Slávin žien slovanských* (*Dennica*, IV, 1901, č. 7 – 9).

²⁰ Články Márie Daxnerovej týkajúce sa vedenia domácnosti a chodu kuchyne zaradovávala Terézia Vansová do *Dennice* hneď od 3. čísla až do smrti pisateľky.

²¹ *Dennica*, I, 1898, č. 2, s. 32.

od kuchyne „ľudovej“, prostej alebo opisom – ako náš ľud varí, teda od jedál, ktoré neskôr reflektovali tzv. etnografické kuchárky.²²

Pod hlavičkou *Panská kuchyňa* prinieslo už nasledujúce číslo *Dennice* svoj historicky prvý recept – príznačne na tortu. Terézia Vansová, ktorá zatiaľ nemala vytvorenú sieť prispievateľiek a iba si ju budovala, túto príležitosť umne využila na nábor spolupracovníčok. Receptúru na Eliškinu tortu, ktorú jej zaslala Mária Daxnerová,²³ vložila do fiktívneho listu, čo je žáner, ktorý mal najmä v prvých ročníkoch *Dennice* dôležité postavenie. Cieľom bolo simulovať autentický list, aký by mohla napísať ktorákoľvek čitateľka dôvernej priateľke: „*Drahá Lujzka! Posielam Ti žiadaný recept torty, ktorá Ti nedávno u nás chutila. Súčasne, prosím Ťa, pošli mi i Ty z Tvojich vyskúšaných receptov jeden alebo druhý, menovite Tvoja „zakrúcaná pečienka“²⁴ bola naposledy taká dobrá, že ju môj muž častejšie už spomenul. Ja Ti k istejšíemu zdaru pripojím aj niektoré poznámky týkajúce sa pečenia jemných koláčov. Lebo od maličkostí dakedy závislý je zdar veci.*“²⁵ Ak Dana Hučková o *Dennici* napísala, že je časopisom „väčšmi rodinne ako literárne“²⁶ orientovaným, na tomto príklade môžeme vidieť, ako efektívne pracovala Terézia Vansová s psychológiou svojich čitateľiek, keď apelovala

²² Systematicky sa téme venovala etnologička Rastislava Stoličná-Mikolajová, ktorá je autorkou viacerých kuchárskych kníh aj vedeckých a odborných prác (napr. *Jedlá a nápoje našich predkov*, 1991; *Tradičná strava na Slovensku*, 2000; *Kuchyňa našich predkov*, 2001; *Jedlo ako kľúč ku kultúre*, 2004). K jednej z najpopulárnejších patrí *Slovenský rok. Receptár na dni sviatočné, všedné i pôstne* (2004).

²³ V *Novej kuchárskej knihe* ju zaradila pod č. 584.

²⁴ Plnená mäsová roláda. Slovo „pečienka“, ktorým sa v súčasnosti v slovenčine označuje vnútornosť pečene, sa v minulosti používalo širšie vo význame mäso, resp. pečené mäso. Tento pomenovací úzus v dobových receptoch vedie k neistote, či sa v určitej receptúre hovorí o príprave mäsa, alebo o príprave pečene, a vyslovene chaos nastáva v receptoch, kde sa do mäsovej kapsy balí plnka z pečene. Niekedy je možné odlíšiť od seba tieto dva významy slova pečienka na základe kontextu. V *Novej kuchárskej knihe* pridáva Terézia Vansová k slovu pečienka prívlastok čierna, ak píše o pečeni (vnútornosti), alebo si pomáha českým ekvivalentom v zátvorke (játra).

²⁵ *Dennica*, I, 1898, č. 3, s. 45.

²⁶ HUČKOVÁ, Dana: *Kontexty slovenskej moderny*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014, s. 23.

na ich najužšie sociálne väzby a podporovala aktívne odovzdávanie napohľad banálnych (pretože praktických) skúseností z každodenného „prozaického“ života, a pritom medzi riadkami akcentovala vyššiu kvalitu (rodinného) života v duchu príslovia „kde sa dobre varí, tam sa dobre darí“ (teda kde sa podáva dobré jedlo, tam je aj spokojnosť a vyššia kvalita života).

Prispievateľky, predplatiteľky a zdroje – sieť ženských kontaktov

Vansovej taktika bola úspešná. Listy čitateľiek s overenými receptami začali pribúdať. Už v nasledujúcom čísle po uverejnení receptu na Eliškinu tortu tľmočila v Listárni odkaz pre Kl. R.,²⁷ že jej recept na nálev musí počkať na neskôr, lebo teraz zaraďuje receptúry v súlade s ročným obdobím a príležitosťou, čo je typická stratégia distribúcie receptov v *Dennici* naprieč ročníkom (napríklad recepty na spracovanie čerešní sú zaradené v júnových číslach, zaváranie a zakáľacky na jeseň, adventné pečivo v novembri a decembri a pod.).

Zasielanie receptov do *Dennice* nebolo iba prvoplánovým zdieľaním osvedčených rodinných receptúr. Zohralo tiež dôležitú funkciu vo vnútri ženského emancipačného hnutia aj v kontexte tzv. „ženskej otázky“. Ako upozornil Karol Hollý, „ženy, ktoré boli ochotné podeliť sa o skúsenosti z vlastnej kuchyne, si mali byť vedomé skutočnosti, že tým aktívne participujú na živote národného spoločenstva [...] Recepty a rady do domácnosti sa stali súčasťou ďalších čísel časopisu, no nerezignovalo sa ani na poučné články a beletriu. Potvrďuje sa tým skutočnosť, že obsah pojmu ženská emancipácia bol primárne ovplyvnený túžbou žien zúčastňovať sa na národnom živote, hoci aj prostredníctvom ochoty podeliť sa so zručnosťami pri vedení domácnosti.“²⁸

²⁷ Pravdepodobne Klementína Ruppeldtová (1850 – 1926), členka Živeny, publicistka, osvetová a sociálna pracovníčka.

²⁸ HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama, spol. s r. o., 2011, s. 49.

Priamu výzvu pre čitateľky, aby do redakcie *Dennice* zasielali svoje recepty a rady do domácnosti, publikovala Terézia Vansová v 5. čísle, kde predstavila koncept rubriky s názvom *Niečo pre kuchyňu*: „Od týchto čias bude donášať Dennica viac praktických pokynov pre našu domácnosť, ako i drobnejšie, pre náš odbor zaujímavé článoky. Súčasne prosím, aby ste mi, milé sestry, zasielali svoje vlastné skúsenosti, tak budeme sa navzájom poučovať a v dobrom zdokonaľovať. [...] Najmä čo sa týka pripravovania jedál, prosíme o také, ktoré sa zhotovujú len v niektorých krajoch a tvoria isté špeciality. Ako sú nitrianske (meno-vite) skalické zázvorníky, prešporské²⁹, makovníky, dolnozemske, paprikáše a výborné zaváraniny a – naše ratkovské „gulky“.³⁰ Od 8. čísla už rubrika vychádzala s nezmeneným názvom *Pre kuchyňu*, ktorý si zachovala počas celej existencie časopisu. Zahŕňala prednostne recepty a v menšej miere rady do domácnosti, ktoré boli príležitostne uverejnené aj v iných paralelných rubrikách, s drobnými zmenami po roku 1910 v súvislosti s koncepčnými úpravami periodika (napr. v XII. ročníku bola rubrika presunutá do prílohy *Rodina*).

Zatiaľ čo začiatkom roka 1897, keď Terézia Vansová uvažovala o časopise určenom ženám, realisticky zhodnotila, že treba „stvoríť nielen pracovnice, ale aj čitateľky“, ³¹ už druhý ročník *Dennice* ukázal, že túto kultúrnu misiu splnila. *Dennica* sa postupne stala virtuálnou poradňou slovenských gazdiniek v najširšom zmysle slova – ponúka-

²⁹ Prívlastok odvodený od dobového názvu pre Bratislavu. Bratislavské rožky (v dobovej terminológii prešporské makovníky, resp. orechovníky, záviný, bajgle – z nem. slova „beugen“, teda ohnúť – názov je odvodený podľa charakteristického tvaru pečiva) sú koláče z kysnutého cesta plnené makom alebo orechmi. Sú jedným z najznámejších a najtypickejších múčnikov hornouhorských Slovákov s niekoľko storočnou históriou pečenia, ktoré sa spájajú s mestom Prešporok/Bratislava. Bližšie v článku o. z. Bratislavské rožky, ktoré sa venuje ich histórii a propagácii (<https://bratislavskerozky.sk/v-roku-1999-sme-zabudli-oslavit-400-vyrocie-bratislavskych-rozkov-oficialne-webove-stranky-bratislavy-dodnes-uvasuju-nespravny-datum/>).

³⁰ *Dennica*, I, 1898, č. 5, s. 80.

³¹ V liste Karolovi Kálalovi z 18. januára 1897. Citované podľa HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodam, spol. s r. o., 2011, s. 35.

la recepty a rady do domácnosti od nakladania uhoriek a spôsobov zužitkovania pomarančových kôrok k odstraňovaniu škvrn na obrusoch a návodoch, ako ošetriť suchú pokožku na rukách, vrátane informácií k aktuálnym výživovým trendom (napr. v Listárni 6. čísla II. ročníka redaktorka radí „mladej gazdinke“, že ukážku vegetariánskeho jedálneho lístka nájde v predajni Münchener Vegetarierheim na Türkenstrasse 24 v Mníchove, kde dostane kúpiť aj kuchárske knihy pre vegetariánov). Počet uverejnených receptov úmerne narastal z ročníka do ročníka, až sa ustálil na počte približne 50 až 70 ročne.³²

Zaujímavou líniou naprieč časopisom je sledovanie zdrojov. Terézia Vansová veľmi dbala o to, aby jej prispievateľky neostali v anonymite, čo malo nepochybne aj pragmatický dôvod: zverejňovanie ich mien bolo pre ženský časopis dobrou reklamou aj efektívnym spôsobom, ako posmeliť ďalšie čitateľky, aby sa stali prispievateľkami. Pre prispievateľky (a ich rodiny) musela byť česť, prečítať si svoje meno v časopise. Iba malá časť receptov, predovšetkým v 1. ročníku, bola uverejnená bez odkazu na pisateľku. Zverejnené „podpisy“ mali rôznu podobu: celé meno a priezvisko (Anna Čajaková, Matilda Šetinová, Marína Štefániková, Božena Vermešová a iné), krstné meno (Miluška, Anna, Olga...), krstné meno s iniciálou priezviska (napr. Krista S., Matilda K., Karolina P., Emma D., Nelka V., Amalia R., Julia Šk., Adela D.). Z hľadiska snahy zrekonštruovať zoznam prispievateľiek je problematická veľká časť receptov, kde sú uvedené iba iniciály mena a priezviska (napr. A. Č., O. D., M. G., K. K., Ad. Gr.). Niektoré sú identické s iniciálami významných osobností slovenského kultúrneho a literárneho života (napr. Fr. V. môže skrývať Františka Votrubu, B. Sl. významnú prozaičku Boženu Slančíkovú Timravu).³³ V menšej miere sú recepty podpísané neurčitými, všeobecnými pomenovaniami (mladá gazdiná, skúsená gazdiná, horniacka a pod.) alebo redaktorka odkázala na iné časopisecké zdroje – všetko české periodiká orientované

³² Napr. v roč. X (1907) 62 receptov.

³³ Milou zaujímavosťou je, že Fr. V. aj B. Sl. prispeli do rubriky *Pre kuchyňu* práve receptúrou na obľúbené kysnuté koláče s makovou náplňou, Fr. V. akoby bezprostredne odpovedal na vyššie citovanú výzvu redaktorky z 5. čísla, keď poslal recept práve na bratislavské rožky.

na domácnosť a hospodárstvo (*Melišův rozhled, Milotický hospodář, Hospodář českoslovanský*). V jednom prípade sa odvolala pravdepodobne na knižnú publikáciu alebo reklamný leták „z kuchyne pestovateľa králikov“ a v X. ročníku niekoľko ráz na pani Jesenskú a firmu jej rodiny.³⁴ Seba ako zdroj receptov priznala Terézia Vansová až od VII. ročníka, často sa skrývala za svojimi literárnymi pseudonymami. Uvedené zdroje však nemusia byť stopercentne spoľahlivé. Ich porovnanie v rubrike s obsahom na obálke vykazuje neraz chybovosť, a preto snaha o rekonštrukciu zoznamu prispievateľiek by pravdepodobne nebola úspešná. Bez ohľadu na tieto „detaily“ sú však odkazy na pisateľky receptov dôležitým dokladom o pestrej sieti prispievateľiek *Dennice*, regrutovaných z radov jej čitateľiek. Niektoré prispeli do časopisu jednorazovo, jedným či dvoma receptami, iné aj opakovane alebo pravidelne a medzi dopisovateľkami sú tiež také, čo okrem receptov zaslali do redakcie aj iný materiál (napr. Emília Czenerová hádanky, Božena Vermešová článok *Vianoce v Amerike*). Najčastejšie sa pod receptami vyskytuje meno Anny Čajakovej³⁵ a Emmy Philadel-

³⁴ Tento predajca domácich potrieb a potravín inzeroval v *Dennici* napr. prášok do pečiva, zhodou okolností opäť práve pri recepte na bratislavské rožky: „Ohľadom nápravy cesta upozorňujeme na oznam firmy Jesenský“ (*Dennica*, X, 1907, č. 3, s. 669). Častými inzerentmi boli v *Dennici* predajcovia kávy, čaju a čokolády, čo sú komodity, ktorým venovala redaktorka niekoľko rozsiahlejších článkov, a spracovatelia a predajcovia mlieka. Tým zaiste prišlo vhod, keď Terézia Vansová opakovane vyzývala čitateľky, aby jej zaslali recepty obsahujúce bryndzu: „nedávno v jednej spoločnosti bola reč o tom, koľko jedál možno pripraviť s prídavkom bryndze. Napočítalo sa ich (okrem zovšeobecnených, národných) dosť hojne. Ale predsa myslíme, že ešte nepoznáme všetky, na koľko rozličných spôsobov dá sa bryndza upotrebiť. V záujme dobrej veci prosíme, aby milé čitateľky oboznamovali sa navzájom s prípravami chutných jedál s prídavkom nášho národného výrobku, bryndze“ (*Dennica*, II, 1899, č. 1, s. 14). Na týchto príkladoch vidíme praktickosť Vansovej pri redigovaní časopisu, jej organizačný a obchodný talent.

³⁵ O koho presne ide, sa mi nepodarilo zistiť. Pravdepodobne nepatrí k rodinnej vetve najznámejších slovenských Čajakovcov-literátov, s ktorými bola rodinne spriaznená aj Terézia Vansová (prvým manželom jej sestry Adely bol Janko Čajak). Zo zachovaného listu adresovaného Terézii Vansovej plynie, že v čase jeho písania 4. júla 1901 žila v Lučenci.

phiovej, pričom prvá počtom uverejnených receptov ďaleko prevyšuje druhú.

Recepty Anny Čajakovej nachádzame v *Dennici* od 4. čísla III. ročníka (1900) v hojnom počte až do roku 1907. Pisateľka asi zaslala redaktorke rozsiahly korpus alebo korpusy receptov, ktoré pôvodne mohli tvoriť samostatné tematické časti, pričom recepty z nich Terézia Vansová zaraďovala do rubriky priebežne. Naznačuje to séria troch monotematických blokov (polievky – 1901, ryby – 1904, divé vtáky – 1905), kde je pod každým receptom podpísaná Anna Čajaková a štylisticky sú si podobné. (V *Novej kuchárskej knihe* neskôr práve tieto recepty tvoria ťažisko časti venovanej polievkam, rybám a hydine.) Vzácné sa zachoval list Anny Čajakovej, ktorý je svedectvom o tom, že bola vyučená kuchárka: „Čo sa týka tej polievky spomenutej *Hovdandze*, o tej len toľko viem, že ako učeň v Prešporku som sa ju naučila od chýrneho francúzskeho kuchára Gédi. Odvtedy som sa s ňou inde nezišla, a preto ju pod inakším menom nepoznám.“³⁶ Názvu „Hovdandze“ pravdepodobne nerozumela ani Terézia Vansová, a preto sa naň ďalej dopytovala; citovaný list je odpoveďou.

Použitá terminológia (napr. špikovať) a podrobné popisy technologických postupov pri špecifických úkonoch vo viacerých receptoch naznačujú, že aj iné prispievateľky mohli byť podobne ako Anna Čajaková vyučenými kuchárkami alebo počas svojej edukácie na dievčenských ústavoch mali k dispozícii vyučujúceho s takýmito skúsenosťami. Práve z nich si domov odnášali rukopisné zbierky receptov, ktoré im pomáhali pri vytváraní a cizelovaní vlastných kuchárskych skúseností (v prípade, že samy varili) alebo plánovaní jedál a organizácii chodu kuchyne (ak mali na varenie k dispozícii kuchárky). V recepte na „*debrecínske rešovité pečivo*“, ktorého základom je štrúdlové cesto, istá K. R.³⁷ inštruuje, že sa „*cesto vytiahne známym spô-*

³⁶ List Anny Čajakovej Terézii Vansovej zo 4. júla 1901. Literárny archív Slovenskej národnej knižnice v Martine, sign. 36H7.

³⁷ Mohlo by ísť o v *Dennici* viackrát spomínanú prispievateľku Klementínu Ruppeldtovú alebo Karolínu Rumanovú, ktorá figuruje medzi finančnými podporovateľkami časopisu (napr. v rovnakom čísle v texte Základina Dennice, s. 256). Podpisy pod receptami v tomto čísle sú vhodným príkladom nespoľahlivosti zdrojov. Uverej-

*sobom a hneď, ako je vytiahnuté, treba ho čerstvou masťou pomastiť, aby neuschlo. Kuchárka ho tichučko zakrúca, pani i z druhej strany masť.*³⁸

Gastronómia, príbehy a umenie dobre žiť

Recepty uverejnené v *Dennici* vykazujú zjavnú inšpiráciu inonárodnými kuchyňami s presahom mimo Rakúsko-Uhorska (predovšetkým anglickou, francúzskou a talianskou) a výraznú jazykovú kontamináciu v názvosloví, ktorá je prirodzeným výrazom viacjazyčnosti meštianskej spoločenskej vrstvy v Uhorsku. Napr. 1. číslo V. ročníka prinieslo iba tri predpisy, a síce na „krivice z jemného cesta (Prügelkrapfen, Bögen)“, „krupicový meriton“ a „anglické pečivo k čaju“. Fluktuácia receptov naprieč národnými kuchyňami a intencionálna inšpirácia chuťami labužníkov z krajín mimo monarchie je výrazom popularity „iného“, na ktoré je nazerané ako na zaujímavé, podnetné, luxusné (a teda žiaduce), ale nezanedbateľným aspektom je aj vzdelávanie čitateľiek – potenciálnych cestovateľiek či hostiteľiek cudzincov a svetobežníkov v hornouhorských jedálňach a salónoch. Tieto čitateľky Terézia Vansová upozorňuje na rozdiel medzi makarónmi a makarónkami, vysvetľuje, v čom spočíva podstata anglického vareného pudingu a jelly oproti jablkovému džemu, aj ako správne naservírovať beefsteak. Medzi čitateľkami pochádzajúcimi z nižších spoloč-

nených v ňom bolo 5 receptov, pod ktorými sa striedajú iniciály: Kar. R. – K. R. – Kar. R. – K. R. – K. R. Kar. R. iste odkazuje na Karolínu Rumanovú. Nemôžeme však vylúčiť, že sa táto prispievateľka skrýva aj pod iniciálami K. R. s tým, že buď ide o tlačovú chybu, alebo o zámer redaktorky zdanlivo „rozdeliť“ recepty jednej prispievateľky medzi dve, a tým (z pohľadu čitateľiek) opticky navýšiť počet prispievateľiek do rubriky. Toto je stratégia, ktorú používal aj Pavol Dobšinský (švagor Terézie Vansovej – po smrti Janka Čajaka druhý manžel jej sestry Adely) pri redigovaní rozprávkových kníh (k tomu PIROŠČÁKOVÁ, Jana: *Zbierka Amálie Sirotkovej*. Slovenská literatúra, 70, 2023, č. 4, s. 366 – 368).

³⁸ Dennica, IX, 1906, č. 7, s. 254.

čenských vrstiev³⁹ popularizuje informácie, ktoré mohli byť vzdelanejším čitateľkám známe.

V prípade *Dennice* aj *Novej kuchárskej knihy* svedčí aktívne preberanie zahraničných kulinárskych vplyvov o silno kozmopolitnom cítení zostavovateľky, ktoré možno vo svojej dobe nebolo natolko výnimočné a prekvapivé, ako sa nám pri spätnom pohľade môže javiť, najmä ak je naším recepčným východiskom skreslená predstava o tom, že kuchyňu Slovákov na prelome 19. a 20. storočia reprezentujú jedlá, o ktorých čítame v etnografických kuchárskych knihách. V meštianskych rodinách mohol byť kozmopolitný prístup (pravdepodobne nielen k stravovaniu) viac štandardom ako výnimkou a to, čo v uverejnených receptoch vnímame ako exotické, takým pre súčasníkov nebolo.

O kozmopolitnosti meštianskej kuchyne v minucióznych detailoch svedčí nielen výber uverejnených receptov, ale tiež ich názvy, použité suroviny (často potraviny kupované v koloniálnych⁴⁰ predajniach) aj sprievodné texty, ktoré samotný recept rámcovali. Na tomto mieste možno oceniť marketérске zručnosti Terézie Vansovej, ktorá vedela, ako a čím zaujať ženské publikum. Ktorá dáma by si nechcela ku káve pochutnať na cukrovinke, ktorú (vraj) obľubovala cisárovná Sissi? Takúto reklamu urobila „veveyským“⁴¹ oblátkam (Bricelets),

³⁹ Podľa Karola Hollého sa Terézia Vansová „cielavedomo orientovala na menej vzdelané vrstvy žien, ktoré mala ambíciu vychovávať, prirodzene v „národnom duchu“, čo podľa neho „ocenila roku 1903 aj Šoltésová, keď Vansovej písala, že „tak sa zdá, že Dennicu si obľubujú i také jednoduchšie čitateľky, a to je dobre.“ (HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama, spol. s r. o., 2011, s. 49). Elena Maróthy-Šoltésová (1855 – 1939), spisovateľka, publicistka, najdôležitejšia spolupracovníčka Vansovej v ženskom emancipačnom hnutí prelomu storočia.

⁴⁰ Predajne, ktoré ponúkali tovar dovezený z kolónií. Použitie mandlí alebo citrusov v dobových receptoch vo veľkom množstve môže byť zo súčasného pohľadu vnímané ako luxus či exotika, no v skutočnosti boli tieto ingrediencie v obchodoch dostupné a cenovo prijateľné, preto sú súčasťou mnohých receptúr (mleté mandle v tortách často nahrádzali múku, citrusy sa pridávali aj do slaných pokrmov).

⁴¹ Vevey je mesto ležiace na brehu Ženevského jazera vo Švajčiarsku, známe bohatou gastronómickou tradíciou (okolo roku 1819 tu bola založená prvá čokoládovňa vo Švajčiarsku a v roku 1866 firma Henri Nestlé S. A., v súčasnosti najväčšia potravi-

keď za receptúru pripojila vetu: „*Kráľovná Alžbeta*⁴² *ich mala rada*.“⁴³ V tomto recepte odkázala na významnú osobnosť, ktorá pokrm obľubovala, a pripojila anglický názov v pozícii synonyma, teda dve z troch vyššie spomínaných stratégií. Samotný pokrm je vďaka použitiu pomarančového likéru ozvláštneným variantom obľúbenej pochúťky aj tradičného rituálneho jedla Slovákov.⁴⁴ Domnelú „cudzokrajnosť“ mu pridávajú názov a pre domáce receptúry netypická ingrediencia. Taký malý obchod s ilúziami. Pravdepodobne bol v pozadí tejto redaktorskej zručnosti Terézie Vansovej jej literárny talent, keď neodolala možnosti ponúknuť čitateľkám nielen recepty, ale niečo navyše – recepty s príbehmi: „*V prvých ročníkoch Dennice podali sme malú udalosť z Paríža, v ktorej sa spomína ,trojkráľový koláč‘ a s ním spojený zvyk. Tento koláč je dobrý a chutný nielen pre labužníckych Francúzov, ale i pre iných smrteľníkov. Pripravuje sa nasledovne*.“⁴⁵

Predposlednú vetu citátu môžeme vzťahovať na celý koncept rubriky *Pre kuchyňu*: aj „iní smrteľníci“ (teda slovenské rodiny) si zaslúžia

nárska spoločnosť na svete, v roku 1875 tu bola vyrobená prvá tabuľka mliečnej čokolády). Je zaujímavé aj v literárnom kontexte: žil tu napríklad Jean-Jacques Rousseau a počas pobytu v meste napísal Fjodor Michajlovič Dostojevskij časť svojho románu *Idiot*.

⁴² Alžbeta Bavorská, známa ako Sissi (1837 – 1898), bavorská princezná, rakúska cisárovná, česká a uhorská kráľovná, manželka rakúskeho cisára Františka Jozefa I. S ohľadom na to, že bola zavraždená v Ženeve, spojenie s názvom oblátok odkazujúcim na Švajčiarsko vyznieva (nechtiac) trochu morbidne.

⁴³ Dennica, V, 1902, č. 12, s. 252. Keďže toto je jeden z mála receptov z *Dennice*, ktoré Terézia Vansová nezaradila do *Novej kuchárskej knihy*, odtlačam ho tu v úplnosti: „4 vajčká miešajú sa s 25 dekagramov vanilínového cukru, 25 dekagramov masla, potom sa zamieša 25 dekagramov múky, pridajú sa 2 lyžice pomarančovej vodky a trochu sladkej smotany, aby cesto bolo hladké a stredne husté. Pečú sa ako oblátky, lenže tenšie a jemnejšie.“

⁴⁴ Oblátky Slováci dodnes konzumujú na začiatku vianočnej večere ako obradové jedlo, v minulosti ich na dedinách tradične piekli pre celú dedinskú komunitu učiteľia. V ľudovej obradnosti mala oblátka funkciu posvätného chleba (STOLIČNÁ-MIKOLAJOVÁ, Rastislava: *Slovenský rok. Receptár na dni sviatočné, všedné i pôstne*. Martin : Matica slovenská, 2004, s. 108).

⁴⁵ Dennica, VII, 1904, č. 2, s. 61.

rovnaké lahôdky, na akých si pochutnávajú „labužnícki Francúzi“ (či iné národy, ktoré si môžu dovoliť aj vedľa oceniť chutné jedlo). *Dennica* prinášala v hojnom počte recepty na torty, oblátky, zmrzlinu a iné lukulské delikatesy (nielen sladké), ktoré sa v meštianskych rodinách podávali príležitostne a ktoré zastupujú slávnostnú, radostnú stránku života – pohostiť, potešiť sa, vychutnať si, dopriať si. V rovnakej miere zásobila *Dennica* gazdinky jedlami, ktoré sa varili denne a v prvom rade mali zasýtiť, a tiež početné návody na spracovanie a uskladnenie sezónnych surovín (nakladanie ovocia a zeleniny, výroba džemov, sirupov). V celku tak rubrika *Pre kuchyňu* ponúkla vyváženú symbiózu receptov na bežne konzumované jedlá s receptami na slávnostné dobroty. Odráža to filozofiu Terézie Vansovej, ako ju môžeme odčítat' z jej literárneho diela i publicistiky (vo významnej miere aj na stránkach *Dennice*), že zmyslom života (ženy) nie je sú iba povinnosti a „lopotá“;⁴⁶ akokoľvek posvätené vznešenými cieľmi výchovy pre národ, ale jeho dôležitou, integrálnou súčasťou sú aj drobné radosti, oddych, schopnosť dopriať si a dopriať iným. V tom spočíva harmónia života. „Kuchárske umenie“, do ktorého tajov zasvätil Ján Babilon slovenské čitateľky, povýšila Terézia Vansová na súčasť umenia dobre žiť.⁴⁷

Literatúra a pramene

BABILON, Ján: *Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči*. Prvý sväzok. Pešť, 1870.

CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Luba (eds.): *Histórie žien: aspekty písania a čítania*. Bratislava : Aspekt, 2007.

Dennica, ženský list pre poučenie a zábavu, I – X, 1898 – 1907.

DUDEKOVÁ, Gabriela a kol.: *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011.

⁴⁶ Zastarávajúci výraz pre ťažkú, namáhavú prácu, drinu.

⁴⁷ Publikácia je výstupom grantového projektu VEGA 2/0031/24 *Medzi normou a transgresiou: „zóny kontaktu“ v slovenskej literatúre 19. storočia*. Zodpovedná riešiteľka: Mgr. Ivana Taranenková, PhD., doba riešenia 2024 – 2027.

- GLADIŠ, Marián: *Prvé slovenské ženské časopisy: Dennica, Živena, Slovenská žena (1898 – 1923)*. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta, 2021.
- HAJDUČEKOVÁ, Ivica: *Časopis Živena v rokoch 1919 – 1928 (Antológia)*. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta, 2019.
- HOLLÝ, Karol: *Genéza Dennice, prvého ženského časopisu na Slovensku*. Aspekt : feministický kultúrny časopis, 2004, 10, č. 1, s. 62 – 71.
- HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodam, spol. s r. o., 2011.
- HUČKOVÁ, Dana: *Ludovýchovná tendencia v tvorbe a činnosti J. G. Tajovského*. In: *Janko Jesenský a Jozef Gregor Tajovský: pramene – dimenzie – reflexie*. Bratislava : Múzeum mesta Bratislavy, 2020, s. 269 – 283.
- HUČKOVÁ, Dana: *Kontexty slovenskej moderny*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014.
- List Anny Čajakovej Terézii Vansovej zo 4. júla 1901. Literárny archív Slovenskej národnej knižnice v Martine, sign. 36H7.
- [o. z. Bratislavské rožky]: *V roku 1999 sme zabudli oslaviť...*, 1999. Dostupné na: <https://bratislavskerozky.sk/v-roku-1999-sme-zabudli-oslaviv-400-vyrocie-bratislavskych-rozkov-oficialne-webove-stranky-bratislavy-dodnes-uvadzaju-nespravny-datum/>.
- PIROŠČÁKOVÁ, Jana: *Zbierka Amálie Sirotkovej*. Slovenská literatúra, 70, 2023, č. 4, s. 349 – 375.
- RUTTKAY, Fraňo: *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1918*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1999.
- SERAFÍNOVÁ, Danuša: *Terézia Vansová a Dennica*. In: *Studia Academica Slovaca* 36. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Stimul, 2007, s. 259 – 272.
- SITWELL, William: *Dějiny jídla ve 100 receptech*. Praha : Argo, 2014.
- STOLIČNÁ-MIKOLAJOVÁ, Rastislava: *Slovenský rok. Receptár na dni sviatočné, všedné i pôstne*. Martin : Matica slovenská, 2004.
- VANSOVÁ, Terézia: *Nová kuchárska kniha*. Turčiansky Svätý Martin : František Klimeš, 1914.

II.

**Jazyk, literatúra, dejiny
a spoločnosť v reflexii
aktuálneho vedeckého výskumu**

Starobylé mesto s novou úlohou Premený významu Bratislavy v pomoháčskom období

Michal Bada

Abstract

An ancient city with a new role

Changes in the meaning of Bratislava in the Post-Moháč Period

Already in the late Middle Ages, the potential of Bratislava as an extremely important border town was increasingly highlighted. In 1515, an inter-dynastic congress took place here, between the Habsburgs and the Jagiellos (the mutual succession to the throne between their domains was decided). The early modern period brought many challenges to Bratislava, to which it had to respond as an urban and political organism. It was a turbulent period, which brought with it military operations, social unrest and the formation of new states and empires (the Habsburg and Ottoman Empires, the Kingdom of Poland), while the positions of their political centres were also changing. After the unfortunate Battle of Moháč (August 1526, the official end of the Middle Ages in Hungary), also thanks to the widow Maria of Habsburg and her brother King Ferdinand, Bratislava gradually began to take shape as the new capital of Hungary (legislatively from 1536). It became the coronation and city of parliamentary assemblies, the seat of the most important state offices. Neither the king nor the royal court stayed in the city, he resided in Vienna. The employees and officials of the offices radically changed the structure of urban society and influenced the city's intellectual (and artistic) level. From 1563 onwards, the coronations of the Habsburg monarchs took place here, which was the crowning festival event with a large number of guests. Due to the lack of space in the city, Bratislava did not become the seat of an archbishopric or a university. From 1608 the castle was the place of custody of the Hungarian royal crown. The city was the most populous in Hungary and beautiful baroque and rococo palaces with exotic gardens were built in its suburbs. The rich

aristocracy gradually settled in the centre as well. Within the Habsburg monarchy it was an unfinished, incomplete capital; in the Central European context it was a city with supra-regional centrality.

Keywords: Early Modern Period, Kingdom of Hungary, capital, coronations, incomplete metropole, state offices, palaces, townspeople

Na území dnešnej Bratislavy jestvovalo centrum mestského typu už v časoch Keltov. Výber tohto miesta nebol náhodný, keďže priesečník Karpatského oblúka a mohutnej rieky Dunaj bol ako stvorený pre intenzívne osídlenie. V antike išlo o miesto čulých transregionálnych kontaktov, predovšetkým obchodných. Už v neskorom stredoveku sa čoraz viac zvýrazňoval potenciál Bratislavy ako mimoriadne dôležitého pohraničného mesta (zamýšľané sídlo cisára Žigmunda Luxemburského, založenie Academie Istropolitany kráľom Matejom Korvínom). Neprekvapí, že dejiskom veľkého medzidynastického kongresu (rozhodovalo sa o vzájomnom nástupníctve na trón medzi ich dŕžavami), ktorý sa uskutočnil roku 1515 medzi Habsburgovcami a Jagelovcami, bola práve Bratislava. Počas spomenutých rokovaní dňa 30. apríla vypukol v Bratislave požiar, ktorý zničil aj kráľovskú renesančnú kúriu (palác), ktorej budova a areál sa nachádzali v priestore dnešnej Univerzitnej knižnice.¹

Raný novovek priniesol Bratislave mnoho výziev, na ktoré musela ako mestský i politický organizmus reagovať. Išlo o búrlivé obdobie, ktoré so sebou prinieslo vojenské operácie, spoločenské nepokoje i formovanie nových súštátí a ríš (habsburská a osmanská ríša, Poľské kráľovstvo), pričom sa menili i pozície ich politických centier. Ako sa

¹ Pozri o tom viac: FRIMMOVÁ, Eva: *Bratislavský požiar roku 1515*. In: *Rozprawy k slovenským dejinám. Zborník príspevkov k nedožitému 75. výročiu narodenia Pavla Horvátha*. Bratislava : Slovak Academic Press – Historický ústav SAV, 2001, s. 92 – 116. Palác sa nachádzal na mieste de Pauliho paláca, ktorý je dnes súčasťou komplexu budov Univerzitnej knižnice. FRIMMOVÁ, Eva: *Bratislava v čase snemu roku 1515 podľa Bartoliniho Hodoeporiconu*. In: *Renesancia : umenie medzi neskorou gotikou a barokom*. Ed. I. Rusina. Bratislava : Slovenská národná galéria – Slovart, 2009, s. 143.

totiž neskôr ukázalo, Viedeň stúpila na význame na úkor Prahy a iných habsburských rezidií (s výnimkou obdobia vlády Rudolfa II.). Po vymretí jagelovskej dynastie sa poľské hlavné mesto, v zhode s expanziou tohto štátu na východ, presunulo severnejšie (z Krakova do Varšavy). A napokon Uhorsko vo veľmi krátkom čase po bitke pri Moháči prišlo o všetky bývalé politické centrá.

Práve do Bratislavy utiekla vdova Mária Habsburská so svojim sprievodom a prívržencami hneď po tom, ako sa dozvedela, že vojsko, ktorému velil jej manžel Ľudovít II., bolo v bitke pri Moháči 29. augusta 1526 na hlavu porazené. Prišla sem aj s kráľovským dvorom (združila okolo seba niekoľkých aristokratov a prelátov, najvyšších krajinských hodnostárov – palatína, chorvátskeho bána, taverníka a ďalších kráľovských vysokých funkcionárov) a aj s pokladom. Najvýznamnejšími faktormi, ktoré zavážili v prospech Bratislavy, boli pravdepodobne lojálne nemecké obyvateľstvo, krátka vzdialenosť od habsburských dŕžav a Dunaj, po ktorom sa sem dalo rýchlo plaviť z Viedne (istotne zohral svoju úlohu ako významná bezpečnostná bariéra, čo sa neskôr i potvrdilo). Vďaka vplyvu Márie Habsburskej bol jej brat Ferdinand I. v rektári bratislavského františkánskeho kláštora v polovici decembra 1526 zvolený za uhorského kráľa. Ten už v roku 1528 favorizoval Bratislavu pri zvolávaní snemu, čo sa priečilo zvyklostiam uhorskej šľachty, ktorej tradične viac vyhovoval Budín, resp. miesto snemov Rákoš.

Bratislava začala postupne ašpirovať na významnejšiu úlohu už v roku 1531, keď v nej na príkaz Ferdinanda I. obnovila svoju činnosť Uhorská kráľovská komora. Išlo o veľmi dôležitý úrad. Habsburgovci vo všetkých krajinách, ktoré ovládli, postupne zriaďovali „komory“ ako finančno-správne inštitúcie, ktoré mali na starosti podľa jednotnej schémy spravovať financie daných území (hlavne príjmy z tridsiatkových staníc, zo solného monopolu, poplatkov kráľovských miest, z kráľovských majetkov, zálohovania a predaja kráľovských panstiev a pod.).² Bratislava teda postupne naberala na dôležitosti, čoho dôka-

² Kvôli vzdialenosti a efektívnosti výberu finančných príjmov bola v 50. rokoch 16. storočia zriadená Spišská komora. KOHÚTOVÁ, Mária – VOZÁR, Jozef: *Hospodárske dejiny Slovenska 1526 – 1848*. Bratislava : Veda, 2006, s. 17.

zom je aj skutočnosť, že napriek doposiaľ presne nezadefinovanému postaveniu Bratislavy sa na jeseň roku 1532 Ferdinand I. rozhodol pod tlakom vojenských okolností spísať svoj testament. V ňom okrem iného načrtnol svoju víziu správy a fungovania súšťaťia v prípade, že by náhle zomrel. Mimoriadne zaujímavá je koncepcia ročnej rotácie hlavných miest Bratislavy, Prahy a Viedne i Vrchnej vlády pomerne zloženej zo zástupcov jednotlivých krajín, ktorým vládol. Postavenie Bratislavy vyzdvihuje tento testament najmä preto, že spomedzi rotujúcich hlavných miest je spomenutá na prvom mieste, a to dokonca štyri roky predtým, ako sa oficiálne stala hlavným mestom Uhorska.³ V súvislosti s postupujúcim osmanským nebezpečenstvom sa snem v roku 1536 uzniesol na voľbe nového (dočasného) hlavného mesta. Vďaka tejto skutočnosti Bratislava nadobudla status hlavného mesta, ktoré začalo koncentrovanejšie plniť funkcie uhorskej metropoly. Dôvodom tohto tvrdenia je skutočnosť, že v predchádzajúcom období boli v Uhorsku viaceré „centrá“ – Budín, Stoličný Belehrad, Vyšehrad a Ostrihom. Stredoveké Uhorsko bolo totiž polycentrickým štátnym útvarom – sídlo panovníckeho dvora, miesto snemových zasadnutí, sídlo arcibiskupstva a korunovačné mesto sa nachádzali na rôznych miestach. A práve na Bratislavu mali byť v tomto smere kladené nároky, s ktorými sa dokázala vyrovnáť len čiastočne. Vznikala pozoruhodná situácia – Bratislava síce bola politickým centrom Uhorského kráľovstva, no toto „centrum“ ležalo na hraniciach krajiny, na najzápadnejšom okraji Uhorska. No tento tzv. okraj Uhorska bol, na druhej strane, v tesnej blízkosti skutočného centra monarchie – Viedne. Hlavné mesto v Uhorsku nevychádzalo z takých mocenských princípov ako napríklad vo Francúzsku. Tam panovník zhromaždil celú šľachtu na svoj panovnícky dvor, kde na ňu ideovo, politicky a umelecky vplýval – disciplinoval ju. V prípade Uhorska ešte pri absencii či strate kráľovského dvora také niečo nebolo možné – šľachta (hlavný mocenský

³ BAĎURÍK, Jozef: *Osobnosť Ferdinanda I. a začiatky integrácie strednej Európy*. In: *Politický zrod novovekej strednej Európy : 500. výročie narodenia Ferdinanda I. zakladateľa habsburskej monarchie*. J. Baďurík – K. Sládek (Eds). Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška; Bratislava : Centrum pre európsku politiku, 2005, s. 18 – 19.

prvok krajiny) len veľmi pomaly a neochotne opúšťala svoje feudálne panstvá roztrúsené po krajine. Proces príchodu na panovnícky dvor a budovanie kariéry v tomto prostredí je aktuálny predovšetkým v 18. storočí.

Hoci uhorský kráľovský dvor ako inštitúcia zanikol (panovník z rodu Habsburgovcov mal svoj dvor zväčša vo Viedni, odkiaľ aj vládol), krajinské úrady sa postupne transformovali a modernizovali práve v Bratislave. Pravidelne sa tu schádzali snemy, palatín, taverník, miestodržiteľská rada, uhorská kancelária, od roku 1530 bolo mesto aj sídlom krajinských súdov. Najdôležitejším z nich bola nepochybne Uhorská komora (nesporne modernizačný prvok s pravidelnými úradnými hodinami, fixnými platmi zamestnancov a pod.). Okrem Uhorskej kráľovskej komory v meste sídlili v 16. storočí napríklad aj Solná komora, Hlavný poštový úrad, Hlavný tridsiatkový úrad, Kráľovská súdna tabuľa, Miestodržiteľská rada, kancelárie najvyšších krajinských úradníkov a sudcov – palatína, taverníka a personála. V meste mal svoj dom aj kráľovský fiškál, ktorý mal za úlohu pred súdmi obhajovať práva koruny a štátne záujmy. V meste sa často zdržiavali ostrihomskí arcibiskupi, ktorí tu však mali len kúriu (stála na mieste dnešného Primaciálneho paláca). V Bratislave naďalej pôsobila kapitula pri Dóme sv. Martina. Ďalšími krajinskými úradníkmi či zamestnancami pôsobiacimi v meste boli tridsiatnici a ich kontrolóri. Bratislava sa po roku 1543, keď Osmani obsadili Ostrihom, mohla potenciálne stať aj významnejším cirkevným centrom, no mesto nedisponovalo dostatočnými priestormi, aby sa to mohlo stať realitou. Okrem silného odporu protestantského vedenia mesta bola dôležitým faktorom, prečo sa kardinálovi Petrovi Pázmáňovi nepodarilo presadiť zriadenie univerzity, aj neprítomnosť arcibiskupského sídla.⁴

⁴ No dôležitosť Dómu sv. Martina bola opakovane potvrdzovaná napr. pohrebmi viacerých uhorských prelátov a arcibiskupov a napokon i uložením relikvií sv. Jána Almužníka. Paradoxne, kardinál Leopold Kolonič bol pochovaný v krypte kostola jezuitov. Pozri o tom viac: HALKO, Jozef – KOMORNÝ, Štefan: *Dóm – Katedrála sv. Martina*. Bratislava : Lúč, 2010, s. 198 – 272; KUCHARSKÁ, Veronika: *Patrón dynastie a mesta? Sv. Ján Almužník a jeho kult pri formovaní dynastickej a mestskej identity*. In: *ARS : časopis Ústavu dejín umenia SAV*, 2022, roč. 55, č. 2, s. 152 – 168;

Na tomto mieste vyvstáva otázka, či vlastne Bratislavu možno označiť termínom metropola. Výskum hlavných miest doposiaľ prebiehal na základe komparácie a pomenovania kľúčových faktorov, ktoré podnecovali prerod jednotlivých hlavných miest na metropoly. Ako kľúčový sa ukázal moment prirodzenej integrácie osoby panovníka, šľachty, cirkvi, meštianskej spoločnosti, vedy a kultúry. Prítomnosť kráľovského dvora sa v tejto súvislosti ukazuje kľúčovou. Kľúčovým prvkom zaručujúcim mestu status metropoly je teda prítomnosť panovníka a jeho stabilnej rezidencie. Mesto sa sídelne výraznejšie neurbanizovalo, čo malo za následok zvýšený záujem o voľné nehnuteľností v hlavnom meste Uhorska.

Nedostatok priestoru v Bratislave spôsobil, že reprezentatívnejšie budovy v meste slúžili na „štátne“ účely. Boli to už spomínaný fran-tiškánsky kláštor (za kráľa bol v ňom zvolený Ferdinand I., Ferdinand III. zasa doň zvolal korunovačný snem v roku 1646), ale predovšetkým tzv. Zelený dom (*Domus viridis civitatis*, Grünstübl na rohu Sedlárskej a Zelenej ulice). Pred vybudovaním snemového domu často v ňom hostoval snem. Najviac sa tu konali snemy za čias Ferdinanda I., no v tejto funkcii slúžil aj neskôr. Druhou dôležitou budovou spájanou so snemom bola budova „starého snemu“, tzv. Landhaus na Laurinskej ulici – nazývaný aj Orzsághház. Bol to rozsiahly palác s dvoma čelnými frontami. Budovu postavili najneskoršie začiatkom 17. storočia, lebo už roku 1623 sa spomína ako *Domus regnicolaris*.⁵

V dôsledku povýšenia Bratislavy na hlavné mesto Uhorska sa výrazne zmenil pomer síl vo vzťahu mesto a štát, resp. mesto a panovník. V súvislosti s prílevom nových pracovných síl do úradov sa začala meniť nielen sociálna, ale aj etnická skladba obyvateľstva. Menila sa skladba úradníctva, služobníctva a obyvateľstva mestských palácov,

KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid: *Mecenáši, dobrodinci a patróni. Komemoratívna kultúra uhorských spoločenských elit v Prešporku raného novoveku*. In: *Medzi provinciou a metropolu. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Ed. G. Dudeková. Bratislava : Historický ústav SAV, 2012, s. 75.

⁵ PÁLFFY, Géza: *Miesta konania uhorských snemov v Prešporku a Šoproni v 16. a 17. storočí. (K ranonovovekým dejinám symbolickej politickej komunikácie.)* In: *Woch. Ročenka pre genealógiu a regionálne dejiny Bratislavy*, 2013, roč. 1, č. 1, s. 16 – 34.

domov a bytov. Bola zastúpená aj početná zložka nobilitovaných mešťanov, dochádzalo k zmene zloženia elitných vrstiev mesta. V meste zaznamenávame aj prítomnosť špecializovaných remeselníkov a kupcov zameraných na špecifické potreby dvora. Podobne sa vyskytuje aj tzv. „nová chudoba“ a sociálne napätia. So zmenami obyvateľstva úzko súvisia zmeny mentality, názorov a viery. Väčšia časť bratislavského patriciátu bola meštianskeho pôvodu a dôvodmi ich nobilitácie boli zásluhy v obchode, politike, vojenstve, umení či šírení vzdelanosti. Popri šľachtických patricijoch bol v Bratislave aj značný počet nobilitovaných meštianskych remeselníckych rodov. Veľkým zásahom do kompaktnosti a integrity mešťanov bolo zriadenie úradu Uhorskej komory v Bratislave. Jej úradníci priniesli zmenu do sociálnej i vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Bratislavy. Mnohí z nich sa v Bratislave usadili natrvalo, stali sa mešťanmi. Je prirodzené, že zamestnanci Uhorskej kráľovskej komory, ktorí nevlastnili priamo v meste nehnuteľnosti, prichádzali do konfliktov s ich majiteľmi.

Ďalším zdrojom konfliktov bolo, že mesto mávalo problémy s daňovou disciplínou zamestnancov komory, ktorí vlastnili v meste meštianske domy, ale neplnili si svoje daňové povinnosti. Navyše prítomnosť Uhorskej komory v Bratislave narúšala a obmedzovala trestnú suverenitu magistrátu nad mestom. Jeho orgány totiž nemali povolený vstup na pôdu tohto štátneho úradu. Na druhej strane mala prítomnosť komory v meste aj pozitíva – mesto mohlo čiastočne ovplyvňovať jej rozhodnutia a niekedy dokonca využívať jej finančné rezervy na pôžičky. Mesto bolo nútené redefinovať svoju úlohu a implementovať exogénne požiadavky do svojich zvyklostí.

Na druhej strane sa snažilo vyťažiť z novej pozície aj hospodárske profity. Podriaďovalo sa celej škále požiadaviek súvisiacich s politickým životom štátu, ktorý sa v Bratislave odohrával (snemové mesto s chronickým nedostatkom ubytovacích kapacít). Máme na mysli predovšetkým apelácie panovníka, magnátov, zahraničných hostí a účastníkov snemov na magistrát. V napätej situácii súvisiacej s ubytovaním počas štátnických podujatí sa mesto dostávalo do kolíznych situácií s požiadavkami panovníka a záujmami uhorských politických elít. Istým pozitívnym prvkom tohto tlaku bola zjavná špecializácia a profesionalizácia bratislavských mešťanov v oblasti ubytovacích služieb

(s týmto javom sa nestretávame v iných uhorských mestách). Záujem o ubytovanie bol veľký. Na magistrát sa obracal so žiadosťou o podporu pri zabezpečení ubytovania sám panovník a jeho dvorskí úradníci, často aj uhorskí stavovskí hodnostári, preláti, magnáti, vyslanci miest a stavov, účastníci súdnych zasadnutí a pod. Vo vnútornom meste sa ubytúvali vyšší cirkevní hodnostári, magnáti a baróni, v horných predmestiach delegáti stolíc a veľmoži. Na predmestiach pri dunajskom nábreží a pod hradom boli domy vyhradené najmä pre nemeckých veľmožov, delegátov miest a členov sprievodu. Pod hradom fungovali stále pre kone hostí. V polovici 17. storočia si začali v Bratislave kupovať či budovať vlastné domy aj najvplyvnejšie rody – Čákiovci, Esterházirovci a Pálfirovci. Už v 50. rokoch 17. storočia mali v meste vlastné paláce. Na Dlhej ulici (dnešná Laurinská) sa nachádzal známy luxusný hostinec U divocha, vyhľadávaný bohatými šľachticmi a magnátmi. Nobilita bývala i v spomínanom hostinci U zlatého orla a v Zelenom dome na Hlavnom námestí. Na západnom predmestí mesta (Vydrici) stáli dva hostince – U Zlatej lampy a U Čierneho leva, ktoré boli určené predovšetkým pre cestujúcich z ríšskeho územia a Zadunajska. Na východných predmestiach mesta stáli štyri hostince – U Zlatého jeleňa, U Čierneho orla, U Čierneho býka a U Zlatej koruny, ktoré navštevovali najmä počestní prichádzajúci do hlavného mesta z Horného Uhorska. V druhej polovici 17. storočia už bolo cítiť, že starostlivosť o hostí vrátane cudzincov sa profesionalizuje a kultivuje, čo potvrdzovali aj mnohí cestovatelia.⁶

Vzhľadom na to, že mnohé z politického života krajiny sa odohrávalo na území mesta, preberala Bratislava funkciu určitého koordinátora a informátora v stavovskej politike. V tejto súvislosti viedlo mesto intenzívnu komunikáciu napríklad s tavernickými mestami (ich jadro tvorili Šopron, Trnava a Bratislava) i západoslovenskými mestami. Podľa všeobecne akceptovaných kritérií, vychádzajúcich z objek-

⁶ FEDERMAYER, Frederik: *Príbeh rodu Piesser – nobilitácia majiteľa hostinca v uhorskom hlavnom meste*. In: *Z vrcholu na okraj : elity a marginalizované skupiny v dejinách našich miest*. Ed. M. Bada. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied : Historický ústav SAV, v. v. i., 2023, s. 266.

tívnych hodnotení európskych miest v ranom novoveku, sa za jedno z kritérií metropol môže považovať počet obyvateľov. Tento kvantitatívny znak sa tým mení na kvalitatívny. Jeho výpovedná hodnota je však relatívna aj vzhľadom na to, že v priestore strednej Európy treba zohľadniť inú ľudnatosť a mieru urbanizácie miest ako v západnej Európe. Podľa nepriamych údajov mala Bratislava koncom 16. storočia okolo 7 000 obyvateľov (bez podhradia, ktoré bolo samostatnou právnou jednotkou), v dvadsiatych rokoch 17. storočia asi 9 000 obyvateľov. Podľa súpisu obyvateľov mesta z roku 1624 možno odhadovať počet obyvateľov tzv. vnútorného mesta na 5 000 až 5 500 a predmestí na 2 500 až 3 500. Pri započítaní osôb z cirkevných inštitúcií (kláštory, kapitula, kúria ostrihomského arcibiskupa) sa odhadovaný počet pohybuje medzi 9 000 až 10 000 obyvateľmi. Niektorí autori uvádzajú počet obyvateľov okolo 12 000. Bratislava sa tak stala najväčším uhorským mestom.⁷ Tento proces nebola schopná negatívne ovplyvniť ani blízka Viedeň, ktorá sa od prvého decénia 17. storočia pretvárala na metropolu európskeho významu.

Integrita a kompaktnosť ranonovovekej bratislavskej spoločnosti, ktorá svoju identitu pôvodne odvodzovala od stredovekých práv a spoločenských princípov, bola v dôsledku povýšenia mesta do pozície politického centra krajiny narúšaná nielen prirodzenými procesmi, aké prebiehali aj v ostatných európskych krajinách, ale aj procesmi, ktoré úzko súviseli s jej poslaním. Vzhľadom na privilegované postavenie šľachty v uhorskej spoločnosti a primárne dominantnú úlohu aristokracie v spravovaní štátu a krajinských orgánov, sa príchod aristokratov do Bratislavy javí ako jeden z kľúčových problémov narúšajúcich jej integritu. Kompaktnosť pôvodnej bratislavskej mestskej komunity začala byť narúšaná príslušníkmi kariérnej aristokracie, ktorí v meste hľadali pracovné uplatnenie (s mestskou komunitou sa postupne zžívali), ale aj magnátmi, ktorí sa v Bratislave zúčastňovali na politickom živote krajiny a snažili sa mestskú autonómiu a privilégiá spontán-

⁷ FEDERMAYER, Frederik: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvateľstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*. Bratislava : Monada Atelier, 2003, s. 11 – 12.

ne narušať.⁸ Situácia spojená s pestrým spoločenským rozvrstvením a častá fluktuácia obyvateľstva mali za následok nárast konfliktných situácií, ktoré bolo treba riešiť súdnou cestou. Keďže účastníkmi mnohých incidentov boli šľachtici alebo ich poddaní, magistrát mesta sa vo svojej súdnej a trestnoprávnej kompetencii dostával do sporu s privilegovaným postavením aristokratov. V dôsledku toho, že Bratislava bola dôležitým strategickým bodom v protitureckej obrannej línii, a aj kvôli častým stavovským nepokojom bola nielen uhorská, ale zaisťte aj bratislavská societa vo zvýšenej miere militarizovaná. Vzhľadom na multietnický charakter habsburského súštátia, žoldniersky systém armády i nadregionálne konflikty, ktoré mali dosah aj na život mesta, neprekvapuje, že sa v ňom počas skúmaného obdobia vystriedali vojaci rôznych národností – Španieli, Nemci, Taliani, Valóni, Česi, Dáni, Bavori i hajdúske vojská.

Bratislava sa už na počiatku raného novoveku napriek určitým hendikepom pre intelektuálov (absencia panovníckeho dvora a univerzity, ktoré mohli výrazne akcelerovať ich tvorbu i kariéru) vykryštalizovala na centrum s vysokým počtom tvorivých vzdelancov. V Bratislave bolo v 16. storočí príťažlivé a tvorivé prostredie a v meste sa mohli sformovať dva literárne humanistické krúžky. Vzdelanci sa sústreďovali okolo zamestnanca Uhorskej komory Martina Rakovského (Zachariáš Mošovský, Lactantius I. Codicius, Pavol Fabricius a snáď aj Juraj Purkischer) a prepošta Štefana Radétia (Mikuláš Istvánffy, Juraj Purkischer, Nicasius Ellebodus, Ján Sambucus). Na príklade osudov Rakovského,

⁸ Pozitívom tohto procesu bol neskorší umelecko-staviteľský rozvoj mesta. Popri Pálfiho paláci a záhrade sa v Bratislave preslávila aj záhrada arcibiskupa Juraja Lipaia, ktorá bola súčasťou komplexu predmestského arcibiskupského paláca (obe s množstvom vzácnych exotických drevín a rastlín, kompozične doplnených o bohatý súbor plastik). Spomenuté záhrady a parky boli vyhľadávaným miestom diplomatických rokovaní, prijímaní vyslancov a stretávania sa uhorských elit. Neskoršie rokoko reprezentujú erárne a úradné budovy, palác Uhorskej kráľovskej komory v Bratislave, dnes už zbúraná tereziánska obilná sýpka pri Dunaji, Tereziánium na Bratislavskom hrade i mestské a predmestské paláce (Čákiho, Kutscherfeldov, Mirbachov, Zičiho, Aspermontov, Grasalkovičov). A nemožno zabudnúť ani na pitoreskný Dom u Dobrého pastiera.

Radétia i Purkirchera môžeme vidieť tri modely „prežívania“ intelektuálov – humanistov v Bratislave. Rakovský tvoril popri zamestnaní v Uhorskej komore, Radétius vo funkcii bratislavského prepošta a štátneho hodnostára a Purkircher ako mešťan, povoláním lekár.⁹ V meste sa v priebehu 16. storočia objavilo mnoho ďalších humanistov, intelektuálov. Množstvo úradníkov, správcov a vzdelancov pracujúcich v meste však, na rozdiel od vyššie spomínaných, nevytvorilo diela zásadnejšieho významu. V tomto zmysle uhorská „metropola“ splnila svoje funkcie len do tej miery, ktorú jej umožňovali okolnosti.

Strata kráľovskej rezidencie v centre mesta počas požiaru v roku 1515 výrazne zmenila rezidenčný potenciál Bratislavy. Rezidencia panovníka sa v ranom novoveku v prípade Bratislavy vždy spájala s budovou hradu. V 16. a 17. storočí bola priestorom, v ktorom sa mohol prejavíť výtvarný a stavebný mecenát Habsburgovcov.¹⁰ Jeho prestavby boli koncipované ako ukážky panovníckej prestížnej reprezentácie. V súvislosti s prenosom uhorskej kráľovskej koruny späť do Uhorska v roku 1608 a obnovením krajinskej funkcie strážcu uhorskej kráľovskej koruny sa z Bratislavského hradu stal symbolický priestor demonštrácie dobového uhorského štátneho nacionalizmu.¹¹ Vzhľadom na to, že hrad patril až do prvej tretiny 17. storočia do vlastníctva Habsburgovcov, dynastia hľadala cestu, ktorou by vyjadrila svoju vlastnú štátnu propagandu. Prejavila sa napríklad paritným zastúpením gardy,

⁹ BADA, Michal: *Niektorí intelektuáli v Bratislave v 16. storočí*. In: *Město a intelektuálové od středověku do roku 1848 : sborník statí rozšířených příspěvků z 25. vědecké konference Archivu hl. města Prahy, uspořádané ve spolupráci s Institutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze ve dnech 10. až 12. října 2006 v Praze*. Praha : Archiv hlavního města Prahy, 2008, s. 653 – 678.

¹⁰ BADA, Michal: *Dôsledky zániku bratislavskej kráľovskej kúrie pre vývoj mesta v ranom novoveku*. In: *Prelomové obdobie dejín : (politika, spoločnosť, kultúra v roku 1515)*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Igor Ilit – Rádio Print, 2017, s. 101 – 113.

¹¹ BADA, Michal: *Korunovácia kráľa Mateja II. v Bratislave v roku 1608 v kontexte dobových mocensko-politických a socio-kultúrnych vzťahov*. In: *Politické a spoločenské pomery na Slovensku v 1. polovici 17. storočia*. Ed. M. Kohútová. Trnava – Bratislava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity – Historický ústav SAV, 2012, s. 37.

ktorá v Korunnej veži strážiла korunovačné insígnie. Vrcholom štátnej propagandy, ktorá si našla svoje miesto vyjadrenia vo forme výzdoby interiérov Bratislavského hradu rukou majstra Paula Juvenela, bol súbor fresiek v štýle politického baroka, ktoré sa krátko uplatnili v panovníckych rezidenciách v Paríži a v Londýne. Voľba cyklu fresiek oslavujúcich cnosti Ferdinanda II. do interiérov Bratislavského hradu vonkoncom nebola náhodná, keď si uvedomíme, že hrad bol miestom otvárania a uzatvárania uhorských snemov, voľby palatína a korunovačných hostín. Tento propagandistický cyklus, heroizujúci habsburskú dynastiu, bol jednoznačne určený pre úzky okruh konzumentov z radov uhorskej politickej elity.¹² Dôležitosť hradného paláca podčiarkuje aj to, že býval miestom nielen korunovačných, ale aj snemových festivít (predvedenie slona indického v roku 1552¹³). Aj umiestnenie a stvárnenie záhradného paláca palatína Pavla Pálffyho v bezprostrednej blízkosti hradného areálu je svedectvom premysleného využívania symbolického kapitálu za účelom vlastného zviditeľnenia sa v politicky exponovanom priestore uhorského hlavného mesta.

Ako korunovačné mesto (od roku 1563) poskytovala Bratislava počas korunovácií (hoci nepravidelných¹⁴) veľmi silné prežívanie najrôznejších prejavov dvorských ceremónií. Korunovácie boli vrcholným prejavom metropolizmu mesta nielen kvôli účasti panovníka, jeho dvoranov, sprievodov, vyslancov z cudzích krajín, popredných uhorských magnátov i zástupcov uhorských stavov, ale aj vďaka najrôznejším dvorským slávnostiam, festivalom, hrám a prejavom dvorskej kultúry.¹⁵ Trhanie plátna, po ktorom prechádzal panovník, rozhadzovanie

¹² FUNDÁRKOVÁ, Anna: *Bratislavský palác Pavla Pálffyho*. In: *Život pražských paláců : šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*. Praha : Archiv hlavního města, 2009, s. 557 – 574.

¹³ Pozri o tom viac: BADA, Michal: *Slon na bratislavskom hrade v roku 1552*. In: *Človek a svet zvierat v stredoveku*. Ed. D. Dvořáková. Bratislava : Veda, 2015, s. 380 – 389.

¹⁴ Popri Bratislave sa v ranom novoveku korunovalo aj v Šoproni (v prípade ohrozenia epidémiou alebo nepokojnými časmi).

¹⁵ Uhorská korunovácia bola v rode Habsburgovcov veľmi cenená. Okrem nej absolvovali už len korunováciu českú a ríšsku. V Španielsku *de facto* zanikla ako obrad ešte v stredoveku. Navyše v hierarchii kráľovstiev, ktorú zaviedol svätý stolec, bolo

minci a ľudové veselice sa vymykali mestskej každodennosti (rytier-ske, bojové a jazdecké turnaje, poľovačky, zvonenie zvonov, slávnostné salvy, ohňostroje a pyrotechnické efekty, imitácie námorných bitiek na Dunaji, pečenie korunovačného voľa, tanečné zábavy, slávobrány a pod.). Počas kráľovho pobytu v hlavnom meste a vďaka jeho rezidencii tak mohli uhorské spoločenské elity i obyvatelia mesta Bratislava prežívať to, čím bol typický dvorský život na habsburských rezidenciách a v hlavných mestách ríše. Predovšetkým po roku 1608 boli korunovácie aj momentom, kedy uhorská aristokracia mohla naplno prejavíť svoj patriotizmus a stavovský nacionalizmus (zavedenie uhorskej farebnosti biela-červená-zelená; panovník odetý do tradičného uhorského šľachtického odevu). Korunovácie mali na mesto dvojaký efekt. Pozitívom boli zisky z predaja potravinárskych komodít a z prenájmu bytov. Ako negatívum môžeme vnímať diskomfort spôsobený zvýšeným počtom účastníkov na korunováci. Na základe horeuvedených skutočností možno povedať, že Bratislava sa stala exogénnymi vplyvmi metropolou krajiny. V rámci habsburskej monarchie išlo o nedokončené, neúplné hlavné mesto a v stredoeurópskom kontexte to bolo mesto s nadregionálnou centralitou.¹⁶

Literatúra

BADA, Michal: *Dôsledky zániku bratislavskej kráľovskej kúrie pre vývoj mesta v ranom novoveku*. In: *Prelomové obdobie dejín : (politika, spoločnosť, kultúra v roku 1515)*. Ed. E. Frimmová. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Igor Ilit – Rádio Print, 2017, s. 101 – 113.

uhorské pred českým. HRBEK, Jiří: *Rituál jazyka – jazyk rituálů. Příspěvek k politické komunikaci raného novověku na příkladu českých barokních korunovací*. In: *Folia Historica Bohemica*, 2006, roč. 22, s. 233; CERMÁN, Ivo: *Panovník*. In: *Člověk českého raného novověku*. Praha : Argo, 2007, s. 55.

¹⁶ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy Vega 2/0086/24 *Ungaria re-florens: mediievalizmus a modernizmus raného novoveku na Slovensku* a projektu APVV-21-0371 *Lesk a pád šľachty. Stratégie šľachtickej reprezentácie v dejinách Slovenska*.

- BADA, Michal: *Korunovácia kráľa Mateja II. v Bratislave v roku 1608 v kontexte dobových mocensko-politických a socio-kultúrnych vzťahov*. In: *Politické a spoločenské pomery na Slovensku v 1. polovici 17. storočia*. Ed. M. Kohútová. Trnava – Bratislava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity – Historický ústav SAV, 2012, s. 33 – 50.
- BADA, Michal: *Niektorí intelektuáli v Bratislave v 16. storočí*. In: *Mesto a intelektuálové od stredoveku do roku 1848 : zborník statí rozšírených príspevků z 25. vedecké konferencie Archivu hl. města Prahy, usporiadané ve spolupráci s Istitutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze ve dnech 10. až 12. října 2006 v Praze*. Eds. O. Fejtová, – V. Ledvinka – J. Pešek. Praha : Archiv hlavního města Prahy, 2008, s. 653 – 678.
- BADA, Michal: *Slon na bratislavskom hrade v roku 1552*. In: *Človek a svet zvierat v stredoveku*. Ed. D. Dvořáková. Bratislava : Veda, 2015, s. 380 – 389.
- BAĎURÍK, Jozef: *Osobnosť Ferdinanda I. a začiatky integrácie strednej Európy*. In: *Politický zrod novovekej strednej Európy : 500. výročie narodenia Ferdinanda I. zakladateľa habsburskej monarchie*. J. Baďurík – K. Sládek (Eds). Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška; Bratislava : Centrum pre európsku politiku, 2005, s. 12 – 20.
- CERMAN, Ivo: *Panovník*. In: *Člověk českého raného novověku*. Ed. V. Bůžek – P. Král. Praha : Argo, 2007, s. 54 – 78.
- FEDERMAYER, Frederik: *Príbeh rodu Piesser – nobilitácia majiteľa hostinca v uhorskom hlavnom meste*. In: *Z vrcholu na okraj : elity a marginalizované skupiny v dejinách našich miest*. Ed. M. Bada. Bratislava : Veda – Historický ústav SAV, v. v. i., 2023, s. 263 – 272.
- FEDERMAYER, Frederik: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvateľstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*. Bratislava : Monada Atelier, 2003.
- FRIMMOVÁ, Eva: *Bratislava v čase snemu roku 1515 podľa Bartoliniho Hodoeporiconu*. In: *Renesancia : umenie medzi neskorou gotikou a barokom*. Ed. I. Rusina. Bratislava : Slovenská národná galéria – Slovart, 2009, s. 143 – 150.
- FRIMMOVÁ, Eva: *Bratislavský požiar roku 1515*. In: *Rozprawy k slovenským dejinám. Zborník príspevkov k nedožitému 75. výročiu narodenia Pavla Horvátha*. Ed. E. Frimmová. Bratislava : Slovak Academic Press – Historický ústav SAV, 2001, s. 92 – 116.

- FUNDÁRKOVÁ, Anna: *Bratislavský palác Pavla Pálffyho*. In: *Život pražských paláců : šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*. Eds. O. Fejtová – V. Ledvinka – J. Pešek. Praha : Archiv hlavního města, 2009, s. 557 – 574.
- HALKO, Jozef – KOMORNÝ, Štefan: *Dóm – Katedrála sv. Martina*. Bratislava : Lúč, 2010.
- HRBEK, Jiří: *Rituál jazyka – jazyk rituálů. Příspěvek k politické komunikaci raného novověku na příkladu českých barokních korunovacích*. In: *Folia Historica Bohemica*, 2006, roč. 22, s. 211 – 250.
- KOHÚTOVÁ, Mária – VOZÁR, Jozef: *Hospodárske dejiny Slovenska 1526 – 1848*. Bratislava : Veda, 2006.
- KUCHARSKÁ, Veronika: *Patrón dynastie a mesta? Sv. Ján Almužník a jeho kult pri formovaní dynastickej a mestskej identity*. In: *ARS : časopis Ústavu dejín umenia SAV*, 2022, roč. 55, č. 2, s. 152 – 168.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid: *Mecenáši, dobrodínci a patróni. Komemoratívna kultúra uhorských spoločenských elít v Prešporku raného novoveku*. In: *Medzi provinciou a metropolu. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Ed. G. Dudeková. Bratislava, 2012, s. 67 – 82.
- PÁLFFY, Géza: *Miesta konania uhorských snemov v Prešporku a Šoproni v 16. a 17. storočí*. (K ranonovovekým dejinám symbolickej politickej komunikácie.) In: *Woch. Ročenka pre genealógiu a regionálne dejiny Bratislavy*, 2013, roč. 1, č. 1, s. 16 – 34.

Étos v boji o prezidentský palác

Alena Bohunická – Gabriela Halienová

Abstract

Ethos in the Battle for the Presidential Palace

In this paper, we use the classical rhetorical triad of persuasive devices *ethos* – *pathos* – *logos* as the basis for a typology of speakers. We subdivide the category of *ethos* itself by first considering whether it is a dynamic attribute that takes shape in the speaker's speech (impression) or a static attribute that characterises the speaker's personality (reputation). Second, we classify *ethos* in terms of the type of persuasive devices the speaker uses to support his or her credibility, using the terms rational *ethos* and *ethos* of sympathy, in line with the proposal of J. S. Baumlin and L. P. Scisco. Based on this typology, we interpret the distinctive nature of *ethos* in the speeches of the candidates during the 2024 presidential election campaign.

Keywords: presidential elections, rhetorics, persuasion, *logos*, *pathos*, rational *ethos*, *ethos* of sympathy

Úvod

V príspevku tematicky reagujeme na jednu z celospoločensky najvýznamnejších udalostí na Slovensku v roku 2024, ktorou boli voľby prezidenta Slovenskej republiky. Prezidentské voľby sú sociálnou udalosťou, v rámci ktorej vystupuje ako kľúčová sociálna praktika a zároveň podmienka *sine qua non* mobilizácie voličov volebná kampaň. V tradičných médiách je zaužívaný publicizmus „boj o prezidentský palác“ (či variant „boj o prezidentské kreslo“), ktorý vystihuje skutočnosť, že pre komunikáty, ktoré sa rodia v sociálnej interakcii v rámci volebnej kampane (tu prezidentskej), je charakteristické, že názorová rozdielnosť kandidátov sa realizuje v podobe polemiky akcentujúcej

názorový konflikt, teda ako súboj. Ako dokladá N. Fairclough¹, nie je to jediný model rozvíjania názorovej rozdielnosti. Tá sa všeobecne môže v rôznych textoch realizovať vo variantoch *otvorenosť voči protinázoru* (diológ) – *názorové vyhrotenie* (polemika) – *názorové zmierenie* (dohoda) – *suspendovanie nezhody v záujme solidarizácie* (súlad) – *represia protinázoru v záujme normalizácie mienky* (jednomyselnosť). To, že názorová rozdielnosť vo volebnej kampani sa rozvíja ako súboj, nie je čisto výsledkom nastavenia samotných kandidátov, ale vyplýva to z ich komunikačnej roly „súperov“ či v inom prípade z požiadaviek stanovených žánrom (politická debata²) alebo konkrétnymi médiami.

V tomto ohľade sa v našom príspevku zameriame na duel najúspešnejších prezidentských kandidátov Petra Pellegriniho a Ivana Korčoka, ktorí sa 6. 4. 2024 stretli v druhom kole volieb. Kandidátov na prezidenta SR uchopujeme ako rétorické subjekty. To znamená, že aj na komunikáty, ktoré vznikli v rámci volebnej kampane, nahliadame ako na prejavy ich rétoriky v zmysle *techné*, teda ako na spôsob prejavu charakterizovaný súborom použitých jazykových prostriedkov, ktorých uplatnenie pomáha presvedčiť adresáta. Ako je známe, klasická rétorika opierajúc sa o antické dedičstvo rozlišuje presvedčovací prostriedky trojakého druhu³: prvé vyplývajú z povahy rečníka, jeho charakterových vlastností (*étos*), druhé sa viažu na duševný stav poslucháčov, keď ich rečník rečou privedie k istému pocitu (*pátos*) a napokon presvedčovací prostriedky spočívajúce v reči samej, v presvedčivých dôkazoch alebo aspoň vo vytváraní dojmu pravdepodobnosti (*logos*). Bádateľsky inšpiratívnym momentom pre nás bolo pozorovanie, že dvaja najúspešnejší prezidentskí kandidáti stelesňujú rétorické typy viazané na druh preferovaných presvedčovacích prostriedkov, v dôsledku čoho sa prezidentská kampaň javila ako súboj

¹ FAIRCLOUGH, Norman: *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. London : Routledge, 2003.

² Porov. etymológiu slova *debata* z francúzskeho *débattre* s pôvodným významom „biť sa, sporiť sa“. Pozri aj KRÁLIK, Lubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2015.

³ Porov. ARISTOTELES: *Rétorika*. Martin : Thetis, 2009.

étosov odlišného typu. Navyše, étos jedného kandidáta bol budovaný v procese kampane, zatiaľ čo druhý kandidát vstúpil do kampane s hotovou reputáciou.

Logos – étos – pátos v základe typológií

Nosnosť antickej rétorickej triády *étos – logos – pátos* sa v priebehu stáročí potvrdzovala pri a) výklade funkcií rečníckych prejavov, b) klasifikácii rečníckych štýlov, c) kompozícii rečníckeho prejavu i pri d) vyčleňovaní typov rečníkov.

- a) Pokiaľ ide o funkcie rečníckych prejavov, u Cicera čítame, že dobrý rečník je „človek, ktorý bude na fóre i v občianskoprávných sporoch hovoriť tak, že bude vedieť dokazovať, zabávať i dojímať“⁴. Pri dokazovaní je dôraz na logos, rečník pomocou argumentov presvedča o pravde či o správnosti svojho stanoviska. Prijemné vystupovanie a vtip zasa posilňujú étos rečníka a tým si získava sympatie a náklonnosť publika. Napokon, každý dobrý rečnícky prejav musí pracovať aj s pátosom, aby mal potenciál dojsť a pohnúť publikum k zmene postoja či aktivizovať ho k činu.
- b) S týmito úlohami Cicerovho rečníka koreluje aj rečnícky štýl, ktorý je „strohý, keď treba dokazovať, mierny, keď treba zabávať, a mohutný, keď treba dojímať“⁵.
- c) Jednotlivé druhy presvedčovacích prostriedkov majú svoje miesto v kompozícii prejavu. Nasledovné Cicerove odporúčania k tomu, ako spracovať látku v rečníckom prejave, máme vnímať v chronologickom uplatnení, pričom jasne vidíme rozvíjanie textu od motívov viazaných na étos v úvode (nakloniť si poslucháča, motivovať ho k ochote nechať sa poučiť) cez vecnú argumentáciu v jadre až po pátos v závere. Porovnajme, ako má ideálny rečník postupovať:

⁴ CICERO, Marcus Tullius: *Rečník. Reči proti Catilinovi. Filipiky a iné*. Bratislava : Tatran, 1982, s. 28.

⁵ Tamže. K jednotlivým rečníckym štýlom u Cicera porov. i výklad v práci VERTA-NOVÁ, Silvia – ŠTUBŇA, Pavol – ANDOKOVÁ, Marcela – MOYŠOVÁ, Stanislava: *Tlmočník ako rečník*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2020, s. 249.

- „– zostaviť reč tak, aby sme si poslucháča naklonili, alebo ho priviedli do strehu, alebo v ňom vzbudili ochotu dať sa poučiť;
- vyložiť problematiku krátko, priateľne, priamo, aby sa dalo hneď pochopiť, o čo vlastne ide;
 - svoje tvrdenia podopierať, protivníkov vyvracať, no pritom nepostupovať len tak bez ladu a skladu, ale každú jednu argumentáciu predostrieť v takej uzavretej forme, že dôkaz vyplynie ako logický záver z premís, ktoré sme zvolili na podopretie tej či onej svojej tézy;
 - napokon dať za všetkým bodku záverečným slovom, ktoré ľudí rozohní, alebo naopak ich city uhasí.“⁶

Tieto korelácie medzi druhmi presvedčovacích prostriedkov na jednej strane a funkciami, štýlom či kompozíciou prejavu na druhej strane si môžeme porovnať v stručnom prehľade:

	logos	étos	pátos
úloha rečníka	dokázať	zabávať	dojímať
štýl rečnickeho prejavu	strohý	mierny, umiernený	mohutný, vznešený, veľkolepý
kompozícia rečnickeho prejavu	jadro	úvod	záver

- d) Logos, étos a pátos ako tri základné fazety interakcie medzi rečníkom a publikom sú dobrým východiskovým modelom aj pri typológii rečníkov, avšak jednotlivé rétorické typy osobností nie sú ich priamymi korelátmi. Dôvodom je to, že kategória étosu nie je celkom rovnorodá s ostatnými dvoma. Zatiaľ čo logos prislúcha rečníkovi a predstavuje jeho rozumovú ponuku smerom k adresátom a pátos predstavuje emócie, ktoré patria v prvom rade adresátom

⁶ CICERO, Marcus Tullius: *Rečník. Reči proti Catilinovi. Filipiky a iné*. Bratislava : Tatran, 1982, s. 42.

a sú rečníkom elicítované, tak *étos* je – využijúc terminológiu súčasnej metodológie vied – „interakčnou“ kategóriou. Interakčnou v tom zmysle, že *étos* je tak záležitosťou ponuky na strane rečníka (jeho charakteru a reputácie), ako i dojmu na strane publika.

Étos a dva typy rečníkov

Pri objasňovaní *étosu* ako rétorickej kategórie môžeme v súčasnej slovenčine využiť niekoľko synonym, niektoré z nich vystihujú podstatu *étosu*, iné sú výsledkom voľnejšieho narábania s týmto pojmom v rôznych sférach komunikácie. Najrozšírenejšie je chápanie *étosu* v intenciách *morálky* nadväzujúc na aristotelovské uchopenie *étosu* ako „mravného zástoja“ rečníka, resp. jeho morálneho charakteru.⁷ V rétorike tradične vystupuje *étos* aj v zmysle *reputácie*⁸ rečníka, teda jeho povesti a uznania, ktoré predchádzajú samotný rečnícky prejav a môžu vytvárať priaznivé predpoklady na prijatie persuzívneho obsahu. Novšie (hlavne pod vplyvom rozvoja firemnej a komerčnej rétoriky) sa spája rečnícky *étos* s *imidžom* ako zámerne pestovaným obrazom, ktorý má pritiahnuť pozornosť a vzbudiť dobrý dojem (prevažne na základe vonkajších prejavov), ale vykladá sa i v prepojení s *identitou* (korporátna identita) či *charizmou* lídrov.

Étos v ktoromkoľvek z uvedených významov je základom hodnotnosti rétorického subjektu (rečníka). Aristoteles počíta s tým, že *reputácia* zohráva veľkú úlohu v kredibilite rečníka (ako hovorí, „zvyčajne väčšmi a ľahšie uveríme ľuďom váženým“⁹), ale na druhej strane upozorňuje, že dôveryhodnosť rečníka „môže vyplynúť z reči samej, nemusí závisieť od predchádzajúcej mienky o rečníkovi“¹⁰. *Étos* podľa Aristotela vyviera zo samotného rečníckeho prejavu a je ním kon-

⁷ ARISTOTELES: *Rétorika*. Martin : Thetis, 2009, s. 32.

⁸ BAUMLIN, James S. – SCISCO, Peter L.: *Ethos and its Constitutive Role in Organizational Rhetoric*. In: *The Handbook of Organizational Rhetoric and Communication*. Eds. Ø. Ihlen – R. L. Heath. Wiley Blackwell, 2018, s. 201 – 213.

⁹ ARISTOTELES: *Rétorika*. Martin : Thetis, 2009, s. 32.

¹⁰ Tamže.

štruovaný, do značnej miery podľa neho súvisí s *umením pôsobiť* prostredníctvom reči, robiť dojem. Základné vlastnosti, ktoré sú zložkami étosu – rozumnosť, čestnosť a priateľskosť¹¹ –, majú byť síce súčasťou povahy rečníka, avšak na to, aby rečník pôsobil dôveryhodne, nestačí povaha samotná, ale musí predovšetkým v reči *budiť dojem*, že tieto charakterové vlastnosti zosobňuje. A tento dojem môže byť výrazne posilnený pôsobením rétorických prostriedkov a postupov: rozumnosť rečník rétoricky dosahuje zdôrazňovaním racionality (*uvažujme logicky; mám rád racionálne rozhodnutia*) či zmyslu pre mieru (*ne- uchýlime sa k unáhleným rozhodnutiam; budme opatrní pri zavádzaní reforiem* a pod.), štruktúrovanosťou prejavu, enumeráciou ako rečníckou figúrou, príbehom demonštrujúcim vlastnú skúsenosť či zexplicitnením postupnosti krokov, čo evokuje transparentnosť a predvídateľnosť; svoju nezištnosť a priaznivé nastavenie voči publiku rétoricky demonštruje rečník v roli politika figúrou osobnej obete (*chceme v prvom rade slúžiť ľuďom; priložiť ruku k dielu; nechceme vládnuť, ale chceme prispieť k pozitívnej zmene Slovenska*) či zdráhavosťou (*nebudem lacná nevesta*).

J. Baumlin a P. Scisco¹² si všimajú, že oproti takto dynamicky koncipovanému étosu Aristotelovho modelu rečníka (étos ako dojem) stojí Cicerovo chápanie étosu ako reputácie, ktoré je oveľa statickejšie. Je to konštantný príznak rečníka, pomerne rezistentný voči zmene (hoci môžeme si „pokažiť dobrú povesť“). Étos v takomto poňatí je založený na predchádzajúcej mienke o rečníkovi a ovplyvňuje vnímanie jeho rečníckeho prejavu, teda to, či bude adresát sympatizovať s predloženými argumentmi alebo ich odmietne; zároveň étos (ako reputácia) pôsobí aj na to, či sa adresát emocionálne otvorí voči posolstvu a nechá sa ním pohnúť.

Pokiaľ ide o povahu použitých prostriedkov, keď Cicero charakterizuje étos, tvrdí, že je to prostriedok, ktorý „vzníeva prívetivo, prijem-

¹¹ ARISTOTELES: *Rétorika*. Martin : Thetis, 2009, s. 100.

¹² BAUMLIN, James S. – SCISCO, Peter L.: *Ethos and its Constitutive Role in Organizational Rhetoric*. In: *The Handbook of Organizational Rhetoric and Communication*. Eds. Ø. Ihlen – R. L. Heath. Wiley Blackwell, 2018, s. 201 – 213.

ne“, je ladený tak, „aby získal priazeň poslucháčov“. ¹³ Je to prejav ľudskej stránky rečníka (viac temperamentu ako morálneho charakteru), mierne citové ladenie (šarm, úsmev, dôvtip), ktorým si získava náklonnosť adresáta a jeho sympatie. Vzhľadom na to J. Baumlin a P. Scisco vyvodzujú, že Cicerov étos je úzko prepojený s pátosom, a označujú ho ako „étos sympatie“. ¹⁴ Je to iný typ étosu ako ten, ktorým dosahuje dôveryhodnosť Aristotelov rečník. Podľa Aristotela sa hodnovernosť spája tak s morálnym charakterom rečníka (étos), ako aj s dôkazmi (logos) a étos je tak silno prepojený s rozumom a rozumnosťou. Preto ho citovaní autori ¹⁵ označujú výstižne ako „racionálny étos“.

Racionálny étos a étos sympatie sú typy étosu, ktoré reprezentujú dva ja sledovaní rečníci – prezidentskí kandidáti: na jednej strane I. Korčok ako predstaviteľ racionálneho étosu, diplomat, ktorý sa v diskusiách spoliehal na vecnú argumentáciu, na druhej strane P. Pellegrini ako reprezentant étosu sympatie – „sympaťák“ s jamkami na lícach, ktorý v kampani vystupoval ako „strážca mieru“ a apeloval tak na emócie spojené so základnou potrebou človeka – pocitom bezpečia. Realizácia týchto dvoch typov étosov sa rozprestiera na palette rôznych žánrov, ktoré vznikali v priebehu volebnej kampane. ¹⁶ Tu na ilustráciu vyberieme vyjadrenia kandidátov vo volebných debatách vo vzťahu k jednej

¹³ CICERO, Marcus Tullius: *Rečník. Reči proti Catilinovi. Filipiky a iné*. Bratislava : Tatran, 1982, s. 44.

¹⁴ BAUMLIN, James S. – SCISCO, Peter L.: *Ethos and its Constitutive Role in Organizational Rhetoric*. In: *The Handbook of Organizational Rhetoric and Communication*. Eds. Ø. Ihlen – R. L. Heath. Wiley Blackwell, 2018, s. 201 – 213.

¹⁵ Tamže, s. 204 – 205.

¹⁶ Kampan pre voľby prezidenta SR v roku 2024 sa realizovala v podobe tradičných žánrov (politický míting, stretnutie s občanmi, politická debata, tlačová konferencia, politický rozhovor/interview, volebný plagát, volebný leták, volebné noviny, webová stránka, volebný spot a pod.), ale i vo forme žánrových neologizmov, ktorých vznik v súčasnosti podmieňujú nové médiá, hlavne sociálne siete (reakčný, reportážny či denníkový status na sociálnej sieti, žáner „otázka a odpoveď“, volebný skeč, podcast, volebný vlog a i.). Prehľad týchto žánrov pozri HALIENOVÁ, Gabriela: *Autenticita a žánre politickej kampane (v kontexte prezidentských volieb)*, 2024, v tlači; porov. aj CINGEROVÁ, Nina – DULEBOVÁ, Irina – ŠTEFANČÍK, Radoslav: *Politická lingvistika*. Bratislava : Ekonóm, 2021, s. 46 – 54.

z dominantných tém kampane, ktorou bola vojna na Ukrajine. V sledovanej tematickej línii počas celej kampane I. Korčok svoje reakcie staval predovšetkým na logose zhmotnenom vo vecnom vysvetľovaní geopolitických súvislostí vrátane objasňovania pozícií agresora a obete, otázky suverenity štátov a ich hraníc a dôsledkov pre Slovensko, pomenovania rozdielu medzi mierom a kapituláciou. P. Pellegrini vo svojich vyjadreniach využíval predovšetkým zložku pátosu, pretavovanú do opakovanej idey o nevyhnutnosti nastolenia mieru a „ukončenia zabíjania“; stálou súčasťou bol návratný motív vyjadrenia počtu vojakov a civilistov, ktorí zahynuli alebo práve v danom momente umierajú, a vyjadrenia ľútosti nad stratou všetkých životov. Ako leitmotív v rámci tejto témy sa prezidentskou kampaňou tiahla otázka vyslania slovenských vojakov do bojov na Ukrajine. Téza o vyslaní slovenských vojakov na Ukrajinu sa v diskurze reprodukovala ako hrozba vyplývajúca z prípadného úspechu I. Korčoka v prezidentských voľbách a tvorila tak súčasť negatívnej kampane vedenej proti I. Korčokovi. Voči jej diskreditačnému zámeru sa I. Korčok opakovane ohradzoval a P. Pellegrini na nej postavil vrchol svojej kampane. Zavŕšenie tejto línie konfrontácie možno sledovať v poslednom dueli kandidátov¹⁷ pred druhým kolom volieb, v ktorom bola kandidátom položená aj priama otázka ohľadom súhlasu s vojenskou pomocou spojeneckej krajiny NATO v prípade jej napadnutia (odpoveďami sú výpovede 2, 3):

- (1) PP¹⁸: *„Prezident má ústavné právomoci, ale prezident, keď je skúsený, má aj iné možnosti. Je najvyšší veliteľ Ozbrojených síl Slovenskej republiky (...) a dokáže váhou svojej osobnosti presviedčať aj vládu, aj premiéra, aj predsedu parlamentu, aby sa nejaké veci na Slovensku stali alebo nestali. Preto ja si za tým stojím a môj osobný postoj, je dôležité, aby ľudia vedeli, nikdy by som nedovolil, to je jedno, v akej politickej pozícii, aby slovenský vojak vstúpil na územie Ukrajiny a aby sme sa stali súčasťou tohto vojenského konfliktu.“*¹⁹

¹⁷ Volby prezidenta 2024 – diskusia. Dostupné na: <https://www.rtv.s.sk/televizia/archiv/20950>.

¹⁸ PP = Peter Pellegrini; IK = Ivan Korčok

¹⁹ Volby prezidenta 2024 – diskusia. Dostupné na: <https://www.rtv.s.sk/televizia/archiv/20950>.

- (2) PP: „Článok NATO o tom hovorí, samozrejme, ale ja si skôr myslím, že naša krajina, ktorá skončila s vybrakovanými zásobami, ktorá nevie ustrážiť svoj vzdušný priestor, ktorá nemá protivzdušný systém ochrany, ktorá nemá letectvo, ktorá nemá momentálne pozemné vybavenie, všetko je len v oblasti kontraktov, ale nič tu nemáme reálne. (...) My nemôžeme ich [myslené vojakov] momentálne vyslať (...) nie, nemôžeme, pretože by sme im nemali čo dať do rúk, nemali by čím bojovať a museli by sme si priznať, že my momentálne vojenskotechnicky nevieme pomôcť ani našim spojencom, pretože máme takto zdecimovanú našu armádu.“²⁰
- (3) IK: „Moja odpoveď je úplne jednoznačná. Slovensko nemôže byť čiernym pasažierom. Chcem ale povedať jedno: o tom, či vojaci vyslaní budú, aj pri článku päť, rozhoduje vláda Slovenskej republiky a Národná rada. Ale z politického hľadiska ja ani v tomto finále prezidentskej kampane nebudem klamať, nebudem sa ja poddávať, jednoducho tým, ktorým pán Pellegrini na ktorých je odkázaný, na pána Harabina. Ja chcem povedať, Slovensko nie je čierny pasažier v NATO, Aliancia je najlepšia obranná organizácia, ktorú máme. Keby na to prišlo, tak ja si myslím, že občania Slovenskej republiky veľmi dobre vedia, že si musíme vzájomne pomôcť.“²¹
- (4) IK: „Viete čo, ja vám poviem teraz niečo úplne úprimne. Mňa mrzí, keď – to je jedno kde – ale keď sa ide do osobných vecí. (...) Mňa sa dotýka to, že vaši [koaliční partneri], pán Pellegrini, (...) hovoria o tom, že som kandidát vojny. Viete, čo to pre mňa znamená? Čo to znamená pre moju manželku, pre mojich synov, pre moju mamu?“²²

V ukázkach môžeme sledovať, že pátos u P. Pellegriniho nemá za každým podobu preňho príznačnej okázalej elicitácie emócií; vo výpovedi (1) ide skôr o rózne až deklaratívne formulované zaujatie stanoviska v navodzovanej hrozbe, hoci – v kontinuite s vyjadreniami vo zvyšných debatách – s nemennou emocionálnou výbavou, udržiavaním emócie strachu. Kandidát podporuje emocionálny náboj rôznymi

²⁰ Tamže.

²¹ Tamže.

²² Tamže.

mi obrazmi – v ukážke (2) obraz vyslania vojakov nahrádza podobne znepokojujúcim obrazom bezbrannosti krajiny (hoci z iného pohľadu jej zanedbanosti či nepripravenosti), navodzujúci prežívanie narušenia jednej zo základných istôt, bezpečia. V oboch prípadoch ide o vyvolávanie emocionálnej reakcie na báze pátosu. Iným prvkom – ktorý bol v obdobnom stvárnení prítomný aj v iných debatách – je tematizované sprítomnenie étosu P. Pellegriniho prostredníctvom implikácie svojho idealizovaného obrazu ako mocnej, skúsenej autority s pevnými postojmi, ktorá dokáže vplývať na konanie aj najvyšších ústavných činiteľov a z nadradenej pozície prirodzene usmerňovať dianie v krajine želaným spôsobom (1).

Reakcia I. Korčoka (3) ilustruje preňho typický spôsob zakladania svojich výstupov na zložke logosu, čo sa prejavovalo vo forme jednoznačne, jasne vyjadreného postoja a upozorňovania na vecné súvislosti či chyby. V porovnaní s vyjadreniami v predošlých debatách sa tu výraznejšie zexplicitňuje samotný étos aj tohto kandidáta v podobe vzdania sa momentálnej rečníckej príležitosti v prospech zachovania svojej osobnej až morálnej integrity. Obraz osobnosti sa tu – skôr než prostredníctvom pertraktovaných atribútov moci a skúsenosti – formuje väčšmi priamo v konaní kandidáta na konkrétnějších vyvoditeľných hodnotách (napr. pravdovravnosť, zásadovosť, odvaha, solidarita – vzájomnosť). Dôležitým prostriedkom tohto racionálneho étosu je apel na rozumnosť občanov, ako určitá podoba prejavu osnovania rétoriky predovšetkým na logose. Pravda, uvedené typy étosov nemožno chápať ako výlučné kategórie. Aj v rečníckom prejave, v ktorom prevláda racionálny typ étosu, sú zastúpené emócie – pátos, bez ktorého by prejav nefungoval. Tak aj vo vyjadrení I. Korčoka (4) môžeme sledovať argumentáciu vlastným osobným záujmom a poukazovaním na svoju sociálnu rolu otca, syna a manžela.

Súboj étosov

Ako bolo vyložené už vyššie, étos zaujíma zvláštne miesto v základovej triáde rétorického presviedčania, odvíjajúc svoj charakter od miery spätosti s ostatnými dvoma zložkami, logosom a pátosom. Potvrdzo-

valo sa nám to aj na uvedených ukážkach, aj v širšom kontexte skúmaných komunikátov v rámci realizovanej volebnej kampane kandidátov; vybrané postrehy uvádzame na tomto mieste.

V spätosti s étosom P. Pellegriniho vystupovala do popredia previazanosť s pátosom; pátos vo vyjadreniach tohto kandidáta sa v rovine verbálneho stvárnenia neraz prejavoval vo forme extenzívnych, vzletne štylizovaných obrazov stavajúcich na figúrach opakovania, gradácie až hyperbolizácie či nadobúdajúc podobu početných digresíí – oslavujúcich a stavajúcich na piedestál ľudí a ich vôľu a záujmy – či názorných príkladov. Étos sa tematizoval zväčša prostredníctvom všeobecných kategórií (v kontraste s veľmi konkrétne realizovaným pátosom, ktorý miestami plnil až kamuflážnu funkciu – zakrýval predovšetkým slabšie zastúpenie logosu), napríklad prostredníctvom odkazu na *váhu osobnosti* vo výraznom naviazaní práve na *skúsenosť* (ako to vidieť na ukážkach vyššie). P. Pellegrini ako známy vrcholový politik s dlhoročnou kariérou na Slovensku svoj étos predstavuje ako určitú už nadobudnutú danosť, ktorú prezentuje aj prostredníctvom vyvolávania dojmu pevnosti, nezlomnosti, kategorickosti a neústupnosti vo svojich postojoch ponukou konštantného obrazu. Útok na svoj étos (pre zachovanie opísaného dojmu) odkláňa napríklad nepriznávaním či obchádzaním neželaných obrazov, prezentovaním len toho, čo je „príjemné“ a akceptabilné pre voliča, čo mu konvenuje vzhľadom na jeho priania a predstavy (porov. vyhýbanie sa priamej odpovedi na otázku o dodržaní záväzkov vyplývajúcich z členstva v NATO), či spätným útokom vo forme obrany cti ľudí (za pomoci reframingu podávajúc útok na svoj étos ako útok na étos občanov).

Všeobecnú predstavu o charaktere étosu P. Pellegriniho spoľahlivo dopĺňa jeho zdôvodnenie motivácie kandidovať za prezidenta:

„Ja som o prezidentskej kandidatúre začal rozmýšľať presne tak, ako politik rozmýšľať má. Keď som krátko po parlamentných voľbách uvidel tú veľkú podporu ľudí, ktorí bez toho, aby som vôbec rozmýšľal o kandidatúre na prezidenta, zo mňa robili jedného z favoritov volieb, a ja som sa nikdy neotočil ľuďom chrbtom, nikdy. Dvadsať rokov sa snažím im verne slúžiť, tak, ako najlepšie viem. Možno spravím aj chyby a možno nie vždy sa mi všetko vydarí, ale z domu ma naučili, aby som pracoval naj-

*lepšie, ako viem, a nerobil hanbu Slovensku ani ľuďom, a dúfam, že sa ma mňa nemuseli nikdy hanbiť. A keď som videl tú silnú podporu, tak to ma presvedčilo. A cez Vianoce som naozaj ľudsky prijal rozhodnutie, že je to, samozrejme, vážne rozhodnutie, pred ktorým treba mať veľký rešpekt, to je najvyššia ústavná funkcia v tomto štáte, ale len a len cítiac podporu ľudí som do toho išiel, nie kvôli tomu, že mi to niekto radil (...)*²³

Prehovor koncízne zachytáva niekoľko základných oporných bodov étosu P. Pellegriniho, ktorý v prezentovanej podobe preukazuje externalizovaný charakter: konanie zakladajú výlučne vonkajšie pohnutky, iniciujú ho, usmerňujú a schvaľujú ľudia („ľudia to tak chceli a cítili“, nie „ja som to tak chcel a cítil“) a nositeľmi jeho morálnych imperatívov sú externé authority, na ktoré sa nezriedka odvoláva (k takým autoritám patria jeho rodičia, v iných prejavoch napríklad pápež František, ale rovnako aj samotní ľudia a ich dôvera v neho). Dôležitými prejavmi takéhoto étosu sú napríklad pokora, úslužnosť, pracovitosť, záväzok, lojalnosť, teda kategórie, z ktorých mnohé sa prejavujú *voči niekomu*. Na základe vyššie uvedených východísk možno tento typ étosu v prevažujúcom prepojení na pátos vnímať ako *étos sympathie*; ten sa do veľkej miery javí ako reputácia. Takéto uchopenie étosu P. Pellegriniho podporuje aj jeho nasledujúce vyjadrenie, ktoré počas kampane odznelo vo variáciách niekoľkokrát:

*„A mňa [ľudia] poznajú veľmi dlho rokov, pretože ja som neopustil Slovensko (...), ale ja trávim celý svoj život, aj politický, aj kariérny, priamo tu, medzi ľuďmi, v našich dedinách, v našich obciach, ja som ich prešiel tisíce, nieže päťdesiat, tisíce za tie roky, a preto si myslím, že aj to, čo hovorím, ide mne priamo z duše, zo srdca. (...) Ja si myslím, že ľudia vedia posúdiť a mňa dlhé roky poznajú, lebo ma na ulici bežne stretávajú.“*²⁴

²³ *Prezident 2024: Predvolebná diskusia 2. kolo. Pellegrini vs. Korčok*. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=dysO3sv5TWM>.

²⁴ *Volby prezidenta 2024 – diskusia*. Dostupné na: <https://www.rtvs.sk/televizia/archiv/20950>.

Étos P. Pellegriniho tak predstavuje v určitom nahliadaní už pevne sformovaný „produkt“, pretrvávajúci aj v meniacich sa podmienkach počas dlhého časového úseku. Vzbudzuje pritom dojem externého ukotvenia; v tomto prípade je miestom uloženia priamo vedomie či povedomie ľudí, ktorí sú chvíľami prezentovaní až ako držiteľia daného étosu. V rečníckej praxi sa táto podoba étosu – nesúca príznak statickosti – nie nanovo formuje, iba sa pripomína, znovunavodzuje, a tým sa opakovane reprodukuje.

Étos I. Korčoka bol, ako možno vidieť aj na vyššie uvedených ukážkach, primárne naviazaný na logos, v menšej miere na pátos. Aj v rovine jazykového a štylistického vyjadrenia pôsobilo jeho rečnícke vystupovanie v konfrontácii s protikandidátom umiernennejšie, strohejšie; silnejšie emocionálne pôsobenie sa navodzovalo sporadicky, a to skôr nárazovo, krátkodobo (v porovnaní s permanentným udržiavaním emocionálneho „pozoru“ protikandidátom). Účastou vo volebnom súboji z pozície občianskeho kandidáta s kariérou v diplomacii a predovšetkým v prostredí zahraničia (táto odlišnosť neraz zakladala rozličné konfrontačné línie medzi oboma kandidátmi počas kampane a podmieňovala spôsob ich rozvíjania) bol jeho étos v podmienkach uchádzania sa o funkciu prezidenta v slovenskom politickom kontexte skôr v procese formovania než v stave sformovanosti. Kampaň I. Korčoka bolo možné vnímať aj ako boj o získanie svojho étosu; oporou pre takéto uvažovanie môžu byť napríklad aj mnohé zmeny, ktorými postupne prechádzala jeho kampaň po viacerých stránkach (žánrovej, štylizáčnej, tematickej či iných), alebo z istého pohľadu aj samotná oscilácia medzi logosom a pátosom ako prejav hľadania svojej rečníckej pozície. Inklináciu k aristotelovskému racionálnemu typu étosu dokladajú konštantné apely na čestnosť, slušnosť, spravodlivosť, pravdu či odvahu ako morálne vlastnosti a dôraz na rozumnú mieru, rovnováhu a vyváženosť. Vstupom do výraznejšej konfrontácie s protikandidátom a strategickým (v rétorickom či marketingovom poňatí) konkurovaním mu, prístupujúc na polemické rozvíjanie názorovej rozdielnosti, toto postavenie sa v rozličnej miere vychýľovalo aj na stranu výraznejšieho pátosu.

Na priamejšie porovnanie ponúknutého obrazu vlastného étosu možno aj pri I. Korčokovi uviesť vyjadrenia ozrejmujúce dôvod kandidatúry:

„Ja chcem jednoducho zviest normálny, otvorený súboj, uchádzať sa jednoducho o priazeň občana. (...) Pre mňa je podstatné to, že ľudia porozumeli mojej ponuke, ktorá sa ukázala v prvom kole, to je rovnováha, to je nezávislosť. (...) Chcem Slovensku pomôcť ako nezávislý prezident.“²⁵

„Citlivo som vnímal, že politici sa prestali zaujímať o ľudí a o to, ako pohnúť našu krajinu vpred tak, aby sa tu žilo lepšie všetkým bez rozdielu. Mne to nie je ľahostajné. Cítim, že po 30 rokoch služby vlasti mám chuť, odhodlanie a energiu pripomínať svojimi krokmi, že politika, to je v prvom rade služba ľuďom.“²⁶

Aj na týchto výpovediach sa celkom zreteľne ukazuje – v porovnaní s protikandidátom – že étos I. Korčoka mal väčšmi internalizovaný charakter; jeho pohnútky kandidovať sú formulované ako pochádzajúce zvnútra, rodiace sa z pocitu zodpovednosti, pričom rétoricky sa étos aktualizuje v nezištnosti, nezaujatosti (*som nezávislý*) a akcentovaní záujmu o občana (*chcem Slovensku pomôcť, služba ľuďom*), čo nás vracia k aristotelovskému základu mravného zástoja rečníka. Konanie sa podriaďuje predovšetkým vnútorne fixovanému morálnemu imperatívu, vedúcemu k úsiliu o zachovanie vlastnej integrity a prezentovaných hodnôt, a to aj v prípadoch, keď ich narušenie by mohlo byť z hľadiska rečníckeho úspechu príležitosťou. Étos I. Korčoka – aj vzhľadom na uvedený kontext jeho dovtedajšieho profesijného pôsobenia – nemal porovnateľné možnosti nadobudnúť také pevné kontúry, aby mal podobu reputácie a ako „hotové dielo“ bol uložený vo vedomí či podvedomí ľudí, predstavujúc tak určitú „samozrejmosť“, o ktorú sa možno v argumentácii spoľahlivo oprieť (a za ktorú sa možno v prípade potreby aj skryť). Étos sa v tomto prípade vyznačoval väčšmi dynamickým charakterom a predstavoval predmet rečníckeho vyjednávania; vyžadovalo sa jeho neustále overovanie v podmienkach interakcie, čím sa v nezanedbateľnej miere javil aj závislým od aktuálneho dojmu, a to navodzovaného a usmerňovaného tak samotným kandidátom, ako aj jeho protikandidátom.

²⁵ *Prezident 2024: Predvolebná diskusia – 2. kolo. Pellegrini vs. Korčok*. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=dysO3sv5TWM>.

²⁶ *Volebné noviny Ivana Korčoka*.

Záver

Étos bol v rečníckom pôsobení sledovaných prezidentských kandidátov počas volebnej kampane na jednej strane nepriamou súčasťou persuzívneho vplyvania ako inherentná zložka, na druhej strane sa priamo tematizoval a v konfrontácii vyjednával, a to aj v prirodzenom prepojení na ostatné výrazné tematické súčasti volebného boja o prezidentskú funkciu. Étos bol priamym predmetom konfrontácie; na jednej strane išlo o súboj o vlastný étos, o jeho formovanie v procese ako rétorické utváranie dojmu (pri *racionálnom étose*, ktorého predstaviteľom bol I. Korčok), či o jeho znovupredstavovanie, pripomínanie ako hotového produktu a odvolávanie sa naň ako rétorické udržiavanie, potvrdzovanie reputácie (pri *étose sympathie*, ktorý sa ukázal ako príznačný pre P. Pellegriniho). Na strane druhej išlo o súboj o étos protikandidáta – o jeho deštrukciu (využitím pátosu) alebo dekonštrukciu (využitím logosu). Ako nosné piliere étosu, dotvárajúce jeho podobu, sa potvrdili v rozličných stvárneniach a v rozličnom pomere uplatnené a interagujúce dve zvyšné zložky persuzívnej rečníckej triády, logos a pátos.²⁷

Literatúra a pramene

ARISTOTELES: *Rétorika*. Martin : Thetis, 2009.

BAUMLIN, James S. – SCISCO, Peter L.: *Ethos and its Constitutive Role in Organizational Rhetoric*. In: *The Handbook of Organizational Rhetoric and Communication*. Eds. Ø. Ihlen – R. L. Heath. Wiley Blackwell, 2018, s. 201 – 213.

CICERO, Marcus Tullius: *Rečník. Reči proti Catilinovi. Filipiky a iné*. Bratislava : Tatran, 1982.

CINGEROVÁ, Nina – DULEBOVÁ, Irina – ŠTEFANČÍK, Radoslav: *Politická lingvistika*. Bratislava : Ekonóm, 2021.

²⁷ Štúdia je výstupom z grantového projektu VEGA 1/0221/24 *Kultúra jazykovej a komunikačnej prezentácie toposov*.

- FAIRCLOUGH, Norman: *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. London : Routledge, 2003.
- HALIENOVÁ, Gabriela: *Autenticita a žánre politickej kampane (v kontexte prezidentských volieb)*, 2024, v tlači.
- KRÁLIK, Ľubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2015.
- Prezident 2024: Predvolebná diskusia 2. kolo. Pellegrini vs. Korčok*. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=dysO3sv5TWM>.
- VERTANOVÁ, Silvia – ŠTUBŇA, Pavol – ANDOKOVÁ, Marcela – MOYŠOVÁ, Stanislava: *Tlmočník ako rečník*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2020.
- Volby prezidenta 2024 – diskusia*. Dostupné na: <https://www.rtv.s.sk/televizia/archiv/20950>.

***Vražda ako spoločenská udalosť* v tranzitívnom období slovenskej literatúry po roku 1989**

Peter Darovec

Abstract

Murder as a social event in the transitional period of Slovak literature after 1989

The study focuses on the transitional period of Slovak society after the democratising revolution in 1989 and the consequences of these significant changes to Slovak literature. It demonstrates the manifestations of new postmodernist text-making practices in the new postmodern cultural situation through Dušan Taragel's prose *Vražda ako spoločenská udalosť* (Murder as a Social Event). This prose comically styles itself as a manual of social etiquette, although it deals with methods of public murder. In a sophisticated way, it thematises the formalised superficiality of a world emptied of values. It develops several interconnected literary games based on the principles of radical irony, authorial mystification, auto-referentiality, extra-textual referentiality or visual grotesque.

Keywords: Dušan Taragel, social etiquette, murder, paradox, authorial mystification, postmodernism, de-semantization, surface and superficiality, grotesque

Spoločnosť a literatúra v tranzitívnom období

Revolúcia v novembri 1989 a roky po nej nasledujúce priniesli do slovenskej spoločnosti množstvo náhlych a výrazných zmien, ktoré mali zásadný vplyv na premenu životného štýlu, ale aj hodnotových preferencií drvivej väčšiny ľudí. Okrem pozitívne vnímaných novonadobudnutých slobôd a možnosti žiť v demokratickom zriadení priniesla ekonomická a politická transformácia aj dôraz na kariérny úspech

a jeho vonkajškovú manifestáciu materialisticko-statusovým spôsobom. Pre mnohých sa práve zažívaná situácia postmodernej¹ plurality (názorovej, vkusovej, štýlovej) začala spájať aj s pocitom spoločenskej ideovej a hodnotovej vyprázdnenosti, straty hlbších významov a prevládajúcej povrchnosti okolitého sveta.

Zmenila sa aj podoba slovenskej kultúry a v rámci nej aj literatúry, ktorá v porevolučných pomeroch nanovo hľadala svoje ozmyslenie a zároveň aj dobovo adekvátne spôsoby uchopenia novej látkovej skutočnosti. Zmena politického režimu so sebou okrem iného priniesla skutočnú slobodu tvorby, jej oslobodenie od ideologicko-mocenského tlaku autoritárskeho režimu. Porevolučný proces ekonomickej, ale aj sociálnej transformácie spoločnosti priniesol aj zníženie tradične vysokého statusu spisovateľa a umeleckej literatúry v spoločenskom priestore. Umenie a literatúra síce prestáva byť ideologickým nástrojom moci, o čo sa pokúšal predchádzajúci autoritatívny režim, ale zasa sa v niektorých koncepciách redukuje na štandardný tovar, ktorý pre svoje prežitie musí čím viac konvenovať svojmu spotrebiteľovi. Očakáva a oceňuje sa komerčný prístup k tvorbe literatúry „pre ľudí“. Otvorené možnosti vydavateľskej praxe v tomto období viedli k výraznému posunu čitateľských preferencií smerom k žánrom populárnej masovej kultúry, saturovanými na knižnom trhu najmä prekladovými titulmi.

Zmena žánrovej štruktúry knižnej ponuky sa prejavuje tendenciou k debeletrizácii literatúry. Na knižnom trhu sa po revolúcii výrazne presadzujú non-fikčné žánre s úzkym vzťahom k látkovej skutočnosti (príbehy „podľa skutočných udalostí“, historické príbehy, životopisy celebrit atď.) Zrejmý je aj záujem o žánre „praktickej“ literatúry, a to nielen rozmanitých kuchárskych kníh či záhradkárskych návodov. Literatúra sa vo veľkej časti čitateľskej verejnosti vníma od 90. rokov aj ako užitočný nástroj, ktorý sa dá cielene využiť na vylepšenie svojej kariéry a spoločenského statusu. Nového porevolučného človeka tak

¹ Termíny postmoderna a postmodernizmus sa tu používajú v tom zmysle, ako ich rozlišuje Wolfgang Iser, teda postmodernou sa myslí stav spoločnosti a postmodernizmom spôsoby umeleckého uchopenia tohto stavu. WELSCH, Wolfgang: *Naše postmoderní moderna*. Praha : Zvon, 1994, s. 12.

formuje aj motivačná literatúra či rôzne príručky asertivity a celkovo vhodného správania sa, ktoré prinesie zisk a úspech.

Umelecky ambiciózna literatúra, ktorá zmysel svojej existencie dlhodobo vníma najmä v podávaní esteticky a ideovo hodnotnej intímnej správy o ľudskej podstate a o vnútornom prežívaní sveta, reflektuje tento nový stav spoločnosti a požiadaviek knižného trhu rôznymi spôsobmi. Jedna jej časť deklaratívny dištancovaním sa od tohto nového pragmatizmu a uzatváraním sa do tzv. „ostrovovej pozitívnej deviácie“, ale ďalšia ironicko-persiflážnym využitím týchto fenoménov v celkom nových textotvorných stratégiách založených na princípoch literárnej hry. Táto postmodernistická tvorivá stratégia sa ukázala byť mimoriadne produktívnou najmä v slovenskej literatúre 90. rokov. To je napokon typické pre celý kultúrny región strednej a východnej Európy, v ktorej razantný nástup postmodernizmu úzko súvisel s dramatickými politicko-mocenskými zmenami na prelome 80. a 90. rokov.²

Vražda ako spoločenská udalosť

Špecifikom postmodernizmu v slovenskej porevolučnej literatúre je najmä tvorba autorov „próz ironického zvecnenia“³ alebo aj „drsného postmodernizmu“. Ikonickým autorom tejto línie, ale aj celých postmoderných 90. rokov, je v slovenskej literatúre nepochybne Peter Pišťanek so zásadným revolučným románom *Rivers of Babylon* (1991).

Kdesi za ním sa však – kedysi nebadane, ale s odstupom času čím ďalej výraznejšie – rysuje aj nezanedbateľná výpovedná hodnota

² HUBÍK, Stanislav: *Postmoderní kultura: úvod do problematiky*. Olomouc : Mladé umění k lidem, 1991, s. 8.

³ Ide o termín Vladimíra Barboríka, ktorý do tejto línie slovenského postmodernizmu projektuje najmä tvorbu Petra Pišťanka, Dušana Taragela a Igora Otčenáša. BARBORÍK, Vladimír: *Vývin slovenskej prózy po roku 1989* [online]. Dostupné na: https://www.academia.edu/11502524/Skript%C3%A11_-_pr%C3%B3za_po_r_1989, s. 52 – 60.

diela Pišťankovho blízkeho priateľa, prozaického kolegu a v počiatkoch tvorby dokonca aj spoluautora viacerých próz Dušana Taragela.

Ten vo svojej mimoriadne netradičnej prozaickej tvorbe ironicky skúma a zároveň tvorivo využíva jednak hodnotovo a významovo vyprázdnenú látkovú skutočnosť postmoderného sveta povrchu a povrchnosti, ale aj žánrovú popkultúrnu literatúru, ktorá k takémuto svetu patrí. Jeho texty majú totiž najčastejšie podobu žánrovej persiflážnej hry, v ktorej sa pre potreby diskurzívnej umeleckej literatúry napodobňujú a parodujú textotvorné postupy čitateľsky obľúbenej žánrovej literatúry. Azda najjasnejším – i keď v kontexte autorovej tvorby iste nie najznámejším – príkladom tejto autorskej stratégie je Taragelova kniha *Vražda ako spoločenská udalosť*.

Paradoxne, táto esenciálna kniha postmodernizmu 90. rokov 20. storočia vyšla až po ich zavŕšení – v roku 2006. Dá sa však o to lepšie čítať ako ich finálny súhrn. Je sofistikovaným, neprvoplánovým uchopením viacerých dobovo typických fenoménov spoločnosti 90. rokov: sú to „divoké“ časy otvorených mocenských prejavov skupín organizovaného zločinu, napríklad ostentatívne verejne vykonávaných nájomných vražd, ale zároveň je to pre mnohých úspešných ľudí svojej doby aj obdobie rozletu, cestovania, spoznávania nových horizontov „veľkého sveta“ a jeho pravidiel, vrátane spoločenskej etikety. Taragel tieto protichodné tendencie paradoxne ale presvedčivo spája, vytvára z nich bizarnú koláž, do ktorej zapája ďalšie a ďalšie dobové fenomény.

S rovnakým zmyslom pre komický paradox je schopný nielen tematizovať tieto socio-kultúrne fenomény svojej doby, ale aj v diskurzívnej literárnej podobe reflektovať dobovo typický príklon ku komerčnej a prekladovej literatúre. Jeho kniha je síce sofistikovanou komédiou založenou na intelektuálnej práci s paradoxom, ale zároveň je aj interpretačne ústretovým textom otvoreným aj pre neakademicky orientovaného čitateľa.

Literárna hra na vraždu

Napokon väčšinu podstatných informácií sa čitateľ dozvie priamo z prednej obálky knihy. Základný paradox a zároveň aj zakladajúci ná-

pad, okolo ktorého je potom vystavaný celý jej koncept, je prakticky kompletne obsiahnutý v názve: *Vražda ako spoločenská udalosť*. Podtitul uvedený tiež priamo na prednej obálke knihy (preto ho treba považovať za integrálnu súčasť názvu) *Základy spoločenského správania pri vražde* zasa pomenúva princíp žánrovej literárnej hry, ktorá je pre knihu zásadná.

Avízom hravej mystifikácie autorstva, pôvodu textu a okolností jeho vzniku sú zasa takisto na obálke knihy uvedené mená fiktívnych autorov *Paul Guterma*n & *Joe Colohnatt* a tiež meno skutočného autora, avšak mystifikačne prevteleného do funkcie prekladateľa v komicky archaickej formulácii „*Poslovenčil Dušan Taragel*“.⁴ Nositeľom interpretačne zhodnotiteľného významu je na obálke knihy dokonca aj spájajúci znak „&“, ktorý odkazuje na zdanlivý anglofónny pôvod fiktívnych autorov a ich textu. Protirečivý význam nesie zasa príznakové meno jedného nich „*Colohnatt*“, ktoré napriek zastretiu anglickou transkripciou komicky odkazuje späť do slovenských reálií.⁵ Celý tento konglomerát literárnych hier, ktoré už takto naznačuje predná obálka knihy, potom naplňujú samotné texty a tiež jej autorsky riadené mimotextové presahy.

Túto knihu brutalistického čierneho humoru tvorí – zasa paradoxne – rafinovaný systém navzájom prepojených postmodernistických textotvorných postupov. Od ironickej subverzie rôznych žánrových štruktúr, cez hru s cieľovým adresátom textov po už naznačenú au-

⁴ V tiráži knihy je už ako autor textu jednoznačne uvedený sám Dušan Taragel, čo dokazuje, že nejde o skutočné úsilie autora písať skryte pod pseudonymom, ale o avizovanú autorskú mystifikáciu ako o literárnu hru, ktorej pravidlám čitateľ úplne rozumie.

⁵ Zaujímavé je, že táto mystifikácia ohľadne autorov textu sa ďalej rozvíja až na samom konci knihy – v priložených fiktívnych životopisoch uväznených nájomných vrahov a v záverečnom *Doslove prekladateľa*, kde sa zasa konštruje príbeh vzniku tohto textu ako výsledok resocializačného literárneho experimentu vo väznici Marion, do ktorého sa Guterma a Colohnatt zapojili. Ďalšou mystifikačnou vrstvou je tu potom zdôvodnenie nemožnosti dohľadať pôvodný text, z ktorého Taragelov „preklad“ vznikol.

torskú mystifikáciu.⁶ Text stavia na princípoch intertextuálneho odkazovania, citácií, parafráz a persiflážneho prepisovania iných textov, množstve kultúrnych a historických odkazov, ale aj na autoreferenčnosti, radikálnej irónii, literárnej hre. Sú tu prakticky všetky atribúty postmodernistického arzenálu, ako ich zvyknú zaznamenávať teoretici postmoderny: skepsa voči hodnotovým systémom a hierarchii, spoločenskej úlohe literatúry a jej možností odrážať realitu, otvorenosť voči jazykovému i rozprávačskému experimentu, hravé a ironické využívanie starších tém, námetov, štýlov a rozprávačských postupov v nečakaných kombináciách, fragmentárnosť, nespoľahlivý rozprávač, tematizácia znakovosti a textovosti diela či samého aktu písania...⁷

Zo všetkých použitých postmodernistických postojov a postupov je zrejme výpovedne najproduktívnejšia hra so žánrom. Táto Taragelova próza je prakticky dokonalou imitáciou v porevolučných rokoch veľmi populárnych príručiek spoločenskej etikety, vhodného spoločenského správania, ale aj čitateľsky vyhľadávanej „how to“ literatúry ako praktického návodu na kariérne úspešný život. Vzhľadom na tému vraždy a vraždenia je tu však zreteľná aj odvolávka na rovnako populárny žáner dobrodružnej a špionážnej literatúry.⁸

Komicky bizarné spojenie brutality vraždenia a vyumelkovanosti spoločenskej etikety je prítomné hneď v jej *Predhovore*. Kniha o vraž-

⁶ Pravidlá hry, rovnako ako imanentné pravidlá fikčného sveta literárneho diela sú arbitrárne, nachádzajú sa „mimo noriem rozumu, povinnosti a pravdy“. HUIZINGA, Johan: *Homo ludens*. Bratislava : Tatran, 1990, s. 328. Vzťah medzi umením a hrou je dlhodobom mimoriadne tesný, menia sa len spôsoby tejto väzby, podoby hry a literatúry. HODROVÁ, Daniela: *Dílo a hra*. Česká literatura, 47, 1999, č. 5, s. 467.

⁷ LEWIS, Barry: *Postmodernism and Literature (or: Word Salad Days, 1960–1990)*. In: SIM, Stuart (ed.): *The Routledge Companion to Postmodernism*. London – New York : Routledge, 2001, s. 121 – 133.

⁸ Je to typický Taragelov prístup k tvorbe literárneho textu, avšak v porovnaní s najznámejšími *Rozprávkami pre neposlušné deti a ich starostlivých rodičov* (1997) v tejto knihe autor siaha na opačnú stranu žánrového spektra a očakávaného čitateľského profilu. Od ironickej nápodoby žánru detskej literatúry sa vo *Vražde ako spoločenskej udalosti* presúva k ironizácii žánrov určených dospelým pragmatickým čitateľom zameraným na osobný kariérny či spoločenský úspech.

dení sa tu odporúča každému, kto má „*zmysel pre spoločenský detail a dobrý vkus*“, pričom cieľom je, aby sa vražda stala „*spoločenskou udalosťou*“, na ktorú sa bude „*dlho a s pohnutím spomínať*“ (s. 13). Viaceré časti knihy pôsobia ako doslova prepísané z príručiek formálneho vystupovania na verejnosti s vložením len jedného-dvoch štýlovo ruptúrnych slov o vrahovi či vražde do inak štandardného edukačného textu: „*Návšteva divadla je nesporne vrcholnou spoločenskou udalosťou a tomu zodpovedá aj oblečenie divadelného vraha. Vyžaduje sa slávnostný večerný úbor, u pánov prevláda čierna farba, od dám sa očakáva večerná toaleta. Ak ide o zvlášť významnú udalosť, premiéru, slávnostné predstavenie alebo je ohlásená prítomnosť dôležitej osobnosti, páni si oblečú frak alebo smoking, dámy veľkú večernú toaletu*“ (s. 15). Tieto intertextuálne výpožičky bez priznaného prototextu sú pritom také dôsledné, že prakticky všetky v knihe predkladané pravidlá (okrem tých o vraždení) sú v plnej zhode s tými, ktoré vyžaduje aj „konvenčná“ spoločenská etiketa. Kniha je tak súborom vražedných pravidiel („*Najdôležitejším pravidlom divadelnej vraždy je...*“ (...)) „*Dalším pravidlom je...*“ (s. 14), ktoré – rovnako ako skutočné pravidlá bontónu – majú racionálny a logický základ. O to paradoxnejšie pôsobia. V zhode so žánrami „how to“ literatúry pritom text nazýva sám seba „*užitočným pomocníkom*“ (s. 9).

Dalším žánrom, do ktorého sa Taragelova próza ironicky štylizuje, je vedecká štúdia. Túto štylizáciu posilňuje aj bohatý poznámkový aparát, ktorého technickou súčasťou sú indexované čísla poznámok uvedené priamo v texte. Tie sú navyše zvýraznené tučnou sadzbou, a pôsobia preto v knihe mimoriadne nápadne – svojou neprehliadnuteľnosťou vyzývajú na ukončenie lineárneho čítania typického pre beletriu a listovanie do poznámkového aparátu v druhej časti knihy. Samotný masívny výskyt odkazov a poznámok pritom neodkazuje len na odborný štýl, ale aj na nebeletristickú kompozíciu viacerých typických postmodernistických experimentálnych textov⁹ určených na iné

⁹ V súvislosti s experimentálnym charakterom postmodernistických diel stojí za pripomenutie uvažovanie Wolfganga Welscha, ktorý pokladá postmoderný svet za plný ľubovôle, všehochuti a odlišenia sa za každú cenu. WELSCH, Wolfgang: *Naše postmoderní moderna*. Praha : Zvon, 1994, s. 10.

než lineárne čítanie, napríklad na *Chazarský slovník*. „Taragelovu najnovšiu knihu môžeme zaradiť k slovníkovo-monografickému typu románu, ktorý je slovenskému čitateľovi dobre známy z tvorby srbského spisovateľa Milorada Pavića. Na rozdiel od Pavića však Taragel pracuje s iróniou, paródiou a persiflážou, preto sa jeho text inak ako cez prizmu recesie ani chápať nedá.“¹⁰ Toto nechronologické, debeletrizované čítanie si vynucuje aj autorská stratégia umiestňovania textu poznámok a odkazov nie na rovnakú stranu pod čiaru, ale do samostatného bloku v druhej časti knihy.

Kapitoly základného textu sú teda v knihe extenzívne dopĺňané prídavnými časťami knihy, ktoré v nej navyše zaberajú komicky neproporčný priestor. Vlastne tvoria jeho výraznú väčšinu. Tento typ doplnkových, vysvetľujúcich a spresňujúcich textov už rozhodne nepatrí do bežného arzenálu beletrie. Sú však hypertrofované aj na pomery imitovanej odbornej literatúry – kapitoly vlastného textu zaberajú vrátane rozsiahlych a početných ilustrácií priestor iba 75 strán (s. 9 – 84), zatiaľ čo doplnkové texty tvoria viac než 90 strán knihy (s. 85 – 175). Patrí k nim navyše aj *Predhovor*, ktorý vopred stanovuje pravidlá tejto literárnej hry. Témy i možnosti žánrovej hry potom doťažia širokospektrálne appendixové *Poznámky*, niekoľkostranový *Zoznam použitej literatúry* (fiktívnej i reálnej), životopisy fiktívnych autorov i záverečný *Doslov prekladateľa*, v ktorom Taragel uzatvára mystifikačný rámec knihy. Najrozsiahlejšie z týchto doplnkových textov sú *Poznámky*, ktoré majú – paradoxne – žánrovo bližšie k beletrii než základné kapitoly knihy. Až v nich sa v podobe „prípadových štúdií“ častejšie objavujú postavy a deje s pointami. I tie sú však dopĺňané množstvom odkazov na zdroje fiktívnej sekundárnej literatúry. „Práve poznámkový aparát dodáva textu všetky ingrediencie dokonalej paródie. Kniha by bez neho bola len znôškou nezáživných spoločenských konvencií a výpočtom možných prístupov k vražde.“¹¹

¹⁰ ORIEŠEK, Patrik: *Vražda ako spoločenská udalosť (Základy spoločenského správania pri vražde)* – Paul Guterma & Joe Colohnatt – *Príručka pre vrahov*. Knižná revue, 16, 2006, č. 11, s. 27.

¹¹ Tamže.

Pre kapitoly základného textu je príznačná repetitívnosť, variantné, ale v zásade opakované napĺňanie vopred stanoveného modelu. Kompozícia knihy pripomína adornovské prirovnanie masovej kultúry k opakujúcim sa varietným vystúpeniam.¹² Je to dielo bez úvodu, jadra a záveru, dielo nedejinné, neplynúce v čase, nevyužívajúce kauzalitu. *Vražda ako spoločenská udalosť* je knihou jedného konceptuálneho nápadu a jeho variácií. Opakujú sa v nej nielen „rubriky“ v jednotlivých kapitolách, ale aj v zásade aj ich obsah. Toto opakovanie sa však v texte autoreferenčne tematizuje, je teda autorsky riadené, vedomé. „Výber zbrane je podobný ako pri vražde v divadle“ (s. 29). „Pri vražde v reštauračnom vozni platia tie isté pravidlá ako pri návšteve reštaurácie“ (s. 66). V kontraste s vyrušujúcou, extravagantnou témou (vražda ako ruptúra „normálneho“ spoločenského procesu) stojí až obsedantne usporiadaná kompozícia. Príznačné je symetrické rámcovanie: ak je tu predhovor, musí byť aj doslov. Názvy kapitol sa zasa bez výnimky seriálovo začínajú slovom „Vražda“ a pokračujú miestnym dourčením („v divadle“, „na koncerte“, „na vernisáži“ atď.). Komicky dôsledné je rozčlenenie kapitol do dvoch celkov na „Vraždy v spoločnosti“ a „Vraždy na cestách“ (pričom druhý oddiel obsahuje len dve kapitoly – „Vražda vo vlaku“ a „Vražda na lodi“). Táto nadbytočná štruktúrovanosť sa zároveň v texte parodicky ornamentálnym jazykom „zdôvodňuje“. Súbor kapitol „Na cestách“ je uvedený vetou: „Cestovaním opúšťame obľúbené priestory našej spoločenskej sebarealizácie a vstupujeme na pôdu v pravde pohyblivú“ (s. 63). Samotné kapitoly sú ďalej vnútorne členené, opäť v opakujúcej sa štruktúre. Rovnako nazvané a v rovnakom poradí zoskupené časti „Oblečenie“, „Zbraň“, „Správanie“, „Načasovanie“, „Mŕtvola“, „Spoločenské zvyklosti“ sa s presnosťou odbornej príručky opakujú takmer vo všetkých kapitolách.

Hry s kompozíciou majú svoj pendant v jazykových hrách. V rozprávaní sa využíva 1. osoba plurálu, ktorá však nadobúda dvojité, hravý význam. Jednak je prirodzenou slovesnou osobou textu viacerých autorov (úvodná veta predhovoru podpísaného fiktívnymi autormi Gutermannom a Colohnattom znie: „Sme nesmierne radi, že drží-

¹² ADORNO, Theodor: *Schéma masové kultúry*. Praha : Oikymenh, 2009, s. 38.

te v ruke našu knihu,“ s. 9), zároveň sa však dá vnímať ako dnes už archaizujúci autorský plurál typický pre odborný, náučný štýl. Ponúka sa tu aj interpretačná hypotéza, či oná autorská dvojica nie je len ex-post vyfabulovanou komickou personifikáciou príznakovo formalizovaného, neživotne obradného jazykového štýlu, v ktorom sa používa autorský plurál.

Zvládnutou jazykovou hrou je nie je len dokonalé parodické napodobnenie štýlu príručiek etikety, ale aj špecifických formalizovaných prejavov rôznych proveniencií, napríklad výtvarnej kritiky: „*Vernisážové publikum (...) neoklameme samouúčelným prchavým gestom alebo neartikulovaným zhlukom nízkovýznamových póz, ktoré budeme vydávať za vyspelú vernisážovú vraždu v duchu ‚happeningu‘, ‚performance‘ alebo ‚akčnej maľby‘*“ (s. 38).

Komický efekt so sebou nesie aj často využívaný princíp vizuálnej grotesky. Tá je spojená s bizarne pôsobiacou telesnosťou. Extrémizácia už aj tak grotesknej situácie vzniká napríklad pri inštalácii mŕtvol medzi výtvarné artefakty. Vernisážový vrah „*nainštaloval zavraždeného Frankenhaimera medzi umelecké diela tak majstrovsky, že väčšina vernisážových hostí pokladala mŕtvolu za jeden z exponátov a našli sa aj záujemcovia o kúpu*“ (s. 110 – 111). Groteskná hra, ktorá kombinuje morbiditu so zábavnosťou,¹³ môže byť dovedená až do absurdných, surreálnych dôsledkov: „*Mŕtvoly členov správnej rady Howard Williams Betony Trust sa z Glasgowa v Škótsku dostali cez Londýn, Paríž, Viedeň a Moskvu až do Vladivostoku, pričom museli šesťkrát prestupovať a niekoľko ráz zaplatiť doplatok k miestenke*“ (s. 138).

Kultúra povrchnosti

Vražda ako spoločenská udalosť je paródiou škrobenosti lexikónov spoločenského styku, travestiou vážneho (vražda) na nevážne (komický paradox vraždy ako spoločenskej udalosti); seriózneho (formálna etiketa) na zábavné (subverzia tejto formálnosti). Postmodernistická

¹³ TICHÁ, Hana: *Dávka vražedného smiechu*. Let, roč. 2, č. 14, 2006, s. 318.

ironická relativizácia tu otvára otázku, čo vlastne ešte je kultúra a kultúrnosť a čo už len jej simulácia. V situácii spoločenskej významovej vyprázdnenosti ukazuje na ľahkú zameniteľnosť kultúry s estetickým formalizmom, módou, či rovno gýčovitým snobizmom.¹⁴

Fredric Jameson hovorí o postmodernej spoločnosti ako o pastiši v zmysle typického odstupu postmodernej kultúry od sveta bez emocionálnej hĺbky a nasadenia.¹⁵ Tento odstup je zreteľný aj v Taragelovej knihe. Kontrast „vraždy“ a „spoločenskej udalosti“ na prvý pohľad vyzerá ako klasická bachtinovská komická zrážka nízkeho (násilie, brutalita, nemorálne správanie) s vysokým (spoločensky, formálne). Tento paradox je v texte koncentrovaný na veľmi malej ploche jednej-dvoch viet a často pripomína žáner vtipu: „*Prepáčte, ktorý z pánov je pán predsedu dozornej rady inžinier Ruttkay? Pána, ktorý sa prihlási, môžeme okamžite zastreliť*“ (s. 22). Lenže tu ide skutočne len o vtíp. V takto nastavených rámcoch postmodernistickej radikálnej irónie sa už nemôže konať ozajstný stret medzi vysokým a nízkym. Skutočné vysoké už totiž v tomto svete úplne absentuje. Je nahradené len vysokou formou, elegantnou povrchnosťou, estetikou prázdnoty, bezobsažným snobizmom. Ak sa v postmoderne „považuje za vyčerpanú estetiku vznešeného“¹⁶, tak Taragel túto estetiku rovno vysmieva – jej radikálne ironickým propagovaním. Kniha je etalónom postmodernej ako sveta zbaveného zmyslu a hodnôt, sveta totálne redukovaného na povrch. Komické víťazstvo prezentovaného vonkajšku nad absentujúcim vnútrom sa v nej demonštruje napríklad striktnou požiadavkou, podľa ktorej nemajú spoločenský vrahovia pri zabíjaní zbytočne poškodzovať drahé oblečenie svojich obetí (s. 140).

Výber spoločenskej etikety ako ironickej nápodoby vysokého nie je náhodný. Je signifikantným priestorom s absentujúcou podstatou,

¹⁴ Postmoderný človek sa vyjadruje cez najrôznejšie (aj veľmi obskúrne) činnosti, pričom všetky považuje za kultúrne. Podľa Lipovetského to úzko súvisí s módou – a tá zohrala podstatnú úlohu v premene spoločnosti na postmodernú. LIPOVETSKÝ, Gilles: *Éra prázdnoty. Úvahy o súčasnom individualizme*. Praha : Prostor, 2003, s. 19.

¹⁵ JAMESON, Fredric: *Postmodernism and consumer society*. In: FOSTER, Hal: *He Anti-aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Port Townsend : Bay Press, 1989, s. 111.

¹⁶ *Filosofický slovník*. Olomouc : Nakladatelství Olomouc, 1998, s. 322.

svetom, z ktorého ostal len lesklý povrch. „Ocitáme sa v spoločnosti, ktorá je vysoko kultivovaná, náročná v dodržiavaní etikety a prísna v posudzovaní nášho správania“ (s. 27). V tomto svete bezobsažnej formy dokáže „vyspelý koncertný vrah“ (s. 28) verejnosť „zaujať a príjemne prekvapiť“ (s. 28). Naopak, „veľkým priestupkom“ (s. 32) tu nie je vražda, ale uvoľnené pospevovanie si, teda prejav nerafinovanej ľudskej živelnosti nekontrolovaný spoločenskými normami. V tomto ironicky opačnom svete sa objektom smiechu stáva nielen vražedné násilie, ale aj odosobnený a obmedzujúci systém pravidiel spoločenského styku: „Pravidiel je obrovské množstvo a porušenie ktoréhokoľvek z nich môže viesť k hlbokému rozčarovaniu návštevníkov reštaurácie“ (s. 51).

Zároveň sa tu komicky implikuje normalita vraždenia vysokou spoločenskou diskusiou a metodologickým vedeckým výskumom: „Odborná literatúra sa rozdelila na dva nezmieriteľné tábory. Stoly-pinova škola 10) považuje za najvhodnejšiu chvíľu na divadelnú vraždu prestávku. Lincolnova škola sa zas prikláňa k vražde počas predstavenia“ (s. 20).

Modernistické ambície skúmať hĺbku (ľudského myslenia, cítenia, motivácií) tu strieda skúmanie povrchu, ba až povrchnosti doby.¹⁷ Povrch sa stáva jedinou hĺbkou a javiaci sa obraz jedinou skutočnosťou. Taragel pracuje s konceptuálnym modelom desémantizovaného sveta, vedome konštruje baudrillardovský simuláker javiacej sa formy bez zmysluplného obsahu.¹⁸

Nejde tu, samozrejme, o adoráciu povrchnosti; tá je naopak neustále ironizovaná. Čitateľ dostáva od samého začiatku k dispozícii jasný ironický kód, v ktorom text treba čítať. Všetko (vrátane fiktívnych autorov – vrahov) je avizovane nedôveryhodné; nič nie je naozaj, text celkom vedome pracuje s úplnou absenciou, nulovou morféomou zmyslu a autentickejši.

¹⁷ BRESTOVANSKÝ, Martin: *Úvod do mediálnej výchovy*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2010, s. 35.

¹⁸ BAUDRILLARD, Jean: *Simulacra and Simulations*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1981.

Toto ironické víťazstvo formy nad obsahom je beletristicky usúvzťažnené s mentálnym svetom fiktívnych autorov – nájomných vrahov, ktorí ako profesionáli vo svojom odbore programovo rezignujú na psychologické či etické otázky: „*Chceme vás však upozorniť, že v našej knihe sa nezaoberáme (...) motívmi, psychológiou ani sociálnym pozadím vraždy. Tiež nevenujeme pozornosť morálnym aspektom vraždy ani nefilozofujeme nad tým, či je správne niekoho zavraždiť*“ (s. 9). „Ich“ nasledujúci text toho vymedzenie prísne rešpektuje. Pri žiadnej z opisovaných spoločenských vrážd nie je ani naznačený motív či akékoľvek emočné zainteresovanie, ktoré by mohlo nejako poľudštiť totálne mechanizovaný akt brutálneho násillia. Ide tu o vyššiu úroveň dehumanizácie, kde sú akékoľvek emócie (hoci aj eskalované, vyhranene negatívne) nahradené odťažitou formalizáciou správania, vysokou etiketou spojenou s vraždením. Motívy sa neuvádzajú dokonca ani v tých prípadoch vrážd, kde ich poznáme z reálnej histórie (napríklad politické motívy Lincolnovho vraha Johna Wilkesa Bootha). A ak sa predsa len náznak nejakej motivácie vraždy objaví, tak len pri chladnokrvnom „kariérnom“ vraždení sa medzi rôznymi generáciami nájomných vrahov.

Odkazy a extenzie do reality

Kniha vo všetkých svojich častiach obsahuje množstvo kultúrnych, historických, politických či geografických odkazov na rôznorodé reálie, ktoré sú dômyselne ukryté medzi ešte väčšou masou vyfabulovaných informácií. Text medzi jednými a druhými nijako nerozlišuje, nepotrebuje avizovať rozdiel medzi nimi. Hneď úvodný predhovor obsahuje pod podpismi fiktívnych autorov nenápadné miestne určenie vzniku tohto predhovoru: „*Marion, Illinois, U.S.A.*“ (s. 9). Je iba na čitateľovi, aby zistil, že v tomto americkom meste skutočne sídli špeciálna väznica USP Marion určená pre obzvlášť nebezpečných zločincov.¹⁹

¹⁹ Väzenie USP Marion má aj popkultúrno-mediálny rozmer: bolo založené v 60. rokoch pre väzňov presunutých z práve uzavretého Alcatrazu, po ktorom „zdedilo“

Hravou lokalizačnou aktualizáciou je zasa zaradenie jednej z najznámejších slovenských mafiánskych vražd 90. rokov do tejto inak „svetovo“ štylizovanej knihy. Ide o brutálnu vraždu skupiny Pápayovcov v bare v Dunajskej Strede, ktorá je v knihe zmienená ako kuriozita v rámci poznámky prekladateľa, teda akosi mimo kontextu. Tento pre slovenského čitateľa známy prípad sa odohráva v groteskne pokrivených reáliách z pohľadu slabo informovaného cudzinca: „*Na ľavom brehu Dunaja, skryté v divokých lužných lesoch, stojí hlavné mesto Slovenska Dunajský Stred*“ (s. 123).

Odkazovať do rôznych oblastí sa dá aj jazykom. Taragel, ktorý dlho profesijne pôsobil v reklame a marketingu, vie správne využiť aj veľmi špecifickú odbornú terminológiu z tejto sféry: „*Riaditeľov reklamných agentúr vraždíme podľa výšky kapitalizovanej fakturácie*“ (s. 72).

Historicky relatívne presne sa tu odkazuje na skutočné „divadelné“ vraždy amerického prezidenta Lincolna či ruského premiéra Stolypina, prípadne na „železničnú“ vraždu ďalšieho amerického prezidenta Garfielda. Komické alternatívne dejiny konštruuje autor až pri následnom fiktívnom vedeckom zhodnocovaní týchto vražd.

Špecifickou formou odkazov na mimotextové reálie je množstvo „hovoriacich“ mien použitých v texte. Medzi stovkami mien (slávnych vrahov, ich obetí, ale aj vedcov, ktorí sa im vraj v odbornej literatúre venovali) majú mnohé komický význam: je tu napríklad divadelný vrah Blasfemitz (blasfémia ako urážlivé, rúhavé zosmiešnenie má blízko k ironickej povahe celej knihy, je teda jej žánrovou autoreferenciou); ale aj teoretik a historik spoločenskej vraždy s menom pripomínajúcim značku strelných zbraní Smith-Wetton; tím výskumníkov s menami zo sveta whisky Jameson – Tullamore – Dew; a tiež transkripciou maskované mená Taragelových bratislavských priateľov a kolegov – Joseph

všeobecnú známosť. Tá ešte stúpala v roku 1983 v súvislosti s mediálne vyťažovanou brutálnou vraždou dvoch dozorcov väzňami. Vodca väzňov sa volal Silverstein – echo tohto mena je možné vnímať v súvislosti s jedným z Taragelových fiktívnych autorov – väzňov Gutermanom. U. S. DEPARTMENT OF JUSTICE: *USP Marion: The First Federal Supermax* [online]. Dostupné na: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/usp-marion-first-federal-supermax>.

von Ründes (Jozef Rundes), Tatiana Hojc (Táňa Hojčová). Výtvarník a Taragelov kolega z práce v reklame Martin Knut bol dokonca zasadený do groteskne blasfemickej situácie: „*Na tučného sochára Knutha čakal Sosnowitz pod posteľou. Keď si do nej Knuth ľahol, Sosnowitz takmer rozmliaždil*“ (s. 128).

Niektoré odkazy a formy hravej autorskej mystifikácie dokonca vystupujú z rámca textu do mimotextovej reality. Na stránke *Literát.sk* spravovanej samým Dušanom Taragelom sa napríklad nachádza funkčný odkaz na možnosť kúpy tejto knihy uvedený mystifikačným „úryvkom“ z neexistujúcej americkej recenzie tejto knihy: „Obaja autori, pôvodne nájomní vrahovia, predviedli pozoruhodný výkon. Pravidlá spoločenského správania aplikovali na vraždu a v šiestich kapitolách, podrobne popísali, ako má vystupovať človek, ktorý chce z vraždy urobiť hodnotnú spoločenskú udalosť. Sammy, The Bull, Gravano, New York Mobster Magazine, 2006.“²⁰

V upravenej českej verzii knihy, ktorá vyšla o dva roky po pôvodnej slovenskej, sa zasa nachádza mediálna extenzia v podobe priloženého CD s audioformátom časti textu. Vtip tejto prílohy spočíva v tom, že tento úryvok z knihy nahovoril „vrchný arbitr novodobé etikety Ladislav Špaček“.²¹

Za istú formu extenzie Taragelovho literárneho textu sa dajú pokladať aj kongeniálne kresby Jozefa Danglára Giertliho. Aj ony vlastným spôsobom ilustrujú základný paradox knihy – hneď prvou ilustráciou je elegantné pánske sako vhodné pre spoločenské príležitosti s dierami po priestreloch z palnej zbrane.

Taragelove rôznorodé hry s vyprázdnenými formami a desémantizovanými jazykmi, ktoré sú typické prakticky pre celú jeho tvorbu, našli svoju najradikálnejšiu a zároveň najkomplexnejšiu podobu práve v knihe *Vražda ako spoločenská udalosť*. Dá sa povedať, že práve ona uzatvára dlhé deväťdesiate roky v slovenskej postmodernisticky orien-

²⁰ *Knihy. Vražda ako spoločenská udalosť* [online]. Dostupné na: <https://www.literat.sk/autor/dusan-taragel/kniha/vrazda-ako-spolocenska-udalost-zaklady-spolocenskeho-spravania-pri-vrazde>.

²¹ LIPČÍK, Roman: *Nápady čtenáře Githa-Jarkovského*. Instikt, roč. 7, č. 50, 2007, s. 35.

tovej literatúre ironicky tematizujúcej povrchnosť tranzitívneho po-revolučného obdobia.²²

Literatúra

- ADORNO, Theodor: *Schéma masové kultúry*. Praha : Oikoymenth, 2009.
- BARBORÍK, Vladimír: *Vývin slovenskej prózy po roku 1989* [online]. Dostupné na: https://www.academia.edu/11502524/Skript%C3%A1_-_pr%C3%B3za_po_r_1989.
- BAUDRILLARD, Jean: *Simulacra and Simulations*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1981.
- BRESTOVANSKÝ, Martin: *Úvod do mediálnej výchovy*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2010.
- Filosofický slovník*. Olomouc : Nakladatelství Olomouc, 1998.
- HODROVÁ, Daniela: *Dílo a hra*. Česká literatura, 47, 1999, č. 5, s. 467 – 470.
- HUBÍK, Stanislav: *Postmoderní kultura: úvod do problematiky*. Olomouc : Mladé umění k lidem, 1991.
- HUIZINGA, Johan: *Homo ludens*. Bratislava : Tatran, 1990.
- JAMESON, Fredric: *Postmodernism and consumer society*. In: FOSTER, Hal (ed.): *He Anti-aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Port Townsend : Bay Press, 1989, s. 111 – 125.
- Knihy. Vražda ako spoločenská udalosť* [online]. Dostupné na: <https://www.literat.sk/autor/dusan-taragel/kniha/vrazda-ako-spolocenska-udalost-zaklady-spolocenskeho-spravania-pri-vrazde>.
- LEWIS, Barry: *Postmodernism and Literature (or: Word Salad Days, 1960–1990)*. In: SIM, Stuart (ed.): *The Routledge Companion to Postmodernism*. London – New York : Routledge, 2001, s. 121 – 133.
- LIPČÍK, Roman: *Nápady čtenáře Githa-Jarkovského*. Instikt, 7, 2007, č. 50, s. 35.
- LIPOVETSKY, Gilles: *Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualizmu*. Praha : Prostor, 2003.

²² Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA 1/0315/21 *Poetika slovenskej prózy 18. – 20. storočia 2*.

- ORIEŠEK, Patrik: *Vražda ako spoločenská udalosť (Základy spoločenského správania pri vražde)* – Paul Guterman & Joe Colohnatt – *Príručka pre vrahov*. Knižná revue, 16, 2006, č. 11, s. 27.
- PAVIČ, Milorad: *Chazarský slovník*. Bratislava : Tatran, 1987.
- TARAGEL, Dušan: *Vražda ako spoločenská udalosť*. Levice : L. C. A., 2006.
- TARAGEL, Dušan: *Vražda jako společenská událost. Základy společenského chování při vraždě* + CD. Praha : Jota, 2008.
- TICHÁ, Hana: *Dávka vražedného smiechu*. Let, 2, 2006, č. 14, s. 316 – 319.
- U. S. DEPARTMENT OF JUSTICE: *USP Marion: The First Federal Supermax* [online]. Dostupné na: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/usp-marion-first-federal-supermax>.
- WELSCH, Wolfgang: *Naše postmoderní moderna*. Praha : Zvon, 1994.

Jazykový a mimojazykový obraz konjunkčných (spájacích) operátorov v súčasnej slovenčine

Miloš Horváth

Abstract

Linguistic and extra-linguistic picture of conjunctive (linking) operators in contemporary Slovak

The present study, in its content and research purpose, falls into the line of continuous scientific description of the affective construction units of morphosyntax of the contemporary Slovak language, concerning, in this case, conjunctions as synsemantic and synsyntagmatic means ensuring linear continuity between the components of the utterance. Its aim is to create a schematic picture of the system of Slovak conjunctions and linking expressions – terminologically conjunctive operators – with consideration of their pragmatic potential, i.e. their reflection in extra-linguistic reality, as well as their ability to create increasingly complex syntactic-semantic structures. Considering the intended publication platform, the paper provides an in-depth explanatory and didactic dimension of the interpretation, supported by a relevant number of illustrative examples as well as easily imaginable analogies related to concepts and operations used in optics and photography theory (panoramic and sequential image, focusing).

Keywords: morphosyntax, pragmatic grammar, conjunctions, conjunctive operators, linearity principle, panoramic image, sequential image, focusing

Úvod

Systém slovných druhov (z lat. *partes orationis*, čo značí v doslovnom preklade *časti reči*) predstavuje koncept zovšeobecnených tried slov, resp. tvarov s rovnakými alebo podobnými lexikálnymi a morfosyntaktickými vlastnosťami, ktorých konečný počet sa môže od jedného jazyka k druhému líšiť vzhľadom na preferovaný stupeň abstrakcie (idealizácie), ako aj aktualizované diferenciačné kritériá. V slovenčine sa postupne ustálilo desať takýchto lexikálno-gramatických tried slov, pričom posledným vyčleneným slovným druhom boli partikuly (častice)¹, ktoré boli postupne izolované z kondicionálnych slovesných tvarov (podmieňovacia častica *by*), súhlasných a nesúhlasných hodnotiacich výrazov (*áno/nie, no, vôbec* a pod.), modálnych slov (*azda, snáď, však, hádam, vari, vraj, veru, bodaj, bištu* a pod.), ale najmä zo spojok a prísloviek (*asi, až, aspoň, sotva* a pod.).² Tradične sa slovné druhy vnútorne diferencujú do binárnych opozícií: plnovýznamové (autosémantické) verzus neplnovýznamové (synsémantické) slovné druhy a ohybné (flexívne) verzus neohybné (aflexívne) slovné druhy, pričom s výnimkou gradovateľných adverbii a čiastočne aj interjekcií (odkazujúc na ich amorfnosť v najširšom gramatickom zmysle³) sú všetky plnovýznamové slovné druhy zároveň aj ohybné a naopak všetky neplnovýznamové slovné druhy neohybné.

Odhliadnuc od ohybnosti, resp. neohybnosti, spočívajúcej na potencialite tvorenia gramatických významov pomocou ustáleného sú-

¹ Dôkazom tohto tvrdenia je fakt, že v *Slovenskej gramatike* od E. Paulinyho, J. Ružičku a J. Štolca z roku 1953 sa operuje len s deviatimi slovnodruhovými kategóriami, pričom častice (partikuly) nemajú ešte status samostatného slovného druhu a v predmetnom výklade sa zaraďujú k spojкам (konjunkciám). Bližšie pozri: PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: *Slovenská gramatika*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1953, s. 78.

² Bližšie k otázke samostatnosti častíc v rámci slovnodruhovej klasifikácie v slovenčine pozri ŠIMKOVÁ, Mária: *Príspevok Eugena Jónu k teórii slovných druhov v kontexte slovenskej jazykovedy 20. storočia*. Slovenská reč, 75, 2010, č. 2, s. 131 – 132.

³ *Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966, s. 807.

boru gramatických morféme – sufixov (v obmedzenej miere i prefixov a supletivizmov) sa neplnovýznamovosť interpretuje ako neurčitosť, vágnosť lexikálno-vecného významu, ktorá musí byť doplnená v rámci tvaru alebo i konštrukcie významom ďalších tvarov, príp. celým kontextom či situáciou. Podľa stereotypnej predstavy autosémantické slová tvoria centrum (radiálu) slovnej zásoby, zatiaľ čo tie synsémantické stoja na jej periférii a ich pragmatická hodnota je suplovaná gramatickou funkciou. Odtiaľ pochádza pri prepozíciách, konjunkciách a partikulách aj ich označenie gramatické slová⁴, hoci najmä vo vzťahu k partikulám je táto charakteristika neadekvátne, pretože sa tým relativizuje ich zjavný textovo-komunikačný rozmer, nehovoriac o tom, že častice a časticové výrazy sa nijako nepodieľajú na tvorení gramatických tvarov ani syntaktických konštrukcií.⁵ V nadväznosti na túto líniu výkladu sa aj pri konjunkciách budeme snažiť aktualizovať ich pragmatický potenciál a nechápať ich len ako gramatický prostriedok horizontálneho či vertikálneho rozširovania výpovede, čiže spájania vetných členov do syntagiem alebo jednoduchých viet do súvetí.

Pojem konjunkčných operátorov

Zo zbežného pohľadu na dejiny ľudskej komunikácie vyplýva, že zmyslom intencionálnej komunikačnej činnosti realizovanej prostredníctvom ustáleného, konvencionalizovaného verbálneho kódu je prenos informácií od expedienta k percipientovi v čo najkomplexnejšej podobe. Stupeň komplexnosti pritom nezahŕňa len zložitosť, presnejšie povedané zloženosť vetnej (výpovednej) stavby, ale rovnako tak aj jej rozvitosť čiže rozvetvenosť. Na spoluvytváraní obidvoch

⁴ Porov. ŠIMKOVÁ, Mária: *Tzv. gramatické slová v morfológii a syntaxi*. In: *Tradície a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2003, s. 233; ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984, s. 14.

⁵ POPOVIČOVÁ SEDLÁČKOVÁ, Zuzana – PIATKOVÁ, Kristína: *Pragmatická gramatika 1*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021, s. 44 – 45.

týchto dimenzií komplexnosti výpovede sa v mnohom podieľajú spojky a spájacie výrazy v širokom zmysle slova, v našej štúdii súborne označované ako konjunkčné operátory. V súlade s tým konjunkčné operátory teda nezahŕňajú len prostriedky na mechanické spájanie zložiek výpovede na princípe linearity⁶ (jednoduchého zreťazovania významovo-formálnych jednotiek), ako to prvoplánovo vyplýva z ich názvu, ale aj prostriedky funkčne zamerané na ich postupné spresňovanie (kvalitatívno-druhovú, príčinnno-dôsledkovú či okolnostnú špecifikáciu) v medziach daného kontextu alebo situácie. Predbežne ich môžeme definovať ako špecifické jazykové znaky (symboly) variabilnej morfosyntaktickej povahy, ktorých pragmatickou funkciou je horizontálne i vertikálne rozširovať výpoveď tým, že pomocou nich spájame relatívne samostatné jazykovo spracované výseky mimojazykovej reality, a tak vytvárame komplexnejšie (zložitejšie, ucelenejšie, presnejšie) perцепčné obrazy o jej stave, vývine a okolnostiach fungovania.

Nadväzujúc na vstupný metodologický výklad v kolektívnej monografii pod autorským vedením J. Kesselovej,⁷ je zrejmé, že ku konjunkčným operátorom bude patriť oveľa širšie spektrum výrazových prostriedkov než len prototypové jednočlenné konjunkcie typu *a, i, aj, ani, ale, či, hoci, že, ako, aby, keď, kým, čo, ktorý, aký, keďže, ako-by* a pod., z ktorých pritom mnohé pôvodne patria k iným slovným druhom, najčastejšie k zámenám či zámenným príslovkám. Okrem spomenutých jednozložkových konjunkčných operátorov vlastnej spojky alebo aj inej povahy inventár konjunkčných operátorov zahŕňa i viaczložkové konjunkčné operátory, a to zložené (*aj keď, a preto, a tak, skôr ako, ako aj, rovnako ako aj, ba aj, ba dokonca, ba dokonca aj*), distribuované neduplikované (*hoci – predsa, najprv – potom, buď – alebo, nielen – ale aj, nielenže – ale ani, preto – lebo, tam – kde,*

⁶ K princípu linearity (lineárnosti) pozri HORECKÝ, Ján: *Hľadanie princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka*. In: *Princípy jazyka a textu*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2000, s. 30 – 34.

⁷ KESSELOVÁ, Jana a kol.: *Spojky a spájacie prostriedky v slovenčine*. Bratislava : Veda, 2013, s. 9.

vtedy – keď), distribuované reduplikované (*hneď – hneď, aj – aj, ani – ani, jednak – jednak, jednako – jednako, alebo – alebo, či – či, možno – možno*) a, prirodzene, aj ustálené (petrifikované) kombinácie vlastných konjunkcií s inými slovnými druhmi (*pod podmienkou, že; bez ohľadu na to, že; so zreteľom na to, že; s tým cieľom, aby; niečo aby; nie tak ako*). Opomenúť v tejto enumerácii však netreba ani implicitné, eliptické konjunkčné operátory, mechanizmus ktorých spočíva na asyndetickom spájaní, resp. rozširovaní výpovede, ktoré je v písaných textoch formálne signalizované interpunkčnými prostriedkami, spravidla čiarkou alebo bodkočiarkou, v hovorených textoch zase krátkou intonačnou prestávkou.

Z dôvodu vyššej prehľadnosti uvádzame v nasledujúcej tabuľke (tabuľka 1) celú sústavu potenciálnych konjunkčných operátorov aj s relevantnými príkladmi ich použitia v komunikácii.

Tabuľka 1

Typy konjunkčných operátorov s príkladmi ich použitia

TYP KONJUNKČNÉHO OPERÁTORA	PODTYP KONJUNKČNÉHO OPERÁTORA	PRÍKLAD POUŽITIA DANÉHO KONJUNKČNÉHO OPERÁTORA VO VETE/VÝPOVEDI ⁸
JEDNOZLOŽKOVÉ	VLASTNÉ SPOJKOVÉ	<i>Nedbám, <u>ak</u> nebude robiť problémy <u>a</u> Dominika nezačne chodiť uľúľaná ako prasiatko.</i>
	NEVLASTNÉ SPOJKOVÉ	<i>Zjedlo všetko, <u>čo</u> mu dali do misky, chutili mu aj zvyšky z obeda, <u>ktoré</u> občas ostali na tanieroch.</i>

⁸ Uvedené ilustračné príklady pochádzajú z vlastných excerptov autora štúdie, konkrétne z knihy: GAJDOŠÍK, Peter: *Zverinec na siedmom poschodí*. Bratislava : Slovart, 2017. V prípade absencie relevantného textového materiálu autor čerpal excerpty z databázy SNK.

VIACZLOŽKOVÉ	ZLOŽENÉ (GLUTINOVANÉ)	Jačanie zo susedkinho bytu sa ozvalo, <u>skôr ako</u> jej stihli zazvoniť.
	DISTRIBUOVANÉ NEDUPLIKOVANÉ	<u>Najprv</u> čosi slabo zaškrípalo, <u>potom</u> čosi mocne zadunelo.
	DISTRIBUOVANÉ REDUPLIKOVANÉ	Na prítomnosť prasiatka si zvykli aj susedia z vchodu, keď sa im tatino zaručil, že nový obyvateľ nebude <u>ani</u> hlučný, <u>ani</u> špinavý.
	PETRIFIKOVANÉ	Objímali sme sa <u>bez ohľadu na to, že</u> sme sa videli prvýkrát.
IMPLICITNÉ (ELIPTICKÉ)	ASYNDETICKÉ	Páčili sa mu jedle krásavice ₂ , briežky parádnice ₂ , buky ₂ , duby ₂ , krivé borovice.

Ako vidíme aj na našom prehľade, z hľadiska morfosyntaxe, resp. slovnodruhovej príslušnosti jednotlivých spájacích prostriedkov sú konjunkčné operátory formálne nanajvýš rozmanité. Ich jadro tvoria slová s primárnou spájacou funkciou, teda spojky a ich kombinácie slúžiace na sprehľadnenie vyjadrenia konkrétnych syntakticko-sémantických vzťahov vo vete. K nim treba prirátat ďalšie spájacie prostriedky, a to jednak opytovacie zámená vo vzťažnej funkcii so sekundárnou spájacou funkciou – tzv. relatíva (*kto*, *čo*, *aký*, *ktorý* a pod.), jednak súvzťažné dvojice spojok a ukazovacích zámen, resp. ukazovacích a opytovacích zámen – tzv. korelatíva (*kde* – *tam*, *preto* – *lebo* a pod.) a napokon viacslovné ustálené kombinácie spojok s pôvodne časticovými, predložkovými alebo aj príslovkovými výrazmi.⁹ V našej enumerácii majú relatíva status jednozložkových a korelatíva status dvojzložkových nevlastných spojkových konjunkčných operátorov, ustálené kombinácie spojok a nespojkových výrazov potom

⁹ KESSELOVÁ, Jana a kol.: *Spojky a spájacie prostriedky v slovenčine*. Bratislava : Veda, 2013, s. 9 – 10.

status petrifikovaných viaczložkových konjunkčných operátorov, pričom nie je vylúčené, že uvedený zoznam potenciálnych konjunkčných operátorov sa bude v ďalších fázach výskumu dopĺňať, príp. ďalej špecifikovať.

Pragmatický potenciál konjunkčných operátorov

Uvedená variabilita spôsobov rozširovania (expanzie) výpovede na horizontálnej (spájanie viet/výpovedí v rade za sebou) i vertikálnej (rozvetkovanie viet/výpovedí) osi sa odráža aj v elementárnej dichotómii súvetí, ktoré sa štandardne na podklade kombinácie sémantických a formálnych kritérií, t. j. na podklade sémantického vzťahu medzi izolovanými zložkami výpovede a použitými formálnymi spájacími prostriedkami členia na parataktické (priradovacie) súvetia a hypotaktické (podradovacie) súvetia. Podľa našej mienky však len pri parataktických (priradovacích) súvetiach ide o rozširovanie výpovede v pravom zmysle slova, pretože relatívne samostatná propozícia sa lineárne radí k predchádzajúcej propozícii (vnútrovetne či dokonca medzivetne v prípade použitia uvádzacích – pripájacích častíc¹⁰ alebo aj kvalifikačných – kompozičných častíc¹¹), čím sa postupne znásobujú obrazy mimojazykovej reality evokované jazykovými formami. Najviditeľnejšie sa tento pragmatický efekt rozširovania výpovede prejavuje pri realizácii zlučovacieho (kopulatívneho) parataktického spájacieho vzťahu, pomocou ktorého sa jazykovo zobrazujú časovo simultánne deje (*Dominika v okamihu čupela pri košíku a škrabkala jeho ružového obyvateľa za uškom.*) alebo časovo sukcesívne deje (*Mama pustila vodu a odišla do kuchyne dokončiť večeru.*), príp. aj iné sémantické modalitty

¹⁰ K pôvodnému vnútornému členeniu častíc na uvádzacie (introdukčné) a vytyčovacie (demarkatívne) bližšie pozri ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984, s. 203 – 205.

¹¹ K novšiemu vnútornému členeniu častíc na apelové a kvalifikačné bližšie pozri KESSELOVÁ, Jana: *Častice v jazykovom systéme a v komunikácii dieťaťa*. Slovenská reč, 65, 2000, č. 5 – 6, s. 257 – 269.

ako napríklad striedanie dejov, výpočet paralelných faktov, zobrazenie inštrumentálnej povahy deja a jeho reálny dôsledok a pod.¹² Výsledkom takéhoto zobrazovania mimojazykovej reality je tvorenie jej sekvenčného kontinuálneho alebo panoramatického paralelného obrazu v mysli hovoriaceho.

Na rozdiel od toho výsledkom použitia hypotaktického (podradovacieho) vzťahu medzi vetami v súvetí nie je z pragmatického hľadiska nový, relatívne samostatný obraz mimojazykovej reality, ale jeho detailizácia, čiže významová špecifikácia. Tá môže nastať v dôsledku konkretizácie temporálnych, lokačných, kauzálnych alebo iných súvislostí, pričom v tejto konštelácii nedochádza k produkcii sekvenčného ani panoramatického obrazu objektívnej reality, ale k fokusácii¹³ jej vybraného fragmentu, ktorá prebieha na podklade postupného zaoostrovania pohľadu hovoriaceho subjektu na zvolený výsek skutočnosti.

Na lepšiu ilustráciu rozdielu v pragmatickom uchopovaní konjunkčných operátorov odrážajúcich parataktické panoramatické, parataktické sekvenčné a hypotaktické fokusačné vzťahy medzi výsekmi (obrazmi) mimojazykovej reality sme si zvolili trojicu výpovedí V1 až V3 a podrobili ich cieľenej lingvistickopragmatickej interpretácii.

V1: *Susedka zalapala po dychu₂, rozkašľala sa a odrazu zmĺkla.*

P1: *Susedka zalapala po dychu₂ [KO1]*

P2: *rozkašľala sa a [KO2]*

P3: *odrazu zmĺkla.*

¹² Porov. IVANOVÁ, Martina: *Syntax slovenského jazyka*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016, s. 138 – 139.

¹³ Pojem fokusácia pôvodne pochádza z optiky, resp. teórie fotografie a vyjadruje presné umiestnenie objektu v ohniskovej rovine objektívu, čiže zaoostrovanie, zaostrenie. Porov. *Slovník cudzích slov (akademický)*. Ed. L. Balážová – J. Bosák. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá, 2005. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=fokus%C3%A1cia&s=exact&c=bd38&cs=&d=scs#>.

V prípade prvej skúmanej výpovede ide o zložené súvetie pozostávajúce z troch spojených výpovedí, resp. troch propozícií (P1 až P3) viažucich sa na totožný subjekt, t. j. tu na bližšie neidentifikovanú súsedku. Ako konjunkčný operátor tu vystupuje najprv eliptický asyndetický komponent grafematicky vyznačený čiarkou [KO1] a následne jednozložkový vlastný spojkový konjunkčný operátor – prototypová zlučovacia spojka *a* [KO2]. Z mimojazykovej perspektívy nám takáto konfigurácia výpovedí a použitých konjunkčných operátorov evokuje jeden komplexný obraz troch po sebe nasledujúcich sekvenčných krokov – snímok zobrazujúcich daný subjekt v troch stavových situáciách, a to (1) ako subjekt dočasne neschopný sa nadýchnuť, (2) ako kašľúci subjekt a (3) ako subjekt, ktorý akútne stratil reč.

V2: *Dni plynuli, Ňufko rástol a spokojnosť sa z bytu na siedmom poschodí začala pomaličky vytrácať.*

P1: *Dni plynuli,* [KO1]

P2: *Ňufko rástol a* [KO2]

P3: *spokojnosť sa z bytu na siedmom poschodí začala pomaličky vytrácať.*

Druhá z interpretovaných výpovedí je po formálnej i sémantickej stránke analógiou prvej výpovede. Rovnako ako v prvom prípade je tvorená troma propozíciami (P1 až P3) spojenými v zlučovacom vzťahu, ba dokonca sú v nej použité totožné konjunkčné operátory (eliptický asyndetický konjunkčný operátor [KO1] a jednozložkový vlastný spojkový konjunkčný operátor [KO2]). K odlišnému vnímaniu však dochádza pri pragmatickom uchopovaní prvej a druhej analyzovanej výpovede. Na rozdiel od V1, vo vzťahu k V2 nedochádza k evokovaniu jedného komplexného sekvenčného obrazu mimojazykovej skutočnosti viažuceho sa na jeden subjekt (jeho odlišné stavy v rovnakom prostredí), ale k produkcii troch relatívne samostatných obrazov týkajúcich sa trojice na sebe nezávislých substancií, resp. dvoch abstraktných entít (plynutia času a subjektívne prežívaného pocitu spokojnosti) a jedného konkrétneho životného subjektu (psa Ňufka). Za predpokladu, že by sme disponovali dostatočne širokouhlým ob-

jektívom, v prípade sledovanej zloženej výpovede ide v metaforickom zmysle o akýsi panoramatický obraz vybraných výsekov objektívnej reality.

V3: *Lola trávila väčšinu času v Dominikinej izbe, **kde** si so záujmom prezerala učebnice a časopisy, **ktoré** mala Dominika často porozhadzované po dlážke.*

P1: *Lola trávila väčšinu času v Dominikinej izbe,*

P2: ***kde** [KO1] si so záujmom prezerala učebnice a časopisy,*

P3: ***ktoré** [KO2] mala Dominika často porozhadzované po dlážke.*

Tretí ilustračný príklad rozširovania výpovede pomocou variabilných konjunkčných operátorov reprezentuje typ kombinovaného paratakticko-hypotaktického typu zloženej súvetnej konštrukcie, v hierarchii ktorej dominuje hlavná veta stotožniteľná s prvou propozíciou P1 bližšie špecifikovaná dvojicou vedľajších viet vo vzťahu postupnej alebo prehlbovanej závislosti (propozície P2 a P3).¹⁴ Takéto usporiadanie zložiek výpovede z pragmatickej perspektívy evokuje predstavu konkrétneho subjektu (prasiatka Loly) zasadeného do konkrétneho prostredia (detskej izby). Rámcová vizuálna predstava je následne konkretizovaná jednak činnosťou, ktorú tam vykonáva východiskový subjekt (prezeranie si učebníc a časopisov) a jednak lokalizáciou predmetov súvisiacich s danou činnosťou (učebnice a časopisy sú umiestnené na zemi). Ucelený obraz danej mimojazykovej skutočnosti spočíva teda na postupnom zaostrovaní (fokusácii) pozornosti nezúčastneného hovoriaceho-rozprávača na to, kto je vybraný subjekt, kde sa nachádza, čo aktuálne robí a s čím pri tom narába.

Okrem už uvedených eventualít (interpretačných konštruktov) súvisiacich so sekvenčným, panoramatickým a fokusačným zobrazovaním mimojazykovej reality, pragmatický potenciál dodáva spoj-

¹⁴ Schematicky možno tento konkrétny typ zloženého súvetia zaznamenať nasledujúcim spôsobom: HV → VV₁ → VV₂. Porov. KOČIŠ, František: *Zložené súvetia v slovenčine*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1973, s. 63 – 64.

kám a ostatným spájacím prostriedkom – v našom výklade súhrnne označovaným pojmom konjunkčné operátory – aj fakt, že sú súčasťou prirodzeného jazyka. Vetnými spojkami teda vyjadrujeme nielen vnútrojazykové závislostné (dependenčné) vzťahy, ale aj vzťahy logické, pričom, parafrázujúc F. Gahéra,¹⁵ pohľad logikov na spojky ako len na pravdivostné funkcie môže byť napriek jeho zdanlivej efektívnosti pri budovaní logických systémov pre lingvistov vari až príliš reštriktívny a neústretný. V každom prípade však aj to svedčí o tom, že spojky a spájacie výrazy (konjunkčné operátory) nie sú periférnym morfosyntaktickým prostriedkom, ale práve naopak, sú dôležitou súčasťou produkcie a interpretácie komplexných komunikačných celkov, a to bez na ohľadu to, či na ne nazeráme cez prizmu sémantického minimalizmu alebo kontextového maximalizmu.

Záver

Ako badať aj z nášho končízneho výkladu, spojky (konjunkcie) a ďalšie spájacie prostriedky iného slovnodruhového charakteru nie sú len čisto gramatické slová vyjadrujúce syntagmatické vzťahy medzi jazykovými jednotkami (vetnými členmi alebo vetami) relatívne samostatne, t. j. na rozdiel od predložiek (prepozícií) bez nevyhnutnej pomoci gramatických vlastností pripojeného člena syntagmy.¹⁶ V kontradikcii s tým sme sa snažili dokázať, že majú podobne ako partikuly výrazný komunikačno-pragmatický potenciál prejavujúci sa v ich prípade vo vytváraní čoraz komplexnejšieho obrazu mimojazykovej reality.

Predkladaný príspevok svojím obsahom i použitým terminologickým aparátom predstavuje vstupnú, pilotnú vedeckovýskumnú sondu do problematiky konjunkčných operátorov ako strešného pojmu, ktorý zahŕňa všetky jazykovo-symbolické komponenty určené

¹⁵ GAHÉR, František: *Logika verus jazykoveda o vetných spojkách*. Organon F, 22, 2015, č. 3, s. 395 – 424.

¹⁶ Porov. *Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966, s. 676.

na rozširovanie výpovede, teda zvyšovanie jej komplexnosti v zhode s pragmatickými cieľmi komunikácie na individuálnej aj interindividuálnej rovine. Pri lingvistickopragmatickej interpretácii horizontálnej (lineárnej – kontinuítnej) i vertikálnej (rozvetvenej – špecifikačnej) komplexnosti, korešpondujúcej s klasickým členením súvetných konštrukcií na parataktické a hypotaktické, sme zámerne použili termíny z optiky a teórie fotografie, prostredníctvom ktorých dochádza k lepšej, transparentnejšej identifikácii, resp. rekonštrukcii evokovaných mimojazykových obrazov.¹⁷

Literatúra

- GAHÉR, František: *Logika verzus jazykoveda o vetných spojkách*. Organon F, 22, 2015, č. 3, s. 395 – 424.
- GAJDOŠÍK, Peter: *Zverinec na siedmom poschodí*. Bratislava : Slovart, 2017.
- HORECKÝ, Ján: *Hľadanie princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka*. In: *Princípy jazyka a textu*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2000, s. 30 – 34.
- IVANOVÁ, Martina: *Syntax slovenského jazyka*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016.
- KESSELOVÁ, Jana: *Častice v jazykovom systéme a v komunikácii dieťaťa*. Slovenská reč, 65, 2000, č. 5 – 6, s. 257 – 269.
- KESSELOVÁ, Jana a kol.: *Spojky a spájacie prostriedky v slovenčine*. Bratislava : Veda, 2013.
- KOČIŠ, František: *Zložené súvetia v slovenčine*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1973.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966.
- ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984.

¹⁷ Príspevok je výstupom z grantového projektu VEGA 1/0082/23 – *Pragmatické a gramatické aspekty slova, vety a textu – prejavy aflexie v súčasnom slovenskom jazyku od retrospektívy k perspektíve*.

- PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: *Slovenská gramatika*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1953.
- POPOVIČOVÁ SEDLÁČKOVÁ, Zuzana – PIATKOVÁ, Kristína: *Pragmatická gramatika 1*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021.
- Slovník cudzích slov (akademický)*. Ed. L. Balážová – J. Bosák. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá, 2005. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=fokus%C3%A1cia&s=exact&c=bd38&cs=&d=scs#>.
- ŠIMKOVÁ, Mária: *Tzv. gramatické slová v morfológii a syntaxi*. In: *Tradície a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku*. Ed. M. Šimková. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2003, s. 233 – 239.
- ŠIMKOVÁ, Mária: *Príspevok Eugena Jónu k teórii slovných druhov v kontexte slovenskej jazykovedy 20. storočia*. Slovenská reč, 75, 2010, č. 2, s. 128 – 142.

Vybrané chyby *morph* v medzijazyku cudzincov s flektívnym a neflektívnym východiskovým jazykom

Jana Kesselová

Abstract

Selected *morph* errors in the interlanguage of foreigners with a inflected and a non-inflected source language

The aim of the study is to describe the varieties of interlanguages of foreigners, depending on L1 Slavic languages, L1 non-Slavic languages, and L1 Bulgarian, in terms of verb errors within the annotated *morph* category. The first version of the acquisition corpus errkorp-1.0 is used for the research. Errors with *morph* tag represent 3.16% of the total number of errors in the corpus. The research shows quantitative differences in the relative frequency of errors in the three L1 groups and during the learning process, but also qualitative differences in the nature of the errors, which are due to positive or negative transfer caused by the type of source language.

Keywords: interlanguage, language type, positive and negative transfer, errors, Slovak

Úvod

Chyba sa vo výkladových slovníkoch slovenčiny vysvetľuje záporne konotovanými synonymami *nesprávnosť*, *defekt*, *kaz*, *slabina*, *porucha*, *poškodenie*. Avšak vo výskume učenia sa cudzieho/druhého jazyka ju možno hodnotiť aj pozitívne. Funguje ako okno umožňujúce pohľad do kognitívnych procesov učiaceho sa, ale aj ako zdroj dát pre lektora na tvorbu individualizovaných intervenčných postupov vo výučbe. Poznanie jazykových chýb, ale aj jazykových javov, ktoré sa cudzinec

učí preferenčne a bezproblémovo,¹ poskytuje vodidlo pre tvorbu výučbových postupov, ktoré majú potenciál:

- a) minimalizovať riziko perseverácie (pretrvávajúcich a návratných chýb) a fosilizácie (trvalej fixácie chybných štruktúr, zastavenia učenia ďaleko od noriem cieľového jazyka);
- b) stimulovať primeranosť a úspešnosť výučby a motiváciu učiacich sa.

K problematike jazykovej chyby jestvuje mimoriadne bohatá literatúra. Medzi cieľové jazyky intervenčných štúdií patrí hlavne angličtina, čínština, španielčina, taliančina a francúzština; spomedzi slovanských jazykov ruština, poľština, v ostatnom čase aj srbčina. Vznikom pilotnej a prvej verzie akvizičného korpusu (errkorp-pilot, errkorp-1.0)² sa otvára nová etapa aj pre výskum učenia (sa) slovenčiny ako cudzieho jazyka i didaktiku založenú nie na intuícii a profesijnej skúsenosti, ale na dátach veľkého rozsahu.

Predmetom výskumu v tejto štúdii je jazyková chyba ako prirodzený dôsledok deficitu v niektorej zložke jazykovo-komunikačnej kompetencie, ktorý spúšťa kompenzačný mechanizmus. Spomedzi 49 anotovaných chýb sa zacieliame na chybu s atribútom *morph*, ktorú autori z hľadiska funkčnolingvistickej klasifikácie identifikujú ako chybu nesprávneho použitia na úrovni jednej morfémy alebo jedného slova so štyrmi konkretizáciami (Akvizičný korpus – ERRKORP, Anotačný tagset):

¹ KESSELOVÁ, Jana: *Prirodzená morfológia ako metodologický stimul pre výučbu slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Súčasná slovakistika – súradnice a vektory: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie pri príležitosti 30. výročia odboru slovenská filológia na Univerzite sv. Klimenta Ochridského v Sofii*. Sofia : Univerzita sv. Klimenta Ochridského, 2022, s. 331 – 343; KESSELOVÁ, Jana: *Pád v učení sa slovenčiny ako cudzieho jazyka (prípadová štúdia datív)*. In: *Studia Academica Slovaca* 59. Eds. Jana Pekarovičová – Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2023, s. 30 – 46.

² Akvizičný korpus – errkorp-pilot. Bratislava : Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, 2022. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk/>; Akvizičný korpus – errkorp-1.0. Bratislava : Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, 2022. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk/>.

- a) chyba v tematickej alebo modifikačnej morféme verba;
- b) gramatická morféma neexistuje v paradigme daného substantíva;
- c) zámena slovesného tvaru;
- d) chyby v stupňovaní adjektív a adverbií.

Z vymedzenia vyplýva, že morfológická chyba je širší termín ako chyba s atribútom *morph*, pretože chyby vzťahujúce sa na nedodržiavanie morfológickej normy spisovnej slovenčiny sú anotované aj značkami *asp* (chyba v aspekte), *gend* (chyba v rode), *num* (zámena čísla substantíva), *temp* (chyba v čase), *word0* (chýbajúce slovo, ktorým môže byť aj relačná morféma verba), *word1* (redundantné slovo, ktorým je napríklad aj redundancia osobného zámena v tvare verba), *congr* (chyba v zhode), *dep* (chyba v dependencii), *neg* (chyba v negácii, napríklad v zápore verba), *quantsuf0* a *quantsuf1* (chyby v kvantite relačnej morfémy), *substword* (chyba zahŕňa aj zámenu slovného druhu alebo (in)determinatívneho verba) a pod. Je zrejmé, že výskum chybovosti je komplexný a vyžaduje postup od jednotlivých špeciálnych sond až po syntézu výsledkov v rámci chyby určitej kategórie a chýb celkovo.

Cieľ výskumu a výskumná otázka

Cieľom výskumu je evidencia, typológia a interpretácia jazykových chýb *morph* týkajúcich sa verba. Na chybu pritom nahliadame trojstranne:

- a) z hľadiska jazykového systému slovenčiny (morfológickej normy spisovnej slovenčiny),
- b) z hľadiska učiaceho sa (sleduje sa vzťah chyby a jazykovej úrovne/východiskového jazyka učiaceho sa, ako aj metadáta o učiacom sa),
- c) z hľadiska kontextu výpovede (korpus dovoľuje skúmať výpovede ako súčasť textu, nielen chyby v jednotlivých izolovaných výpovediach).

Cudzinec pristupuje k učeniu sa cudzieho jazyka vybavený súhrnom predstáv, skúseností a poznatkov o štruktúre svojho východiskového jazyka/jazykov (L1), ale aj súhrnom hodnotiacich postojov k tomu, čo

je v jazyku kodifikované, primerané, vhodné, ktoré získal používaním svojho východiskového jazyka/jazykov. To je jedna z podstatných odlišností v porovnaní s osvojovaním si materinského jazyka v ranom veku dieťaťom. Texty cudzincov v procese učenia sa reprezentujú špecifickú a premenlivú verziu slovenčiny ako cieľového jazyka (L2), ktorá sa nachádza na kontinuu medzi L1 a L2 a obsahuje aj štruktúry, ktoré nie sú vlastné ani jednému z týchto jazykov. Táto premenlivá varieta cieľového jazyka učiaceho sa v zahraničnej literatúre intenzívne skúma od 70. rokov minulého storočia a označuje sa ako idiosynkratický dialekt,³ aproximatívny systém,⁴ interlanguage.⁵ V štúdiu budem používať slovenský ekvivalent medzijazyk. Motívom pre skúmanie medzijazyka v závislosti od typologických črt východiskového jazyka je predpoklad, že ak sú medzi L1 a L2 štrukturálne rozdiely, dôjde k transferu negatívneho charakteru, a ak sú jazykové štruktúry oboch jazykov typologicky blízke, v medzijazyku môže dôjsť k pozitívnemu transferu.⁶ Jazykové dáta akvizičného korpusu sú zdrojom pre hľadanie odpovede na otázku: Ako sa líši počet a kvalita chýb typu *morph* v textoch cudzincov s flektívnym a neflektívnym východiskovým jazykom (L1) na jednotlivých jazykových úrovniach?

Cieľom výskumu je porovnať variety medzijazyka na jednotlivých úrovniach študentov v troch kategóriách podľa východiskového jazyka: L1 slovanské jazyky, L1 neslovanské jazyky a L1 bulharčina. Rozdelenie na tri kategórie vyplýva z typologických zvláštností jazykov. K flektívnym jazykom dnes patrí väčšina slovanských jazykov, len bulharčina a macedónčina⁷ majú analytické gramatické tvary v skloňo-

³ CORDER, Stephen Pit: *Idiosyncratic dialects and error analysis*. IRAL: International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, 9, 1971, č. 2, s. 147 – 160.

⁴ NEMSER, William: *Approximative systems of foreign language learners*. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, 9, 1971, č. 2, s. 115 – 124.

⁵ SELINKER, Larry – RUTHERFORD, William, E.: *Rediscovering Interlanguage*. London : Routledge, 1992; JAMES, Carl: *Errors in Language Learning and Use: Exploring Error Analysis*. London – New York : Routledge, 2013.

⁶ ELLIS, Rod: *Understanding Second Language Acquisition*. Oxford : Oxford University Press, 2015, s. 20 – 25.

⁷ Texty s L1 macedónčina nie sú súčasťou prvej verzie akvizičného korpusu.

vaní a stupňovaní. Podľa Š. Ondruša a J. Sabola prejavom prechodu k analytizmu v oboch jazykoch je aj nahradenie syntetického infinitívu analytickou konštrukciou *da* + určitý slovesný tvar.⁸

Metóda výskumu a dáta

Na výskum sa využíva prvá verzia akvizičného korpusu errkorp-1.0 s rozsahom 347 395 tokenov. Chýb so značkou *morph* je v korpuse 1 327, čo predstavuje 3,16 % z celkového počtu chýb v korpuse Nerr = 41 975. Podľa absolútnej frekvencie sa chyby *morph* radia na 11. miesto. Počet chýb je porovnateľný s takými chybami, ako sú čiarka navyše a slovo navyše (*comma1* a *word1*). Na spracovanie dát sme využili kvantitatívne i kvalitatívne metódy.

Z kvantitatívnych parametrov sme sledovali relatívnu frekvenciu chýb typu *morph* v textoch cudzincov so všetkými L1 zastúpenými v akvizičnom korpuse, relatívnu frekvenciu chýb typu *morph* v troch skupinách L1 (slovanské jazyky – bulharčina – neslovanské jazyky) a podľa úrovni Spoločného európskeho referenčného rámca pre jazykové znalosti (A1.1 až C2). Z metadát o učiacom sa sme využili údaje o relatívnom počte chýb vzhľadom na typ pobytu na Slovensku, dĺžku pobytu a typ kontaktu učiaceho sa so slovenčinou.

Kvalitatívna metóda výskumu je založená na excerpovaní výpovedí s chybami *morph* do excelovských tabuliek a detailnom kódovaní typov chýb. V chybe charakterizovanej napríklad ako „chyba v tematickej alebo modifikačnej morféme verba, zámena slovesného tvaru“ špecifikujeme, ktoré tvary sa zamieňajú a akými nenáležitými tvarmi sa nahrádzajú. Jazykové dáta v exceli spracúvame pomocou filtra, ktorý umožňuje kategorizovať špecifické typy chýb podľa úrovni aj východiskového jazyka učiaceho sa. Výhodou je prehľadnosť práce s dátami a v prípade potreby možnosť opakovaného triedenia dát a verifikácie alebo spresnenia tvrdení. Výsledkom kvalitatívnej analýzy sú početné

⁸ ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981, s. 276.

zistenia, ktorých interpretácia presahuje možnosti jedného príspevku. V kvalitatívnej analýze sa preto sústreďíme na tie chyby typu *morph*, ktoré sa týkajú verb.

Kvantitatívna analýza chýb *morph*

Predpokladáme, že pre chyby typu *morph*, ktoré sa týkajú niektorých stránok morfolologickej štruktúry jazyka, je východiskový jazyk učiaceho sa významný činiteľ ovplyvňujúci proces učenia sa slovenčiny i chybovosť. Vzhľadom na rozdielnu veľkosť textov študentov rozličných východiskových jazykov ako ukazovateľ chybovosti vyberáme štatistickú mieru instances per million (i. p. m.).⁹

Tabuľka 1

Frekvenčná distribúcia chyby *morph* v závislosti od L1 (i. p. m. a absolútna F)

východiskový jazyk (L1)	instances per million (i. p. m)	absolútny počet chýb
bulharčina	437,54	152
slovanské bez bulharčiny	1 629,28	566
neslovanské	1 753,06	609

Chyby *morph* sú viac zastúpené v neslovanských ako v slovanských jazykoch, čo môže podporovať predpoklad, že ak sú L1 a L2 typologicky blízke jazyky, v medzijazyku učiaceho môže dôjsť k pozitívnemu transferu. Avšak rozdiel v ukazovateli i. p. m. pri chybe *morph* nie je výrazný. Pozornosť púta fakt, že v bulharčine ako jazyku, ktorý je

⁹ Instances per million (i.p.m.) – frekvencia jazykového prostriedku v konkrétnom korpuse prepočítaná ako priemerný výskyt daného prostriedku vo fiktívnom korpuse toho istého zloženia vymedzenom v rozsahu 1 mil. tokenov; umožňuje porovnanie výskytu jazykového prostriedku v korpusoch rôznej veľkosti po prepočítaní výskytu na rozsah 1 mil. tokenov (ŠIMKOVÁ, Mária – GAJDOŠOVÁ, Katarína: *Slovenský národný korpus. Používanie, príklady, postupy*. Bratislava : Mikula, 2021).

od slovenčiny svojimi analytickými prvkami typologicky vzdialenejší ako ostatné slovanské jazyky, má chybovosť vyjadrená mierkou i. p. m. výrazne nižšiu hodnotu ako v obidvoch jazykových skupinách. Hoci sme použili ukazovateľ i. p. m., ktorý umožňuje porovnanie výskytu jazykového prostriedku v korpusoch rôznej veľkosti, zdá sa, že výrazný rozdiel v rozsahu textov a v absolútnom počte chýb u cudzincov-Bulharov (tab. 1, 152) vedie ku kontraintuitívnemu záveru o najmenšom počte chýb *morph* v textoch učiacich sa s L1 bulharčina. Vplyv L1 na chyby *morph* preto verifikujeme aj pomocou relatívnej frekvencie.

Tabuľka 2

Frekvenčná distribúcia chyby *morph* v závislosti od L1 (relatívna F)

východiskový jazyk (L1)	relatívna frekvencia chyby <i>morph</i> (%)
bulharčina	5 520,45
neslovanské jazyky	4 533,75
slovanské bez bulharčiny	3 289,64

Relatívna frekvencia chyby *morph* (tab. 2) ukazuje na najvyššiu chybovosť v textoch s L1 bulharčina, ktorá je 1,2-krát vyššia v porovnaní s L1 neslovanské jazyky a 1,7-krát vyššia v porovnaní s L1 ostatné slovanské jazyky. Absolútny počet chýb v textoch s L1 ruština a L1 poľština je dokonca vyšší ako v L1 bulharčina, avšak relatívna frekvencia chýb *morph* je nižšia ako v typologicky viac analytickej bulharčine (tab. 3).

Tabuľka 3

Relatívna frekvencia chyby *morph* v slovanských jazykoch

spk.l1	Frekvencia	Rel [%] ?
P N bg	152	5 520,45
P N hr	58	4 824,49
P N ru	173	4 152,76
P N sl	18	4 094,63
P N be	7	2 768,99
P N pl	183	2 608,03
P N uk	94	2 354,59
P N sr	33	2 224,02

Na druhej strane, v neslovanských a typologicky výraznejšie odlišných analytických, introfektívnych a aglutinačných jazykoch je relatívna frekvencia chyby *morph* výraznejšia ako v bulharčine v L1 francúzština, nemčina, uzbečtina, rumunčina, perzština, turečtina, mongolčina; porovnateľná je v španielčine a nižšia než v bulharčine je v textoch s L1 kórejčina, čínština, vietnamčina, taliančina a maďarčina (tab. 4).

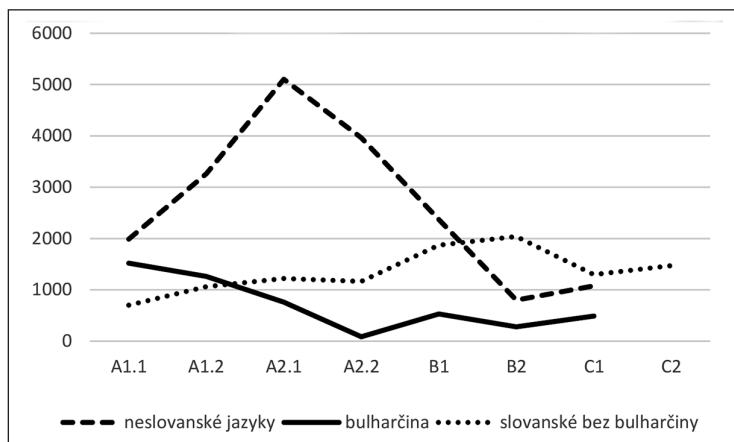
Tabuľka 4

Relatívna frekvencia chyby *morph* v neslovanských jazykoch

P N fr	45	10 560,90
P N de	91	8 428,27
P N uz	28	8 228,03
P N ro	54	6 756,76
P N ja	3	5 940,59
P N fa	22	5 791
P N tr	12	5 573,62
P N mn	11	5 384,24
P N es	8	5 221,93
P N ko	48	4 749,65
P N zh	72	4 744,02
P N nl	2	4 149,38
P N ka	1	4 115,23
P N vi	25	3 989,15
P N it	27	3 731,86
P N hu	87	2 998,35

Tento záver čiastočne korešponduje s predpokladom, že s rastúcou typologickou vzdialenosťou L1 od L2 narastá negatívna interferencia. Avšak údaje z tabuľky 4 dokumentujú, že morfológický typ L1 nie je jediný činiteľ, ktorý má vplyv na chybovosť učiacich sa. Nápadným dôkazom je relatívna frekvencia chyby *morph* v textoch s L1 maďarčina (hu, tab. 4). Maďarčina je prototypický reprezentant aglutinačného jazyka a relatívna frekvencia skúmanej chyby *morph* je porovnateľná s niektorými slovanskými flektívnymi jazykmi (bieloruština, poľština, ukrajinčina, srbčina; tab. 3). Z dát vonkajšej anotácie vyplýva, že v prípade L1 maďarčina ide o 41 textov s 87 chybami *morph*. Len pri 7 chybách autor textu neuvádza žiaden kontakt so Slovenskom. Učiaci

sa s L1 maďarčina zväčša potvrdzujú všetky typy a kombinácie kontaktov s hovoriacimi v slovenčine, ktoré dotazník poskytol (rodičia, partner, ďalší príbuzní, priatelia, kolegovia). V troch prípadoch sa neuvádza žiaden typ pobytu v SR, všetci ostatní uvádzajú stály pobyt, štúdium a iné, pričom najväčšia časť autorov textov uvádza pobyt dlhší ako dva roky. V prípade L1 arabčina je relatívna chybovosť nižšia ako v ktoromkoľvek slovanskom flektívnom jazyku (1 888,99; 39 chýb v 26 textoch). Súčasne však intenzita kontaktu študentov so slovenčinou (štúdium, konverzácie a iné) je viac ako 15 hodín za týždeň, všetci sa pripravujú na komunikáciu v slovenčine inštitucionálne a aj inými spôsobmi, všetci tu študujú. Korelácia medzi frekvenciou chýb *morph* a morfológickým typom flektívneho/neflektívneho L1 študenta je pozorovateľná, avšak nie je priamočiara. Do relatívnej frekvencie chýb vstupujú rozličné mimojazykové faktory a ich kombinácie, ktoré môžeme odhaliť štúdiom vonkajšej anotácie textov cudzincov. Dôsledkom ich pôsobenia môže byť relatívna frekvencia chýb nižšia aj v textoch študentov, ktorých L1 je typologicky vzdialený od slovenčiny. Osobitne si všimnime relatívny počet chýb *morph* v procese učenia sa slovenčiny, t. j. na úrovniach podľa Spoločného európskeho referenčného rámca (graf 1).

Graf 1

Distribúcia relatívnej frekvencie chýb *morph* podľa úrovni a východiskového jazyka (neslovanské, slovanské a bulharčina)

Na začiatku procesu učenia sa je najnižšia relatívna chybovosť v textoch s L1 slovanské jazyky bez bulharčiny, najvyššia s L1 neslovanské jazyky a L1 bulharčina leží uprostred medzi dvoma jazykovými skupinami. Začiatočná výučba je orientovaná skôr na reprodukciu tvarov ako súčastí ustálených komunikačných fráz na zvládnutie bežných komunikačných situácií. Najväčšie rozdiely v počte chýb medzi slovanskými a neslovanskými L1 sú na úrovni A2.1 až A2.2, keď sa intenzívna pozornosť začína venovať tvarotvorným procesom, poskytujúcim príležitosť na produkciu gramatických tvarov, a teda aj na chyby morfológického charakteru. V textoch študentov na úrovni A2.2 s L1 bulharčina sa chyba *morph* v grafe 1 javí ako takmer nejstávajúca, avšak na tejto úrovni sú registrované len dve chyby v texte toho istého autora, preto nemožno vyvodzovať širšie platný záver. Na úrovni C1 sa rozdiel medzi chybovosťou študentov s L1 slovanské jazyky a L1 neslovanské jazyky vyrovnáva, najnižšia chybovosť je opäťovne v prípade L1 bulharčina. Ide o dáta zo 4 rôznych textov s 20 chybami, pri väčšom počte rôznych autorov a textov môže byť chybovosť odlišná. Celkový priebeh chybovosti s L1 slovanské jazyky je vyrovnanejší (najnižšia chybovosť A1.1=701, najvyššia chybovosť B2=2 039). Priebeh chybovosti s L1 neslovanské jazyky je dynamickejší, rozdiel v relatívnej frekvencii je výraznejší (najnižšia chybovosť B2=800, najvyššia chybovosť A2.1= 5 103). Práca s dátami prináša aj isté mantinely. Na jednej strane sme rozdelením vzorky chceli citlivejšie zohľadniť typologické odlišnosti L1 na skúmanie ich vplyvu na chyby *morph*. Limitujúci však je rozdielny počet textov i počet chýb v bulharčine v porovnaní s údajmi z dvoch jazykových skupín. Tento deficit možno čiastočne prekonať doplnením kvantitatívneho pohľadu o kvalitatívnu analýzu jazykových chýb.

Kvalitatívna analýza chýb *morph*

V tejto časti uplatníme procesualný a dynamický pohľad na vývin chýb tak, aby sme za kvantitatívnymi rozdielmi v relatívnom počte chýb na jednotlivých úrovniach postrehli kvalitatívne zmeny v povahe chýbných morfológických tvarov. Vzhľadom sa rozsah príspevku sa sústre-

díme na chyby *morph* týkajúce sa verba v závislosti od typologicky odlišných východiskových jazykov študenta.

Chyby *morph* týkajúce sa verba v skupine L1 = neslovanské jazyky

Rozdiel medzi najvyššou a najnižšou relatívnou frekvenciou chýb *morph* v tejto skupine textov je takmer 6,5-násobný (A2.1 = 5 103,60; B2 = 800,55). V etape najvyššej chybovosti (A2) pozorujeme:

- a) **fázu emergentných tvarov**, keď sa z tušených tvarotvorných možností v texte študenta vynárajú tvary verb ako úplne nové kvality. Príklady ukazujú emergenciu tvaru verba *jesť*, *piť*, imperatívu a zámenu tematickej morfémy v präterite *-i-* na *-a-* podľa modelu frekventovaného verba čítať (namiesto vzoru *robiť*).

- *Na večeru občas *jedím v jedálni alebo varím.* – **Jiem zemiaky.*
- *Ja *pilem a fajcem.* – *Cez víkend ideme do baru a *pijme pivo.*
– *Včera *píjel som.*
- **zmenij od pracy* – **nakrajte mäso* – **citala som sa veľmi zlé*

- b) **nesystematické zámeny osôb, čísla, slovesného spôsobu**

- *Mongolsko ne *mam ocean* – *rodina *večeriajú* – *môj brat rad *hraj futbal*
- **jete oveľa ovocie, vždy *cvičíte, *relaxujete* (indikatív namiesto imperatívu)

- c) **neurčitok namiesto akéhokoľvek určitého tvaru verba**

- *ja veľmi rada *piť kolu* – *deň keď sa *oslavovať svadobný deň* – *moja sestra si často *želať brata* – *raz sa stalo, že sme *ponúknut kyticu kvetov* – **nefajčiť, fajčenie je škodlivé pre zdravie*

- d) **určitý tvar verba namiesto neurčitku**

V porovnaní s L1 = bulharčina sa tento typ zámen uplatňuje širšie než len v kombinácii modálneho a plnovýznamového verba.

- *je veľmi ťažké *šoferujete vo veľkých mestách* (2. osoba plurálu sa dá vysvetliť pragmaticky – adresnosťou výpovede)
- *náš účel je nielen *učíme cudzincom plynulú slovenčinu* (posesívum *náš* zrejme implikuje aj tvar 1. osoby plurálu verba *učíme*)
- *všetci členov ho idú domov *oslávia spolu* (3. osoba plurálu *oslávia* je zrejme implikovaná subjektom *všetci*)

- e) **širšie uplatnenie hypergeneralizácií v préterite** (v porovnaní s L1 slovanské jazyky)
- *rozhodola som sa, stretola som sa, jedola som, veľa chtiel/chciel, umriel, zomriel, musiel*
- f) **prézent miesto préterita**, pričom fungujú dva kompenzačné mechanizmy: na minulosť sa odkazuje lexikálne alebo kontextovo
- *Človek v minulosti, *žijú bez telefóna. – Niekedy popoludní *plávame v Dunáje.* (z kontextu vyplýva, že ide o rozprávanie zážitku z minulosti)
- g) **prézent namiesto l-ového tvaru kondicionálu**, a to v prípade, ak je predikát zložený z modálneho a autosémantického verba, resp. subjekt modálnosti a subjekt autosémantického verba nie sú totožné
- *tento rok by som *chcem meniť svoj životný štýl*
 - *rada varím a chcela by som, že aby on vie variť a aby sme *možeme variť spolu*
 - *chcela by som, aby sme spolu *cestujeme*
- h) **infinitív namiesto l-ového tvaru kondicionálu**
- *lepšie by som malo *fajčiť a pôjdem skoro spať*
 - *pieseň sa zdala akoby *viesť spať na začiatok*
 - *a rady by sme si *opakovať ten zážitok ešte raz*

Obdobie medzi úrovňou A2 a C1 predstavuje mimoriadnu kognitívnu záťaž na študentov, ktorá sa prejavuje vo výraznom poklese relatívnej frekvencie chýb (graf 1). Popri kvantitatívnom ústupe chýb sa početné nesystematické a „hrubé“ tvarové zámeny verb redukovujú na jemnejšie zámeny morfémi (*teraz nikto nie vie nevie povedieť – rozprávame sa s mamičkou – veľmi dobrá možnosť je ochutniť syr – ľudia, ktorý tu žijú, to vedú lepšie*). Druhou oblasťou pretrvávajúcich chýb sú chyby vo verbách málo početných neproduktívnych vzorov s viacerými nepravidelnosťami (napr. vzoru *niešť: slnko *peči*). Graf 1 súčasne ukazuje mierny nárast chýb v textoch s L1 = neslovanské jazyky medzi úrovňami B2 a C1. Objavujú sa nové chyby súvisiace s výskytom nových gramatických tvarov alebo nových funkcií tvarov verb používaných už dosiaľ. Rodí sa aktívne participium prézenta ako prostriedok kondenzácie textu (*väčšinu webových stránok používam bezplatne s *blokojoucou aplikáciou*). Začíname registrovať neosobné konštrukcie,

v ktorých sa *l*-ový tvar kondicionálu nenáležite substituuje prízentom (že *aby sa v celom svete na nedeľu *nesmie cestovať autom*). Problematické sú i syntaktické konštrukcie s infinitívom vo funkcii subjektu/vetného základu, ktorý je nahradený určitým tvarom verba (*vidi oblačnosť namiesto vidieť oblačnosť, je ťažko tému webových reklám zosumarizujem namiesto ťažko zosumarizovať*).

Chyby *morph* týkajúce sa verba v skupine L1 = slovanské jazyky (bez bulharčiny)

Cudzinci so slovanským východiskovým jazykom len výnimočne prechádzajú štádiom efemérnych tvarov a nesystematických zámen v podobe opísanej v predchádzajúcej časti. Aj kompenzačná substitúcia určitých tvarov infinitívom (neskôr prízentom) je výrazne nižšia ako u študentov s L1 = neslovanský jazyk. Chyby v textoch slovanských študentov sú subtilnejšie. Prejavujú sa hlavne na tematických morfédoch verb patriacich k vzorom *chytať*, *pracovať*, *česať*, *robiť*, *chudnúť* a *hynúť* ako dôsledok analogického tvorenia podľa nenáležitého vzoru, napr. *klebetáme* podľa vzoru *chytáme* miesto *robíme*, *nasypá* (*chytá/češe*), *šúpajú* (*chytajú/češu*), *používuje* (*pracuje/chytá*), *pozeruje* (*pracuje/chytá*), *ponúkuje* (*pracuje/chytá*), *nezaslúžujem* (*pracujem/robím*), *presuneme* (*chudneme/hynieme*). Druhý typ chýb je dôsledkom hypergeneralizácie, t. j. nadmerného zovšeobecňovania a rozšírenia určitého poznatku, získaného praxou používania slovenčiny, aj na prípady, v ktorých pravidlo uplatniť nemožno. Sem možno zahrnúť problémy v tvorení prízentera verb na *-núť*, v ktorých pozorujeme chyby ako dôsledok pravidelného tvorenia s uniformným tvarotvorným základom *pribehnul*, *stihnul*, *sa rozhodnul*, *som stretnula*, *som sa vstetnula*. Dôsledkom hypergeneralizácií sú aj tvary s tematickou morfédom *-ie* (*vedieť*: *vedeli* – *vraviť*: *vraviela*) a tematickou morfédom *-i* (*musieť*: *musil*, *musila*, *musili* – *myslieť*: *mysli* – *vymyslieť*: *vymysli*).

Prejavom hypergeneralizácií sú i jednotlivé špecifické prípady tvarov verb utvorených podľa úsudku cudzinca, ktoré sú síce v rozpore s morfológickou normou slovenčiny, ale možno v nich vypožorovať uplatnenie pravidla odvodeného z komunikačnej praxe používania

slovenčiny. Napríklad tvar *zoznámievam sa* je utvorený analogicky ako frekventatívum *robievam* s morférou *-iev-* na vyjadrenie opakovanosti deja. „Frekventatíva sú jedným spôsobom priebehu slovesného deja imperfektív.“¹⁰ Avšak tvar *zoznámievam sa* je frekventatívom verba *zoznámiť sa*, teda pravidlo o tvorení frekventatív sa nadmerne generalizuje aj na perfektíva (imperfektívum je *zoznamovať sa*).

Tvar *cestovujeme* možno vysvetliť ako výsledok hypergeneralizácie morfémy *-ov-*, ktorá je súčasťou préterita *cestoval*, *cestovala*, *cestovali*, verbálneho substantíva *cestovanie*, substantíva *cestovateľ*, adjektív *cestovný* i *cestovateľský*, substantivizovaného adjektíva *cestovné* (všetky tvary sú doložené v akvizičnom korpuse). Podľa úsudku cudzinca sa pravidlo o ponechaní morfémy *-ov-* generalizuje aj na tvary prezenta *cestovujeme* a imperatívu *cestovaj*.

Ďalším typom subtilných chýb sú tvary s kvantitatívnou alternáciou (*keď *pozieram na malých deti* namiesto *pozerám*). Tvar *presviedčoval* je výsledkom skríženia préterita dvoch podôb imperfektív *presviedčať*: *presviedčal* / *presvedčovať*: *presvedčoval*.

Na rozdiel od študentov s L1 neslovanský jazyk a bulharčina, ktorí používajú infinitív ako rozšírený kompenzačný prostriedok v prípade neznalosti určitého tvaru verba, u slovanských študentov sa chybne vyskytuje v účelových konštrukciách ako výsledok negatívnej interferencie s L1 (*aby zapojiť dieťa do niečoho napríklad umeleckého* – *aby som zlepšiť* – *aby im pomôcť*).

Obdobie medzi úrovňami B2 a C1 u cudzincov so slovanským východiskovým jazykom, na rozdiel od ostatných študentov, predstavuje pokles chybovosti (graf 1). Ako návratné chyby na najvyšších úrovniach C1 a C2 registrujeme tvary préterita *myslieť*: *myslila*, príležitostné interferencie s L1 (*Ona vždy kreslit*; podľa *ona vceгда пучем*; L1 = ruština) a občasné hypergeneralizácie (napr. pravidlo o tvorení prezenta najbežnejšieho vzoru *chytať sa* aplikuje aj na málo frekventované verbum, napr. *príčiť sa* (*Škandály sa *pričňajú k tomu, že o cenách*

¹⁰ *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966, s. 420.

sa viac píše a hovorí v médiách). V grafe 1 sa v L1 = slovanské jazyky bez bulharčiny medzi úrovňou C1 a C2 prejavuje mierny nárast chýb. Skrývajú sa za ním nové chyby v participiách (vyššie **spomenené prózy – od nástupu novej literárnej skupiny mladých spisovateľov a tvorcov *sústrediacej sa okolo časopisu Mladá tvorba*).

Chyby *morph* týkajúce sa verba v skupine L1 = bulharčina

Vzniká otázka, či medzijazyk študentov s L1 = bulharčina má skôr podobu medzijazyka študentov so slovanským alebo neslovanským jazykom, keďže na jednej strane ide o slovanský jazyk, avšak na druhej strane s vyššou mierou analytických typologických črt. Aj bulharskí študenti prechádzajú spočiatku fázou emergentných tvarov alebo „túšenia tvaru“ (*muže a ženy sa *prochadzaue*), nesystematických zámen tvarov v osobe i čísle (*Všetko *ľubia z manželka – Tie ponuky* nepači.*). Rovnako ako študenti s L1 = neslovanský jazyk využívajú neurčitok ako všeobecný substituent tvaru potrebného na dosiahnutie komunikačného zámeru (*Ľúbiť sa prechádzať v prirode*), ale aj opačnú tendenciu, t. j. určitý tvar namiesto neurčitku. Kým u cudzincov s L1 = slovanské jazyky ide o výnimočný jav (*tak potom tiež chcela *tancuje*), kombinácia modálneho a plnovýznamového verba v určitom tvare je u bulharských študentov bežná (*môžem *ponúkam, musím sa *učím, nemusím *plavam, môžem *hrám, môžem *vidím, chcem *budem na pláž*). Špecifickým dôsledkom negatívnej interferencie bulharčiny je explicitná gramatická morféma je v 3. osobe sg a sa v 3. osobe pl (*Ona *je rástla na to dedina – Ludi *sa nervozný a smutný*). Celkovo sú verbálne chyby typu *morph* bulharských študentov v štádiu s najvyššou mierou chybovosti bližšie chybám v medzijazyku neslovanských než slovanských študentov. Graf 1 ukazuje, že obdobie úrovní B1 až C1 predstavuje len mierny pokles chýb (relatívna frekvencia chýb *morph* z hodnoty 532,43 klesla na 490,59). Pretrvávajúce chyby vznikajú ako dôsledok nadmerne uplatňovanej unifikácie tvarov verb v nehomogénnej sústave tvarov slovenčiny (*nesie : smutne *nesiel nohy ku kuchyni – vracia : udel otca, *vracial, kopal mamu – obzrieť sa : sadol si na postel a sa *obzrieľ – ľahnúť si : Harry vzdychol a si *ľahnul – vypnúť :*

*Harry ho *vypnul*). Nové chyby *morph* sa v tvaroch verb objavujú vtedy, ak ide o verbá z málo početných neproduktívnych vzorov s istou nepravidelnosťou alebo ak infinitívna tematická morféma prináleží dvom vzorom, napr. *chudnúť* : *hynúť*, ale *chudneš* : *hynieš* (*bude lepšie ako sa *presuneš*). Zhodne ako v textoch ostatných študentov aj u bulharských študentov sa na úrovni C1 objavuje potreba kondenzovaného vyjadrenia pomocou participií. Nová forma vyjadrenia nesie so sebou prítomnosť nových chýb (*Harry s okuliarm *visiac na jednom ucho*).

Záver

Na výskumnú otázku, ako sa líši počet a kvalita chýb typu *morph* v textoch cudzincov s rozdielnym východiskovým jazykom, odpovedáme takto:

1. Korelácia medzi frekvenciou chýb *morph* a morfológickým typom L1 cudzinca je výrazná, avšak nie priamočiara. Relatívna frekvencia chýb je najnižšia u študentov so slovanskými L1. Čím je relatívna frekvencia chýb nižšia, tým viac sú zastúpené slovanské jazyky (s výnimkou bulharčiny). Inými slovami, ak je L1 typologicky blízky slovenčine, pri učení je pozorovateľný pozitívny transfer. Do relatívnej frekvencie chýb však vstupujú aj mimojazykové faktory a ich kombinácie, ktoré môžeme odhaliť štúdiom vonkajšej anotácie textov cudzincov. Ukázalo sa, že typ a dĺžka pobytu/kontaktov so slovenčinou môže znížiť relatívnu frekvenciu chýb *morph* aj navzdory typologickej odlišnosti L1 študenta od slovenčiny ako cieľového jazyka.
2. Chyby študentov s L1 neslovanské jazyky sú výrazne živelnejšie, nápadnejšie a zasahujúce celý tvar. Študenti prechádzajú obdobím hľadania tvaru, početných a náhodných zámen osôb, čísel, časov i spôsobov, tendenciou kompenzovať určitý tvar neurčitkom, ale aj neurčitok určitým tvarom. Osobitným problémom je préteritum substituované prézentom a lexikálnymi odkazmi na minulosť. Problém s préteritom sa prenáša aj do *l*-ových komponentov kondicionálu. Chyby študentov s L1 bulharčina sú veľmi podobné, k spomenutým chybám pristupuje bežná kombinácia modálneho a plno-

významového verba v určitom tvare (miesto infinitívu) a špecifické dôsledky negatívnej interferencie v podobe explicitnej gramatickej morfémy 3. osoby singuláru aj plurálu.

Na druhej strane sú chyby študentov so slovanským L1 (bez bulharčiny), ktoré sú jemnejšie a systematickejšie. Pod jemnosťou máme na mysli chyby v detailoch, hlavne v tematických morfédoch verb ako dôsledok analogického tvorenia podľa nenáležitého vzoru, hypergeneralizácie alebo chýb v kvantitatívnej alternácii. Výraznou odlišnosťou v porovnaní s L1 neslovanské jazyky a bulharčina je systematickosť a vysvetliteľnosť chýb. Chyba je dôsledkom uplatnenia pravidla odporozorovaného z komunikačnej praxe aj v takých prípadoch, ktoré prekračujú morfológickú normu spisovnej slovenčiny (napr. vzťahnutie morfémy frekventatív *-iev-* aj na perfektíva, pravidelné použitie morfémy *-ov-* aj v tvaroch *cestovujeme*, *cestovaj*, skríženie tematickej morfémy v präterite ako „prirodzený“ dôsledok dvoch podôb imperfektíva a pod.).

Napriek rozdielnej východiskovej situácii počnúc úrovňou B2 až C1 pozorujeme medzi rozličnými L1 zmenšovanie rozdielov v počte i v kvalite chýb. U neslovanských a bulharských študentov sa chyby redukujú na jemnejšie zámery morfédoch, ktoré sa podobajú na chyby slovanských študentov. Druhou spoločnou tendenciou vo všetkých troch východiskových skupinách sú nové chyby ako dôsledok nových foriem v textoch študentov – vo všetkých troch skupinách sa na úrovni C1 objavujú participiá a s potrebou kondenzovaného vyjadrovania vznikajú aj nové chyby v hybridných tvaroch verb a príležitostne aj v nových syntaktických konštrukciách (neosobné konštrukcie, konštrukcie s infinitívom vo funkcii subjektu/fundamentu).

Skúmané texty sú svedectvom o kognitívnom úsilí cudzinca na ceste od tápania, tušenia, hľadania, pokusov, omylov a vlastných generalizácií k postupnému približovaniu sa k podobe slovenčiny používanej rodenými hovoriacimi. Akvizičný korpus poskytuje dáta, ktoré túto cestu umožňujú nielen poznať, ale cieľenými stratégiami aj ovplyvňovať a stimulovať.

Literatúra

- Akvizičný korpus – errkorp-pilot. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2022. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk/>.
- Akvizičný korpus – errkorp-1.0. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2022. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk/>.
- CORDER, Stephen Pit: *Idiosyncratic dialects and error analysis*. IRAL: International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, 9, 1971, č. 2, s. 147 – 160.
- ELLIS, Rod: *Understanding Second Language Acquisition*. Oxford : Oxford University Press, 2015.
- JAMES, Carl: *Errors in Language Learning and Use: Exploring Error Analysis*. London – New York : Routledge, 2013.
- KESSELOVÁ, Jana: *Prirodzená morfológia ako metodologický stimul pre výučbu slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Súčasná slovakistika – súradnice a vektory: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie pri príležitosti 30. výročia odboru slovenská filológia na Univerzite sv. Klimenta Ochridského v Sofii*. Ed. V. Panajotov et al. Sofia : Univerzita sv. Klimenta Ochridského, 2022, s. 331 – 343.
- KESSELOVÁ, Jana: *Pád v učení sa slovenčiny ako cudzieho jazyka (prípadová štúdia datív)*. In: *Studia Academica Slovaca 59*. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2023, s. 30 – 46.
- Morfológia slovenského jazyka*. Vedecký redaktor: J. Ružička. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966.
- NEMSER, William: *Approximative systems of foreign language learners*. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, 9, 1971, č. 2, s. 115 – 124.
- ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981, s. 276 – 296.
- SELINKER, Larry – RUTHERFORD, William, E.: *Rediscovering Interlanguage*. London : Routledge, 1992.
- ŠIMKOVÁ, Mária – GAJDOŠOVÁ, Katarína: *Slovenský národný korpus. Používanie, príklady, postupy*. Bratislava : Mikula, 2021.

Jazyková interferencia ústnych komunikátov v slovenčine ako cudzom jazyku v nemeckom prostredí

Renáta Pavlová

Abstract

Linguistic interference of oral utterances in Slovak as a foreign language in a German environment

The paper deals with linguistic interference in German speakers when acquiring Slovak as a foreign language. The analysis is based on oral utterances in which we evaluate formal correctness (morphology, syntax), phonetic correctness (pronunciation, prosody, fluency of speech), vocabulary (range and active use) and style. The assessment of formal correctness includes errors in predicativity, modality, errors in nominal, pronominal, numeral morphosyntax, verbal morphosyntax, errors in word order, other morphosyntactic phenomena, and errors in sentence syntax. When evaluating phonetic correctness, we paid attention to pronunciation, prosody, fluency of speech and negative transfer in the pronunciation of Slovak vocals and Slovak consonants under the influence of German. The annotated vocabulary errors concerned lexical semantics, adequacy of word meaning, errors in derivation, use of synonyms, and incorrect transfer of phrases from German into Slovak. When evaluating oral style, we focused on its pragmatic and sociolinguistic aspects. In the recordings, we recorded words from colloquial lexis, stylistically symptomatic lexemes, the so-called colloquialisms, baby words, and dialectisms.

Keywords: linguistic interference, Slovak as a foreign language, German, oral utterance, formal correctness, phonetic correctness, vocabulary, style

Úvod

Jazyková interferencia predstavuje nenáležité využívanie jazykového aparátu východiskového, najčastejšie materinského jazyka. Pri štúdiu slovanských jazykov sa dá najlepšie využiť pozitívny jazykový transfer, zhoda alebo podobnosť javov oboch jazykov, ako je existencia rovnakých gramatických kategórií, rozvinutá flexia so zameraním sa na rozdiely v systéme alebo vo funkcii daného javu, podobný inventár lexikálnych prostriedkov a analogických slovotvorných postupov.

Pri výučbe slovenčiny ako cudzieho jazyka (ďalej SakoCJ) je dôležité poznanie a predvídanie chýb, ktoré najčastejšie vyplývajú z interferencie.¹

Vo výskume zameranom na jazykovú interferenciu u nemecky hovoriacich, ktorí sa učia slovenčinu ako cudzí jazyk, sa zaoberáme prenášaním morfológických, syntaktických, fonetických a lexikálnych javov alebo štruktúr z nemčiny ako materinského jazyka. Pri prenášaní týchto javov hovoríme o negatívnej jazykovej interferencii, ktorú zapríčiňuje rozdielnosť oboch jazykov. Nemčina ako západogermánsky jazyk je flektívny jazyk so štyrmi pádmi. V porovnaní so slovenčinou ako západoslovanským jazykom, ktorý má šesť pádov, je v nemčine príbuznosť vo flexii a jazyková interferencia sa uplatňuje najmä v lexikálnej oblasti. Napr. nemecké slovo *Kräuter* znamená v preklade „byliny/zelina/burina“, ale v spojení *Kräuter sammeln* (slov. *zbierať bylinky*) je neadekvátne nahradiť ho synonymom *burina*, t. j. *zbierať burinu*. Podľa R. Skibu² možno na interferenciu nahliadať ako na prenos prvkov z jedného jazyka do druhého na rôznych úrovniach: fonologickej, gramatickej a lexikálnej. Fonologická interferencia môže zahŕňať cudzí prízvuk, kde patrí dôraz, rytmus, intonácia, melódia materinského jazyka alebo prvého cudzieho jazyka, ktoré môžu v značnej miere

¹ PAVLOVÁ, Renáta: *Nové prístupy vo vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Nümbrecht : Verlag Kirsch, 2020, s. 119.

² SKIBA, Richard: *Code Switching as a Countenance of Language Interference*. The Internet TESL Journal, vol. III, 1997, no. 10. Dostupné na: iteslj.org/Articles/Skiba-CodeSwitching.html.

negatívne ovplyvňovať osvojovanie si druhého cudzieho jazyka. Gramatická interferencia sa prejavuje vtedy, ak prvý jazyk ovplyvňuje druhý napríklad v slovoslede, v nesprávnom použití zámen, determinantov, v nesprávnom výbere časov a vidov a podobne.

Metodologické východiská

Pri výskume zvukových nahrávok hovoriacich a anotovaní chybných jazykových štruktúr v slovenčine ako cudzom jazyku, spôsobených jazykovou interferenciou s nemeckým jazykom, vychádzame z hodnotiacich kritérií na ústnu skúšku pre úroveň B1. Hodnotiace kritériá sú uvedené v príručke³ ústnej skúšky ECL,⁴ ktorá predstavuje štandardizovaných typ jazykovej skúšky. Pre potreby analýzy zvukových nahrávok sme vychádzali z nasledujúcich hodnotiacich kritérií: hodnotenie **formálnej správnosti** (morfológia, syntax), **fonetickej správnosti** (výslovnosť, prozódia, plynulosť prejavu), **slovnej zásoby** (rozsah a aktívne používanie) a **štýlu** (pragmatické a sociolingvistické aspekty).

Pri **formálnej správnosti** sa hodnotí používanie naučených jazykových štruktúr, využívanie ich variantov a rozsah chýb v morfológii a syntaxi. **Fonetická správnosť** vyhodnocuje zrozumiteľnosť, cudzí prízvuk, rečový rytmus a intonáciu. Pri hodnotení **slovnej zásoby** ide o presnosť a variantnosť používania lexiky, používanie frazeologických a idiomatických spojení, prípadne používanie opisných vysvetlení pri spracovaní témy. V **štýle**, ktorý zohľadňuje pragmatické a sociolingvistické aspekty, sa hodnotí realizácia myšlienkových postupov a obsahov: dobrá prezentácia, adekvátne štruktúrovanosť obsahu a používanie primeraného základného registra.

³ *Príručka ústnej skúšky ECL Nitra: Národné skúškové centrum ECL v Slovenskej republike*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2010. Príručka obsahuje opis častí ústnej skúšky a úloh skúšajúcich, pokyny na organizovanie a vykonanie skúšky, kritériá na hodnotenie, tematické okruhy, klasifikačný hárok a formulár na zápis detailných výsledkov.

⁴ European Consortium for the Certificate and Attainment in Modern Languages

Pri evalvácií zvukových nahrávok z hľadiska určovania chýb zohrávajú rolu viaceré faktory. Jedným z nich je opozícia **objektívnosť – subjektívnosť** hodnotenia.⁵ Kým spomínané kritériá formálna správnosť, fonetická správnosť a slovná zásoba sa pri určovaní chybovosti textu dajú stanoviť (relatívne) objektívne a (relatívne) presne, určovanie chybovosti v oblasti štýlu nahrávky nie je z hľadiska objektívnosti také jednoznačné a v niektorých prípadoch závisí od subjektívneho prístupu posudzovateľa k štýlu prejavu hovoriaceho. V prípade hodnotenia textov hovorového štýlu ako predmetu nášho výskumu, ktorý sa z hľadiska opozície subjektívnosť – objektívnosť nazýva aj subjektívnym štýlom,⁶ zohráva teda faktor subjektívneho hodnotenia výraznejšiu rolu.

Metodológia výskumu

Ústne prejavy hovoriacich sme nahrali vo forme zvukových nahrávok. Probandmi sú študenti slovakistiky na Univerzite v Regensburgu s jazykovou úrovňou B1 v slovenčine (jazyk L2) a s východiskovým jazykom nemeckým. Na vzorke ôsmich zvukových nahrávok s celkovým počtom 5 504 slov sme anotovali chyby na úrovni formálnej správnosti, slovnej zásoby, syntaxe a štýlu. Chyby predstavujú jednotlivé tagy, ktoré sú kvôli prehľadnosti farebne odlíšené. V tabuľke 1 uvádzame úroveň slovenčiny (jazyk L2) probandov s materinským jazykom nemeckým, prípadne bilingválnych probandov, ovládanie ďalších cudzích jazykov (L3, L4), medzi nimi aj slovanských, ktoré môže spôsobovať negatívny transfer pri osvojovaní si slovenčiny. Nahrávky vo forme monológu a dialógu obsahujú rozličné témy ako napríklad štúdium, cestovanie či vianočné sviatky.

⁵ MUNKOVÁ, Daša – VAŇKO, Juraj a kol.: *Mýliť sa je ľudské (ale aj strojové)*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2017, s. 69.

⁶ MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava : SPN, 1997, s. 31.

Tabuľka 1

Zoznam nahrávok

zvuková nahrávka	úroveň	L1	L2	L3	L4	téma	počet slov
nahrávka č. 1	B1	nemecký, taliansky (bilingv.)	slovenčina	angličtina	francúzština	Štúdium politológie a dobrovoľnícka činnosť	828
nahrávka č. 2	B1	nemecký, taliansky (bilingv.)	slovenčina	angličtina	francúzština	Vianoce v slovensko-talian-skej rodine	894
nahrávka č. 3	B1	nemecký	slovenčina	angličtina	čeština	Štúdium slavistiky a moja stáž v Prahe	687
nahrávka č. 4	B1	nemecký	slovenčina	angličtina	španielčina	Cestovanie	580
nahrávka č. 5	B1	nemecký, slovenský (bilingv.)	slovenčina	angličtina	španielčina	Prečo chcem byť právnička?	414
nahrávka č. 6	B1	nemecký, slovenský (bilingv.)	slovenčina	angličtina	francúzština	Moja rodina na Slovensku	904
nahrávka č. 7	B1	nemecký, poľský (bilingv.)	slovenčina	angličtina	francúzština	Moja cesta za diplomaciou	441
nahrávka č. 8	B1	nemecký, poľský (bilingv.)	slovenčina	angličtina	poľština, chorvátčina	O futbale a šachu	756

Ústne komunikáty sme analyzovali podľa už uvedených hodnotiacich kritérií na ústnu skúšku, ktoré zohľadňujú formálnu správnosť, fonetickú správnosť, slovnú zásobu a štýl. V nasledujúcej analýze uvádzame súhrn najfrekvencovanejších anotovaných chýb.

1. Formálna správnosť

Formálna správnosť zahŕňa hodnotenie chýb jazykových štruktúr na morfologickej a syntaktickej rovine. Pri anotovaní chýb sme postupovali podľa rámcového modelu jazykových kategórií hodnotenia chýb.⁷

Predikatívnosť

Chyby v predikatívnosti sa vyskytovali najmä v nerealizovanej predikácii (*škola sa nahlásiť*) alebo v absencii partikuly *by* v kondicionáli (*0 ma to bavilo*). Ďalšie chyby sa týkajú formálnej realizácie slovesného tvaru, a to nesprávnej konjugácie nepravidelných slovies (*písam lingvistickú prácu*), prípadne používaním hovorového spojenia pri negácii slovesa *byť* (*neni toľko pravidiel*). Nesprávne spojenia sme zaznamenali aj v nedodržaní kongruencie čísla (*moje obľúbené jedlo je halušky, tam sú alebo dvesto šachistov*) a v uprednostňovaní používania trpného rodu pred činným rodom (*musíš mať taký workshop urobený*). Jedna z najfrekvencovanejších chýb v predikácii je zámena aspektu, a to používanie nedokonavých slovies namiesto dokonavých (*robiť* → *urobiť*: *chcú mať niekoho, kto to robí*).

Modálnosť

Zámena modálneho významu možnosti a schopnosti vychádza z jazykovej interferencie s nemeckým východiskovým jazykom, pretože

⁷ VAŇKO, Juraj: *Kategoriálny rámec pre analýzu chýb*. In: MUNKOVÁ, Daša – VAŇKO, Juraj a kol.: *Mýliť sa je ľudské (ale aj strojové)*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2017, s. 100.

modálne sloveso *können* má v nemčine dva významy: *môcť* a *vedieť* („mať schopnosť“: *vedieť plávať, hrať na hudobnom nástroji* a pod.). V slovenčine sa schopnosť vyjadruje len modálnym slovesom *vedieť* (*viem hovoriť po francúzsky*).

Nominálna, pronominálna a numerálna morfosyntax

Morfosyntaktické chyby substantív a adjektív sa vyskytujú najmä v nesprávnom používaní rodu (*nejaký politický téma, povinný stáž*). Substantíva ženského rodu zakončené na konsonant študenti často nesprávne priradujú k mužskému rodu, ktorý má typické konsonantické zakončenie.

V determinatívnej substantívnej syntagme sa vyskytuje nerealizovaná deklinácia (*politika z východu a západ*), rovnako sa chyby vyskytujú aj v dependencii (*o slovenskej kultúry, šiel som v Prahe*), ale aj pri výrazoch označujúcich množstvo (*veľa témy*).

V pronominálnej morfosyntaxi sa vyskytuje niekoľko chýb, ktoré sú spôsobené negatívnym transferom pri prenášaní osobných zámen do slovenčiny (*on mňa naučil, ja mohol som učiť*), alebo nesprávnym výberom interogatívnych zámen (*ktorý niečo nájde*). Negatívny transfer spôsobujú aj verbá, ktoré nemajú v nemčine reflexívny pendant *sa*/ *si*, preto na niektorých pozíciách vo vete absentujú (*rozhodol som 0*).

Numeráliá sa vyznačujú osobitnou deklináciou, čo spôsobuje nesprávne použitie v niektorých pádových pozíciách, napríklad pri dátumoch (*dvadsaťpäť december, keď sa narodil Ježiš*), pri výbere číslovky *dva/dve* (*dve jazyky*) a pri deklinácii radových čísloviek.

Verbálna morfosyntax

Chyby spojené s verbami sa týkajú nesprávneho použitia bezpredložkových väzieb, napr. *nechápe tomu*, keďže verbum *chápať* sa správne viaže s akuzatívom. V uvedenom prípade ide o zámenu verb *chápať* (A) a *rozumieť* (D). V predložkových väzbách sa vyskytujú chybné spojenia vychádzajúce z nesprávnej deklinácie v lokáli plurálu (*rozprávame sa o témy*). V niektorých pozíciách je dosadená nesprávna prepozícia (*šiesta do desiate trieda* – správne *až*; *blízko štúdium* – správne *popri*

štúdiu), ktorú študent vyberá buď z nesprávnej dvojice *od – do*, alebo nesprávnym prekladom (nem. *nahe* – „blízko“ namiesto správneho spojenia *neben des Studiums* – „popri štúdiu“).

Náročnosť prepozičných spojení súvisí aj s deklináciou neosobných maskulín (*bar, máj, futbal*). Chybovosť v priraďovaní nesprávnych sufixov sme zaznamenali na príkladoch *idú do bar, v máje, vo futbale*.

Negatívny transfer spôsobujú aj prepozičné spojenia, vyjadrené opisne predložkou *von* v nemčine (*im Norden von München – na severe od Mníchova*). Väzby s predložkou *von* sa v slovenčine vyjadrujú bezpredložkovým spojením v genitíve: *na severe Mníchova*.

Ak v slovenčine po predložke nasleduje slovo s rovnakým konsonantom, predložka sa vokalizuje. V niektorých spojeniach k vokalizácii predložky nedošlo, čoho výsledkom boli chybné spojenia, napr. *s svojou manželkou, s šachom* namiesto so *svojou manželkou*, so *šachom*.

Slovosled

Slovosled predstavuje u študentov náročnú oblasť pri osvojovaní si slovenčiny ako cudzieho jazyka, keďže „slovosled slovenskej vety sa vyznačuje istou flexibilitou, táto flexibilita však neznamená ľubovoľnosť. Práve kontextová začlenenosť vetných zložiek spolu s rytmickými a gramatickými obmedzeniami výrazne redukuje variantnosť lineárneho poradia komponentov v konkrétnej vetnej štruktúre.“⁸

Typológia enklitických komponentov bližšie určuje pozíciu enklitického komponentu. Ten sa definuje ako tzv. prozodický deficit enklitik (slová bez prízvuku). Na základe syntaktickej povahy prozodického hostiteľa možno vydeliť:

1. slovné enklitiky, ktorých hostiteľom je slovo.
2. vetné enklitiky, ktorých hostiteľom je iná syntaktická jednotka ako slovo.

⁸ IVANOVÁ, Martina – BASHIR GĚČOVÁ, Vladimíra: *Osvojovanie si slovosledu enklitik v slovenčine ako cudzom jazyku na príklade textov slovanských študentov*. Jazyk a kultúra, 12, 2021, č. 47 – 48, s. 26.

Pri anotovaní viet sme u hovoriacich zaznamenali slovosledné chyby v rozličných pozíciách, ktoré klasifikujeme z hľadiska schopnosti plniť syntaktické funkcie v štruktúre vety do niekoľkých nasledujúcich podkategórií⁹.

a) argumentové klitiky (DEM, PRON, PP)

Ide o pronominálne formy rozvíjajúce verbá vo funkcii objektu alebo adverbiálne; krátke tvary osobných zámen a krátke tvary reflexívnych zámen, tvary osobných zámen, monosylabické predložkové tvary zámen, monosylabické tvary ukazovacích zámen *to*, *tu*, *tak*:

Tak veľakrát aj ideš s rodinou tam.

Mi poslali email.

b) verbálne klitiky (REF, AUX, COND, CLUST)

Ide o gramatické morfémy, ktoré tvoria súčasť gramatického tvaru verbálnej jednotky (gramatické morfémy préterita, resp. antepreterita, kondicionálová morféma *by*, gramatická morféma *sa* uplatňujúca sa pri reflexívnych transformátoch):

By som sa chcela nahlásiť. (CLUST)

By ma bavilo troška sa viac aj na slovenskú politiku informovať. (CLUST)

To je, by som povedal, hlavný rozdiel medzi futbalom a šachom. (CLUST)

Sme jedli Trauben. (AUX)

A keď sme sa vrátili domov, sme začali jesť antipasty talianske. (AUX)

Som sa učil češtinu a slovenčinu. (AUX)

O polnoci, keď sa narodil Ježiš, tak hovorí sa v Taliansku, otváraš darčeky. (REF)

Teraz tiež bola aj tá možnosť, že by sme mohli ísť sa lyžovať a sánkovať. (REF)

V škole preberajú aj to, čo rodičia doma sa rozprávajú. (REF)

Neviem ani. (CONJ)

⁹ Tamže, s. 27.

c) **sloveso byť**

Ona stadiaľ je. Potom, aká sexuálna orientácia je. Také témy to sú.

Ďalšie morfosyntaktické javy

V morfosyntaxi sme zaznamenali chyby aj v nesprávnom priradení gramatického rodu, napríklad *ten štúdium*, *ten téma* alebo v nesprávnom vyjadrení rodovosti, a to zámenou ženského rodu za mužský (*pre osobu, ktorá má rád čítanie*). Uvedené chyby môže spôsobovať aj odlišné pomenovanie rodu v nemčine, napr. *das Studium*.

Chybovosť sa vyskytuje aj v pluráli substantív, a to v nesprávnom zachovaní tvarotvorného základu (*tí žiaki*), t. j. neuplatnením alternácie *k* → *c*. Jazyková interferencia s nemčinou sa vyskytuje aj pri vyjadrovaní členov (*namalujú tú sovu*), pričom v slovenčine ide o redundantné slovo.

Problematickým javom sa stáva aj skloňovanie cudzích slov, ako napríklad *hobby* (*spojiť svojimi hobby*), ktoré je nesklonné (správ. *spojiť so svojím hobby*).

Súvetná syntax

V súvetiach sme anotovali neadekvátne spájacie prostriedky, ktoré súviseli s negatívnym transferom z nemčiny v pozícii vzťažného zámena *čo* (*hry, čo to všetko ukáže*) namiesto adekvátnej spojky *ktorých* (*hry, na ktorých si to všetko ukážeme*). Pri výbere nesprávnej spojky zohráva úlohu aj kolokviálne používanie *zato* (*zato aj v znaku je sova*) namiesto *preto*.

Odchýlky boli zistené aj v podradovacích štruktúrach s vedľajšou vetou časovou (*ak sa narodil Ježiš – ak* namiesto správnej spojky *keď*) a v podradovacích štruktúrach s vedľajšou vetou prívlastkovou (*kurz, čo musíš mať spravený – čo* namiesto vhodnejšej spojky *ktorý*).

2. Fonetická správnosť (výslovnosť, prozódia a plynulosť prejavu)

Hovorová podoba slovenčiny si vyžaduje osvojenie fonetickej kompetencie jazyka, preto úspešnosť komunikácie v slovenčine ako cudzom

jazyku závisí aj od miery znalosti zvukovej stavby jazyka a od schopnosti uplatniť osvojené fonetické pravidlá pri percepcii a aj produkcii rečového prejavu.¹⁰ Chybovosť hovoriacich s materinským jazykom nemeckým sa vyskytuje najmä v odlišnostiach vokalického a konsonantického systému oboch jazykov. Nesprávna výslovnosť sa týkala hlavne cudzích slov, napr. *špontan* (správ. *spontánnny*), *respekt* (správ. *rešpekt*) alebo *restart* (správ. *reštart*).

Celkovo výslovnosť hovoriacich nenarúša zrozumiteľnosť prejavu, hovoriaci majú len ľahký cudzí prízvuk spôsobený materinským jazykom nemeckým. Rytmus reči je prirodzený, len v niektorých pozíciách cítiť miernu neistotu v rečovom rytme. Správne použitá intonácia prispieva k úspešnosti ústneho prejavu, občasná zmena intonácie spôsobená jazykovou interferenciou z nemeckého jazyka nenarúša zrozumiteľnosť prejavu. Na precvičenie výslovnosti na pozadí rozličných jazykov vrátane nemčiny môže poslúžiť aj *Praktická fonetická príručka*.¹¹

Negatívny transfer z nemčiny sa prejavuje vo výslovnosti slovenských vokálov i slovenských konsonantov v nasledujúcich pozíciách.

Výslovnosť slovenských vokálov pod vplyvom nemčiny

Redukovaná výslovnosť spojenia *-er* na konci slabiky a slova *záver*, *sever* [záv0], [sev0], redukovaná výslovnosť koncového *-e*, ktoré v slovenčine nikdy neredukujeme (*na stole*, *mámę*) [na stolə], [mámə], nedodržanie výslovnosti krátkeho [e] a dlhého [é], ktoré sa líšia kvantitou (*pekne*, *pekné*), výslovnosť sa realizuje ako krátke e [pekne]. Výslovnosť diftongu *ie* sa v slovenčine realizuje ako [ie] (*viem*), kým v nemčine ako [í], napríklad [vím]. Spojenie hlások *eu* nie je v slovenčine difton-

¹⁰ PEKAROVIČOVÁ, Jana – ŽIGOVÁ, Ludmila – PALCÚTOVÁ, Michaela – ŠTEFÁNIK, Jozef: *Slovenčina pre cudzincov. Praktická fonetická príručka*. Bratislava : Stimul, 2005, s. 9.

¹¹ Tamže, s. 156,

gickej povahy, vyslovujeme ho ako za sebou nasledujúce hlásky [e-u]: *európsky* [e-urópski], teda nie [ojrópski].

Výslovnosť slovenských konsonantov pod vplyvom nemčiny

V hláskach *p*, *t*, *k* sa v slovenčine nevyskytuje aspirácia ako v prípade nemčiny, napríklad [piatok], nie [phiatok]. V slovenčine nerozlišujeme ani tzv. mäkkú a tvrdú výslovnosť *ch*. Vyslovujeme iba tvrdé [x], napr. *chcel* [xcel], nie [çcel]. *S* sa pred vokálmi v slovenčine vyslovuje ako [s] aj v domácich, aj v prevzatých slovách, napr. *sedem* [seðem], *systém* [sistém], nie [zeðem], [zistém]. Pod vplyvom nemčiny dochádza niekedy aj k nesprávnej realizácii konsonantu *z*, ktorý sa v nemčine vyslovuje ako [c], napr. *zima* [cima] namiesto správnej realizácie [zima]. Konsonantické spojenia *sp*, *st* sa vyslovujú ako [sp], [st] a nie [šp], [št], napr. *stanica*, *sporiť* [staňica], [sporiť], nie [štaňica], [šporiť].

V slovenčine sa asimilácia uskutočňuje regresívne: pod vplyvom neznelého konsonantu (*p*, *t*, *ť*, *k*, *c*, *č*, *s*, *š*, *ch*, *f*) sa výslovnosť predchádzajúceho znelého párového konsonantu mení, napr. *odpísať* [otpísať] a nie [odpísať/dʲ].

Neprítomnosť konsonantu *ň* v nemčine spôsobuje problémy pri realizácii mäkkého konsonantu v slovenčine na konci slova, ako napríklad v slovách [dlaň], [pieseň], ktoré sa realizujú nesprávne ako [dla0], [piese0].

3. Slovná zásoba (rozsah a aktívne používanie)

Slovná zásoba zahŕňa hodnotenie chýb jazykových štruktúr na lexikálnej rovine. Pri anotovaní chýb v lexikálnej sémantike sme postupovali podľa rámcového modelu jazykových kategórií.¹²

¹² VAŇKO, Juraj: *Kategoriálny rámec pre analýzu chýb*. In: MUNKOVÁ, Daša – VAŇKO, Juraj a kol.: *Mýliť sa je ľudské (ale aj strojové)*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2017, s. 100.

Lexikálna sémantika

V lexikálnej sémantike sme si všimali advekvátnosť významu slova, pričom v niektorých pozíciách sme identifikovali výber lexémy v nesprávnom kontexte, napríklad verbum *dávať* (*dávajú aj to, čo sa rodičia doma rozprávajú*) namiesto *hovorí/preberajú aj to*. Lexéma *ráz* sa častejšie vyskytla v nesprávnom tvare postfixoidu *veľa razy* → správne *veľa rás* (*veľa razy ide o to; veľa razy som nebola*).

Negatívny transfer z nemčiny ovplyvňuje aj doslovný preklad slov, napríklad *gut* → *dobré* (*Slovensko sa mi dobre páči*) namiesto adekvátnejšieho adverbia *veľmi*. Rovnako nie je možné preniesť verbum *singen* – *spievať* do slovenskej vety v nasledujúcom príklade (*keď celý štadión spieva jeho meno*), pretože v uvedenom kontexte sa vyžaduje použiť verbum *kričať* (*keď celý štadión kričí jeho meno*).

Problematickým javom sú aj podobne znejúce slová *televízor* a *televízia*, pričom ich zámena môže narušiť kontext vety (*chcem pracovať v televízore* → správne *v televízii*). Podobnou dvojicou slov sú *bylinky* a *burina* (*zbierať burinu na čaj* → správne *bylinky*), ktorých zámena naruší zmysel vety.

V lexikálnej rovine sa vyskytujú chyby spojené so zámenou verb (*jednať sa* → správne *týkať sa*) alebo nesprávnou prefixáciou spôsobenou negatívnym transferom z nemčiny (*by som sa chcela nahlásiť* → správne *prihlásiť sa*). Osobitnú kategóriu chýb predstavujú synonymá, pretože ich výber závisí od kontextu, napríklad *jasný* – *svetlý* (*mám rada jasné obrazy* → správne *svetlé*), *páči sa mi* – *mám rád* (*najlepšie sa mi páči trestné právo* → správne *najradšej mám...*; *Tatry sa mi dobre páčia* → správne *Tatry mám rada*). Negatívny transfer spôsobuje aj doslovný preklad fráz (*lieben* → *milovať*), napríklad *brat miluje hrať futbal*, pričom v slovenčine je adekvátnejšie spojenie *hrá rád futbal*.

Z hľadiska derivácie sme zaznamenali chybné tvary pri použití **substantívnej formy** s nulovým afixom **namiesto adjektívnej formy**: *Regensburg 0 školy* → *regensburské školy*, ďalej zámenu **afixov**: *amerikánskej* (o *amerikánskej politike* → o *americkej politike*), *seminársku* (*seminársku prácu* → *seminárnu prácu*), *vegetárny* (*vegetárny guláš* → *vegetariánsky guláš*, *právnej* (*na právnej fakulte* → *na právnickej fakulte*), **defektnú formu**: *špontan* (*veľa špontan* → *veľmi spontánne*), *ano-*

nym → *anonymné*, *pol Slovenka* → *polovičná Slovenka*, *politika Strednej a Východ... (Európy)* → *politika strednej a východnej Európy*, **tvorbu substantív sufixáciou**: *som vegetárka* → *som vegetariánka*, **tvorbu adjektív kompozíciou**: *východno-európske právo* → *východoeurópske právo* (adjektívum vzniká trunkáciou sufixu *-n-*) alebo **redundantným prefixom pri verbálnom slovotvornom základe**: *taknazvaným* → *takzvaným*.

Chybné spojenia vznikli napríklad aj **vynechaním lexémy**: *nemajú veľa 0* → *nemajú veľa informácií*, *do polnoci sa 0 najesť* → *do polnoci sa musíš najesť*, *ktorú v tejto oblasti Nemecka 0* → *ktorú v tejto oblasti Nemecka nemáme*, čo je *0 isté* → čo je *také isté/rovnaké*. V opačnom prípade môže vzniknúť nesprávne spojenie aj **pridaním lexémy**, čím vzniká redundantná lexéma.

V ďalšom príklade ide o redundantné vyjadrenie verba: *lebo má nemecká politika rozoberá aj témy*. Dané spojenie má zmysel len s jedným verbom: *lebo nemecká politika rozoberá témy*.

4. Štýl (pragmatika a sociolingvistické aspekty)

Podľa klasifikácie J. Mistríka¹³ sa zaraďujú hovorové slová do hovorového štýlu, ktorý má spoločné prvky s umeleckým štýlom, obidva štýly sa vyznačujú subjektívnosťou, teda patria do subjektívneho štýlu. Výskumu hovorovej lexiky (kolokvializmov) vo výučbe slovenčiny ako cudzieho jazyka sa venuje vo viacerých prácach S. Spáčilová¹⁴. Medzi hovorovú lexiku (kolokvializmy) zaraďujeme spisovné lexikálne jednotky s príznakom hovorovosti v užšom zmysle, tzn. spisovné prvky

¹³ MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava : SPN, 1997.

¹⁴ Pozri SPÁČILOVÁ, Stanislava: *Možnosti rozvíjania hovorovej lexiky v rámci výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Ed. J. Kesselová. Užhorod : Vydavnyctvo Oleksandry Harkuši, 2021, s. 19 – 31; ZAJACOVÁ, Stanislava: *Rozvíjanie hovorovej lexiky u študentov v zahraničí*. In: *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach II*. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 193 – 212.

hovorového štýlu¹⁵, ktoré sa v lexikografických príručkách slovenčiny označujú štylistickým kvalifikátorom *hovor*. Kolokvializmy sú spisovné, ale štylisticky príznakové lexémy. Hovorové slová sa chápu ako územne, sociálne, profesiovo a skupinovo neobmedzené slová tvoriace súčasť normy spisovného jazyka¹⁶.

V rámci hovorovej lexiky rozlišujeme lexikálne jednotky s časovou príznakovosťou: zastarávajúce (hovor. zastar. *probovať* – *skúšať*) alebo neologizmy (novoutvorené slová typu *kukláč* – príslušník špeciálnej policajnej jednotky, ktorého prikrývka hlavy má podobu kukly). Expresívna hovorová lexika je zastúpená aj lexémami s preneseným významom (*novopečený otecko* s významom „človek, ktorý sa stal otcom pred krátkym časom“). Takéto spojenia vznikli v dôsledku metaforického a metonymického spôsobu pomenovávania skutočnosti¹⁷.

Pre potreby nášho výskumu sme v ústnych komunikátoch študentov anotovali lexikálne jednotky z oblasti **hovorovej lexiky**, ktoré sa týkajú najmä substantív (*môj frajer, idú do reštiky, ako decko, oco jedáva, môj ocino nevie po slovensky rozprávať*), **dialektizmov** (*klbáse majú takú sladkú príchuť*), **detských slov** (*papáš rybu; tam celý večer papáš*) alebo **kolokvializmy** typické pre hovorený štýl (*hej, troška, neni toľko pravidiel* namiesto spisovného verbálneho negociačného spojenia *nie je*). Lexikálne jednotky s príznakom hovorovosti môžeme pozorovať na úrovni slov (*seminárka*), spojení (*zato – zato aj v znaku je táto sova*) alebo viet (*Sú to Weisswürste, ako by to bolo? – štylisticky neutrálna otázka: Sú to Weisswürste, ako to povieme?*)

¹⁵ SPÁČILOVÁ, Stanislava: *Možnosti rozvíjania hovorovej lexiky v rámci výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Ed. J. Kesselová. Užhorod : Vydavnyctvo Oleksandry Harkuši, 2021, s. 20.

¹⁶ ZAJACOVÁ, Stanislava: *Rozvíjanie hovorovej lexiky u študentov v zahraničí*. In: *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach II*. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 196.

¹⁷ SPÁČILOVÁ, Stanislava: *Možnosti rozvíjania hovorovej lexiky v rámci výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Ed. J. Kesselová. Užhorod : Vydavnyctvo Oleksandry Harkuši, 2021, s. 21.

Záver

Analyzované jazykové javy slovenčiny ako cudzieho jazyka spôsobené interferenciou s materinským jazykom nemeckým môžu poslúžiť ako materiál pri tvorbe nových učebných materiálov alebo jazykových príručiek, ktoré priblížia problematické oblasti jazyka a jeho osvojovania.¹⁸ Práve výskum interferencie dokáže poskytnúť cenné informácie o tom, ktoré chyby majú vysokú frekvenciu a aké metódy môžu eliminovať ich nesprávne používanie. Takto spracované materiály by v budúcnosti mohli uľahčovať osvojovanie si slovenčiny ako cudzieho jazyka čo najväčšiemu počtu záujemcov.

Uvedené výsledky výskumu poskytujú čiastočné poodhalenie problematiky jazykových chýb spôsobených hovoriacimi s nemčinou ako materinským jazykom v niekoľkých oblastiach: formálna správnosť, fonetická správnosť, adekvátne používanie slovnej zásoby a adekvátnosť štýlu.

Pre potreby ďalšieho bádania odporúčame využiť akvizičný korpus ERRKORP¹⁹, ktorý obsahuje databázu písaných textov študentov učiacich sa SakoCJ. Pri práci s korpusom je možné zvoliť si len texty hovoriacich s východiskovým jazykom nemeckým. Podrobná anotácia jazykových chýb v týchto textoch môže poslúžiť na ďalší výskum v oblasti aplikovanej lingvistiky a didaktiky slovenčiny ako cudzieho

¹⁸ Porovnaním interferencie slovanských a neslovanských jazykov sa v monografii *Nové prístupy vo vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka* bližšie zaoberá aj autorka tohto príspevku – pozri PAVLOVÁ, Renáta: *Nové prístupy vo vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Nümbrecht : Verlag Kirsch, 2020, s. 120 – 126. Na uvedených interferenčných vzťahoch sú koncipované aj niektoré učebnice slovenčiny pre cudzincov. Jedným z inšpiratívnych zdrojov je aj aktuálne vydanie učebnice slovenčiny pre cudzincov *Corso di Lingua Slovaca* (2022) autorov Zuzana Nemčíková – Ivan Šuša. K téme vzájomných interferenčných vzťahov a ich uchopeniu v didaktickej oblasti, konkrétne vo vyučovaní slovenčiny v zahraničí porov. aj ŠUŠA, Ivan: *Vedcko-pedagogický aspekt slovistiky vo vzťahu k areálovosti na zahraničných lektorátoch*. Slavica litteraria, 13, 2010, č. 1 – 2, s. 73 – 83.

¹⁹ Akvizičný korpus – errkorp-1.0. Bratislava : Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, 2023.

aj druhého jazyka so zameraním na štúdium učenia sa SakoCJ z rôznych aspektov (napr. výskum druhov chýb na jednotlivých jazykových úrovniach, longitudinálny výskum chýb u jednotlivcov²⁰, výskum chýb na pozadí zvoleného východiskového jazyka a pod.).

Literatúra a pramene

Akvizičný korpus – errkorp-1.0. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2023.

IVANOVÁ, Martina – BASHIR GÉČOVÁ, Vladimíra: *Osvojovanie si slovosledu enklitik v slovenčine ako cudzom jazyku na príklade textov slovanských študentov*. Jazyk a kultúra, 12, 2021, č. 47 – 48, s. 25 – 40.

KESSELOVÁ, Jana: *Kalkovanie ako prekladanie slov v slovenčine*. Prešov : Filozofická fakulta PU. Dostupné na: <https://slideplayer.cz/slide/14411231/>.

MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava : SPN, 1997.

MOŠAŤOVÁ, Michaela: *Anotovanie chýb v korpuse písaných textov študentov učiacich sa slovenčinu ako cudzí jazyk*. In: *Studia Academica Slovaca* 48. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2019, s. 322 – 338.

MUNKOVÁ, Daša – VAŇKO, Juraj a kol.: *Mýliť sa je ľudské (ale aj strojové)*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2017.

NEMČÍKOVÁ, Zuzana – ŠUŠA, Ivan: *Corso di lingua slovacca*. Roma : Hoepli, 2022.

PAVLOVÁ, Renáta: *Nové prístupy vo vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Nümbrecht : Verlag Kirsch, 2020.

PEKAROVIČOVÁ, Jana – ŽIGOVÁ, Ľudmila – PALCÚTOVÁ, Michaela – ŠTEFÁNIK, Jozef: *Slovenčina pre cudzincov. Praktická fonetická príručka*. Bratislava : Stimul, 2005.

Príručka ústnej skúšky ECL. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2010.

²⁰ MOŠAŤOVÁ, Michaela: *Anotovanie chýb v korpuse písaných textov študentov učiacich sa slovenčinu ako cudzí jazyk*. In: *Studia Academica Slovaca* 48. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2019, s. 336.

- SPÁČILOVÁ, Stanislava: *Možnosti rozvíjania hovorovej lexiky v rámci výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Ed. J. Kesselová. Užhorod : Vydavnyctvo Oleksandry Harkuši, 2021, s. 19 – 31.
- SKIBA, Richard: *Code Switching as a Countenance of Language Interference*. The Internet TESL Journal, vol. III, 1997, no. 10. Dostupné na: iteslj.org/Articles/Skiba-CodeSwitching.html.
- ŠUŠA, Ivan: *Vedecko-pedagogický aspekt slovakistiky vo vzťahu k areálovosti na zahraničných lektorátoch*. Slavica litteraria, 13, 2010, č. 1 – 2, s. 73 – 83.
- VANĀKO, Juraj: *Kategoriálny rámec pre analýzu chýb*. In: MUNKOVÁ, Daša – VANĀKO, Juraj a kol.: *Mýliť sa je ľudské (ale aj strojové)*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2017, s. 83 – 100.
- ZAJACOVÁ, Stanislava: *Rozvíjanie hovorovej lexiky u študentov v zahraničí*. In: *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach II*. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 193 – 212.

Rovnováha komunikačného a poznávacieho v jazykovom systéme slovenčiny

Marianna Sedláková

Abstract

The balance of communicative and cognitive in the Slovak language system

On the basis of the comparison of cognitive and communicative elements significantly present in the language, the study relates the language system to biological living systems. It draws attention to the fact that it is not enough to perceive the linguistic system autonomously regardless of the communicative or even extra-communicative system. Analysing some individual systemic linguistic phenomena in the context of the communicative system explains, for example, the reason for the disappearance of the vocative in the Slovak language. It considers a language system based on a sound material base to be sufficiently flexible to cope with all phenomena acting on it and to retain its developmental integrity as long as it has the conditions for an immediate live communication. The study points out, however, that it is communication itself that is more at risk, as it is increasingly infected by tendencies towards manipulation and camouflage.

Keywords: living language system, communication system, biological system, language evolution, vocative, Slovak

V aktuálnych úvahách o zastúpení komunikačného a poznávacieho¹ v jazykovom systéme nadväzujeme na naše staršie úvahy o jazyku ako živom organizme s koreňmi v prírodných zákonitostiach tohto sveta,

¹ Uvedené poradie týchto dvoch neoddeliteľných parametrov premietnutých do funkcií jazyka je dané presvedčením, že hybnou silou vývinu jazyka bola na jeho úsvite potreba komunikácie.

lebo napriek všemožným ľudským emancipačným snahám vedúcim až k zdanlivej nadvláde človeka nad prírodou ľudský jedinec neprestal byť súčasťou prírody či vesmíru, a teda musíme počítať s tým, že aj jeho nástroje využívané predovšetkým na komunikáciu (v tom najširšom možnom význame), a teda i na poznávanie, jednoducho všetko, čo používa na akýkoľvek typ manipulácie s prostredím, v ktorom žije (so samozrejmým odrazom v jazyku), majú rovnaký pôvod.

Jazyk ako živý organizmus

Zvuk ako materiálna podstata prirodzeného ľudského komunikačného kódu je prírodným javom, ktorý musí podliehať fyzikálnym zákonitostiam bez ohľadu na vedomie či vôľu používateľa tohto komunikačného kódu. Na strane druhej však ľudská komunikačná činnosť jazyk neustále modifikuje. Komunikácia tak dáva jazyku ukotvenému v prírode spoločenský charakter, človek však stále pôsobí na jazykový systém viac nezámerné ako naopak. To, že jazyk napriek týmto protichodným tendenciám je dostatočne autonómny systém, nám dokazuje i samotná slovenčina, ktorá v nie celkom priaznivých spoločensko-politických podmienkach prežila celé stáročia, kým bola kodifikovaná. Aj podľa nášho názoru až kodifikácia predstavuje priamy zásah človeka do jazykového systému.² Slovenské skúsenosti s kodifikáciou svedčia o tom, že čím je kodifikovaný systém prirodzenejší, tým je životaschopnejší.³ Tu by sme mohli argumentovať aj porovnaním úspešnosti/neúspešnosti bernolákovskej a štúrovskej kodifikácie slovenčiny, ktorú vidíme v miere využitia živého fonologického systému u oboch kodifikátorov, premietnutej do spoločenských pomerov a potrieb doby.⁴ Jazyk ako

² DOLNÍK, Juraj: *Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka*. Jazykovedný časopis, 48, 1997, č. 1, s. 31 – 34.

³ SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Prirodzený fonologický systém a vitálnosť jazyka*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Eds. M. Vojtech – J. Mlacek. Bratislava : Stimul, 2006.

⁴ Porov. SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Lingvistické a sociologické aspekty kodifikácie Bernolákovej slovenčiny*. In: *Anton Bernolák – bernolákovci – bernolákovská epocha (220. výročie kodifikácie spisovnej slovenčiny)*. Zborník z konferencie. Bratislava : Berno-

ľudský dorozumievací prostriedok, materiálne založený na mechanickom vlnení hmotného prostredia vnímateľnom sluchom, prevzal z prírody prostredníctvom zvuku aj základné štruktúry, ktoré následne využil a stále zdokonaľovane využíva na racionalizáciu svojich subsystémov – aj tých, ktoré už majú inú kvalitu (z pohľadu stále obmedzeného ľudského vnímania),⁵ ako mali pôvodne materiálne vlastnosti zvuku. V kontexte vyšších či nižších štruktúr organizácie sveta/vesmíru môžu byť vzájomne celkom kompatibilné (máme na mysli tzv. sémantické príznaky morfému a lexému oproti ľuďmi materiálne vnímaným funkčným príznakom fonému v jazyku). Funkčne prežitú historickú štruktúru a ich jednotlivé prvky sa vývinom postupne dostávajú na perifériu jazykových subsystémov, a ak ide o slabý či najslabší systémový prvok, môžu z neho vypadnúť celkom. Ak však ide o **komunikačne dôležité prvky** (slová či ich tvary), zostávajú v systéme podľa známej biologickej terminológie ako vývinové **atavizmy** či **rudimenty**, ale pokojne môžu byť zo synchronného uhla pohľadu pomenované ako akési „prefabrikáty“⁶. Tak ako v prípade biologických atavizmov ako prvkov utajenej dedičnosti možno za morfológické atavizmy označiť všetky javy, ktoré J. Dolník vymenúva po konštatovaní, že „sústava slovných tvarov v spisovnej slovenčine je nehomogénna“⁷. Z hľadiska morfológického subsystému slovných druhov by sa ako atavizmus mohol interpretovať celý subsystém citosloviec,⁸ ale v jednotlivosti by

lákova spoločnosť, 2007, s. 36 – 43. Absencia prirodzeného fonologického základu môže byť rovnako príčinou toho, že napriek dômyselnému prepracovaniu všetkých ostatných jazykových rovín a mnohým nesporným výhodám nepodarilo sa (zatiaľ) umelým jazykom v priamej živej medzinárodnej medziľudskej komunikácii vytesniť prirodzené jazykové systémy.

⁵ Tu narážame na tradičný model vyčleňovania formovej a obsahovej zložky jazykového znaku, čo je z hľadiska samotného jazyka v poriadku, ale môže sa stať, že sa dostatočne preukáže, že aj idea má svoju materiálnu podstatu, hoci v celkom inej dimenzii, ako sme nateraz schopní vnímať.

⁶ DOLNÍK, Juraj: *Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny*. Slovenská reč, 70, 2005, č. 4, s. 196.

⁷ Tamže, s. 194.

⁸ Citoslovcia (vlastné) vnímame ako systematicky neuchopiteľný slovný druh, ktorý je v permanentnom vzniku a zániku pri priamej komunikácii. Ich slovníkové za-

sa synchrónne citoslovce *bože* mohlo pripodobniť k biologickému rudimentu, ktorý je nefunkčný v synchrónnom gramatickom systéme, ale pôvodne to bol regulárny tvar zaniknutého pádu (vokatív) v historicky fungujúcom subsystéme pádov, synchrónne však stále funkčný v komunikácii (aj ako regulárny tvar vokatívu napríklad v modlitbe). Z povedaného vyplýva, že na jazykový systém sa nemožno pozeráť bez toho, aby sme brali do úvahy aj systém komunikačný, ba – pokiaľ nám to poznanie dovoľí – aj extrakomunikačný,⁹ ako si to uvedieme na príklade zvuku.

Zvuk v makrosystéme ľudskej komunikácie

Zvuk v makrosystéme ľudskej komunikácie možno vnímať jednak ako materiálny nosič nemateriálnych obsahov ľudskej reči, teda intralín-gválny jav (v slovenčine je to systém segmentov s ich relevantnými fyzikálnymi vlastnosťami a jedného suprasegmentu so sémanticky dištingtívnou funkciou). Zároveň iný druh zvuku (jeho špecifická časť približujúca sa viac k univerzálnemu zvukovému systému) funguje aj ako jav paralingválny (všetky funkčne využívané suprasegmenty) a v neposlednom, či vývinovo skôr v prvom, rade i ako jav extralín-gválny, ale stále intrakomunikačný (spev a hudba všeobecne).¹⁰ Paralelný hluk sťažujúci ľudskú komunikáciu ako súčasť frekvenčného spektra, ktorý ľudské ucho dokáže vnímať, je tiež ešte podľa všetkého parakomunikačným prostriedkom ovplyvňujúcim komunikáciu, hoci negatívne. Za extrakomunikačný jav, ako prirodzenú súčasť fungovania sveta, považujeme napríklad ultrazvuk či infrazvuk, ktoré sa už

chytenie odráža len ich konkrétne použitie v slovenskej umeleckej literatúre a tie najpoužívanejšie citoslovčia v slovníkových spracovaniach sa javia ako výrazne mnohovýznamové.

⁹ SABOL, Ján: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, 1989, s. 57 – 59.

¹⁰ SABOL, Ján: *Reč a hudba*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta, 2017, s. 20.

ľudským uchom nedajú vnímať a prirodzenej ľudskej komunikácie sa tak pôvodne vôbec nezúčastňovali.¹¹

Zúčastňujú sa však iného typu komunikácie, na ktorej je založené ľudské poznávanie, lebo napríklad ultrazvukovým vyšetrením získava vedec či lekár najprv dôležité pragmatické informácie, ktoré zároveň rozširujú jeho teoretické vedomosti, o ktorých môže či musí aj prostredníctvom živého jazyka komunikovať ďalej. Dá sa teda konštatovať, že vedeckým poznaním sa dostal ultrazvuk do ľudského komunikačného systému (prešiel z extrakomunikačného do intrakomunikačného priestoru človeka už ako objekt komunikácie), stal sa predmetom ľudského prírodovedného poznania, hoci jazykový systém zvukovo funkčne vôbec nezasahuje. Treba si však uvedomiť aj to, že kým komunikujeme prirodzeným ľudským komunikačným kódom, stále zostávame v zajatí jazyka ako fenoménu dokumentujúceho ľudské myslenie, a teda i jeho interpretáciu sveta. Komunikačnými systémami založenými na iných nosičoch, ako je zvuk, dnes človek komunikuje napríklad s prístrojmi, vďaka ktorým vznikla a stále sa zdokonaľuje umelá inteligencia. Umelú inteligenciu človek paradoxne postupne učí používať aj ľudskú reč na to, aby s ňou boli schopní komunikovať aj obyčajní ľudia. Aby sme však celkom nezablúdili, vráťme sa k systému prirodzeného jazyka, o ktorý nám v prvom rade ide.

V jazykovom systéme a jeho subsystémoch sa dajú ľahko nájsť stopy vývinu ľudského poznávania a komunikácie.¹² Napríklad v subsystéme

¹¹ Porov. SABOL, Ján: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, 1989, s. 57. Autor k extralingválnym javom zaraďuje i „ďalšie fonické prostriedky súvisiace s moduláciou hlasu expedienta, ktoré nie sú viazané ani fonematicky, ani intonačne – špecifické zložky timbru, pazvuky, výslovnostné deformácie atď.“ My sa nazdávame, že tu uvedené zvukové javy patria síce do extralingválnej zložky, ale stále ešte do parakomunikačnej. Bližšie pozri aj SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný pohľad na jazykový systém*. In: *Varia*. 31. Košice : Vydavateľstvo ŠafárikPress UPJŠ, 2022, s. 143. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/varia/31/Varia31.pdf>.

¹² Zmenou poradia základných jazykových funkcií dávame najavo, že v priebehu vývinu prirodzených jazykov sa poznávanie (a jeho materiálny prínos) dostali v spoločnosti pred komunikáciu.

citosloviec nájdeme aj atavistický odkaz na oddelené ľudské vnímanie zvuku ako prejavu artikuláčnej činnosti, ktorá sa realizuje prostredníctvom biologickej štruktúry ľudského tela (vlastné citoslovčia – najmä citové) a preberanej či napodobovanej zvukovej reality okolitého sveta (onomatopoe). Prostredníctvom onomatopojí sa tak mohol dostať do jazyka (teda aj do jeho vývinu) veľmi dôležitý princíp napodobňovania. Ak sa na jazyk dívame ako na živý organizmus, musí mať v sebe geneticky zakódované i predchádzajúce štádiá svojho vývinu, tak ako sa v lexikálnom systéme, v jeho subsysteme frazeologizmov dajú nájsť stopy hierarchie prirodzených ľudských komunikačných kanálov a ich podiel na ľudskom poznávaní, ako sa nám to podarilo ukázať vo viacerých štúdiách. Podľa nášho názoru je celkom prirodzené, že človek vo svojom komunikačnom vývine začal, tak sa nazdávame, na obrazné pomenúvanie komplexnejších procesov ako obraz používať svoje telo, pretože to poznal najlepšie (historicky najmä zvonku – najčastejšími somatickými reáliami sú hlava, ruka, oko, noha, ústa, srdce, nos, ucho, krk a palec/prst a takmer všetky sa viažu k zmyslovým orgánom).¹³ Výskum frazeológie ukazuje, že pokiaľ ide o obrazy viažuce sa k zmyslovému poznávaniu, je zastúpenie zmyslov vo viacerých porovnávateľných jazykoch¹⁴ proporčne temer zhodné, lebo všetci ľudia sa rodia s rovnakými biologickými nástrojmi na poznávanie a komunikáciu.¹⁵ Aj preto sa nám analógia medzi ľudským organizmom a komunikačným organizmom javí prijateľne. Myšlienka sa zrodila vo chvíli, keď sme pri jednej prednáške najabstraktnejšiu rovinu jazykového systému – zvukovú – najzjavnejšie prepojenú s prírodnými zákonitostami, prirovnali k bunkovej štruktúre ľudského organizmu. Následne sa nám ukázalo, že slovo ako znak (či princíp komunikácie) drží jazykový

¹³ Z 5022 nemecko-slovenských frazeologických ekvivalentov až 22,4 % predstavujú somatizmy, ako píše ADAMOVÁ, Lenka: *Komparácia slovenských a nemeckých frazeologických ekvivalentov z hľadiska kultúry*. Diplomová práca. Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2024, s. 26.

¹⁴ Slovenčina, čeština, polština a němčina.

¹⁵ SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Svedectvo frazeológie o univerzálnom poznávaní sveta zmyslami*. In: *Studia Academica Slovaca* 38. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Stimul, 2009, s. 297 – 306.

systém pohromade naozaj ako koža ľudské telo. Všetko, čo je pod jej povrchom, tvorí jazykový systém. Lexikálny subsystem by mohol byť prirovnaný k pohybovému ústrojenstvu, ktoré je človek schopný vedome ovládať. Jeho kostrou by bol systém fungovania slovnej zásoby, svalstvom slovná zásoba atď.¹⁶

Biologické zákonitosti sa prejavujú aj v tom, že z hľadiska formy využíva jazyk vydychovaný/výdychový (či vdychovaný¹⁷) prúd vzduchu (ako vedľajší produkt pre život nevyhnutného dýchania) modifikovaný artikulačnými orgánmi, ktorý má síce obmedzený počet možností na diferenciáciu zvukov, ale kombináciami ich štruktúrneho usporiadania sa pole jeho pôsobnosti významne rozširuje. Pôvodne ide vlastne len o kombináciu dvoch artikulačných možností, miesta a spôsobu artikulácie, pričom historicky za spôsob môžeme považovať okrem vytvorenia záveru a úžiny ako prekážky pri artikulácii aj účasť či neúčasť hlasoviek pri nej. Vďaka hlasivkám vytvorené tóny a šumy tak tvoria dva celkom odlišné fyzikálne svety fonologických subsystemov prirodzených jazykov. Vývin jazyka v materiálnom zmysle slova nie je vlastne nič iné ako hľadanie optimalizácie – skúšanie rozličných kombinácií artikulovaných zvukov naviazaných na významy, ktoré sa v dlhodobom vývine reči špirálovito opakuje na stále iných či nových vývinových úrovniach jazykových (sub-)systémov, my sa stále zatiaľ držíme toho zvukového. Na ilustráciu uveďme, že analógiu z hľadiska „testovania“ potencie miesta artikulácie (ako dištinktívneho príznaku foném) pri optimalizácii fonologických systémov možno vidieť napríklad pri indoeurópskej diferenciácii jazykov na kentumové a satemové a praslovanských, slovanských a následne i slovenských palatalizáciách (v rámci nárečových areálov). Meniaci sa systém neutralizácií istých vlastností kombinovaných foném vždy zabezpečoval ekonómiu synchrónneho fungovania celého zvukového systému.¹⁸ Vieme si to

¹⁶ SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný pohľad na jazykový systém*. In: *Varia*. 31. Košice : Vydavateľstvo ŠafárikPress UPJŠ, 2024, s. 140 – 149. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/varia/31/Varia31.pdf>.

¹⁷ V slovenčine sa táto možnosť v jazyku systematicky nevyužíva, ale poznáme ju pri napodobňovaní klopkania konských kopýt.

¹⁸ Ekonómia reči pôsobí len z úrovne expedienta, má zabezpečiť čo najefektívnejšiu

dobre predstaviť na základe analýzy fungovania konkrétnych typov neutralizácií v súčasnej slovenčine vo vokalickom a konsonantickom subsystéme. Napríklad pri konsonantoch je dnes synchronne dominujúcou neutralizáciou v slovenčine neutralizácia znelosti. Dominuje preto, že sa dotýka všetkých konsonantických prvkov, čo je základná podmienka jej efektívnosti. Niektoré fonémy neutralizáciu len spôsobujú, iné sa pod ich vplyvom menia na svoj znelostný protiklad, ale tiež môžu neutralizáciu spôsobiť. Pri splyývavej výslovnosti sa tejto neutralizácie zúčastňujú ako aktívne prvky (spôsobujúce neutralizáciu), dokonca aj ako prvky vokalického subsystému na základe jedinej prienikovej vlastnosti konsonantického a vokalického subsystému – sonantickosti. Podľa pôvodných predstáv, že vývin jazyka smeruje k zjednodušovaniu systému, by sme očakávali, že kralujúca neutralizácia bude bezvýnimočná. V prípade spisovnej slovenčiny však nie je (hoci v dvoch paralelných nárečových makroareáloch¹⁹ áno). Čím je to spôsobené? Zlé jazyky by mohli tvrdiť, že sa to mohlo stať práve štúrovskou kodifikáciou na báze stredoslovenských dialektov, ktorá však bola následnými úpravami usmernená proti niektorým pôvodným princípom.²⁰ Dôvod je hlbší, ide tu o prirodzený vývinový rozdiel medzi všetkými troma slovenskými nárečovými makroareálmi,²¹ konkrétne väčšou dominanciou vokalického subsystému strednej slovenčiny oproti západoslovenskému makrodialektu v tzv. type prechodných jazykov²² na základe fonologickej typológie A. Isačenka,

(artikulačne najmenej náročnú) komunikáciu. Z pozície percipienta pôsobí opačná tendencia, aj preto sa komunikačne dôležitých prvkov až tak nedotýka. Rovnováha sa docieľuje aj tým, že sa roly expedienta a percipienta v pružnej partnerskej komunikácii pravidelne striedajú, nejde tu teda o boj expedient verzus percipient, ale o isté pružne nastavené hranice vzájomnej komunikácie.

¹⁹ Ide o západoslovenský a východoslovenský nárečový makroareál.

²⁰ SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Prirodzený fonologický systém a vitálnosť jazyka*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Eds. M. Vojtech – J. Mlacek. Bratislava : Stimul, 2006, s. 96 – 97.

²¹ Tamže, s. 93.

²² Pod označením *prechodné* rozumej také, ktoré sú na prechode od vokalického typu k typu konsonantickému.

kým vo východoslovenských dialektoch už ide o konsonantický typ jazyka, teda v jeho štruktúre už dominujú konsonantické subsystémy. Vo všetkých slovenských makrodialektoch je v konsonantických subsystémoch dominantná neutralizácia znelosti, tak ako v spisovnej slovenčine, ktorá vyrástla na fonologickom základe strednej slovenčiny, kde sa vokálny subsystém presadil aj s „výnimkou“ pri znelostnej neutralizácii prebiehajúcej na konci slabík (*kru*, *krú* – *krf*, *kref*), ktorú by sme mohli nazvať systémovou oproti tým daným komunikačne svojou vysokou frekvenciou v reči (*so mnou*, *s nami*...) spredu vzniku neutralizácie znelosti v strednej slovenčine a mali by sa vlastne vnímať ako alternácie. Vo vývinovej etape pred 13. storočím bola neutralizačne dominantná vlastnosť založená na mieste artikulácie – je to tzv. palatálnosť, zjednodušene povedané istý typ mäkkosti, daný artikuláciou na tvrdom podnebí. Historické neutralizácie ostali v synchronnom systéme prítomné ako alternácie (zvukové atavizmy), ktoré nám už môžu aktuálne komunikačne trochu komplikovať používanie jazykového systému a zahmlievať významové súvislosti niektorých slov a ich tvarov, na druhej strane sa však slová takýmto vývinom postupne uvoľňujú zo systému významovej závislosti až k arbitrárnosti,²³ čo ďalší vývin jazyka výrazne napomáha.

Ako silno zvuková rovina zasahuje do vývinu subsystémov vyšších úrovní

Zvuk, ktorý do jazyka vniesol bez uvedomenia človeka prírodné štruktúry, je jeho fundamentom. O štruktúrach fungujúcich vo vyšších rovinách sa už dosť zodpovedne nedá povedať, že boli prevzaté cez prirodzené štruktúry zvuku. Máme na mysli napríklad v morfológii využívané tzv. odrazové kategórie (priestor a čas), ktoré si jazykový systém prispôbil (resp. postupne prispôboval) vlastným komunikačným potrebám. Pri súčasnom stupni ľudského poznania nie je ľahké pri-

²³ SABOL, Ján: *Reč a hudba*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta, 2017, s. 15.

pustiť, že by sa všetky podobné kategórie dostali do systému „zdola“ tak ako fonologické štruktúry – bez vedomia človeka. Tendencie nášho uvažovania by však podporovala aj istá fraktálovitosť jazykových a komunikačných štruktúr, ktorá je známa z iných prirodzených prírodných systémov. V jazykovom systéme sa ako fraktál môže javiť napríklad frazeologický subsystém v rámci lexikálnej roviny jazyka, ktorý by sám osebe mohol tvoriť prienikovú množinu medzi jazykom a literatúrou (ako autonómny jazykovo-spoločenský – komunikačný (sub-)systémom). Rovnaké vyznenie má aj analógia medzi literárnymi druhmi a jazykovými štýlmi uplatnená pri komunikačnom pohľade na jazykový štýl.²⁴ Ako silno sú štruktúry zvukovej roviny prepojené so štruktúrami významových rovín aj vzhľadom na vývin jazyka, hovorí aj známa slavistická téza, že v tých slovanských jazykoch, v ktorých zanikol vokatív, je zjavná tendencia eliminovať alternácie. K takému typu jazyka patrí aj spisovná slovenčina a stredoslovenské nárečia. Vychádzajme z predpokladu, že zvukové subsystémy ako materiálna báza prirodzených jazykov sú určujúce. Nemusíme teraz pátrať po tom, prečo sa niektorý systém „rozhodol“ eliminovať striedanie fónických prvkov a hľadal vo vyššej, morfolologickej rovine vhodný slabý článok, elimináciou ktorého by sa tendencia ekonomizácie reči značne presadila, a našiel ho práve vo vokatíve. Vokatív je totiž jediný pád s apelatívnou funkciou. Kým ostatné pády vyjadrujú vzťahy medzi prvkami syntagiem, vokatív svojou funkciou vybočuje zo systémovej gramatiky smerom ku komunikácii. Frekvenčnou charakteristikou vokatívu v praslovančine bolo aj to, že sa viazal len k obmedzenému počtu substantív – k pomenovaniu živých bytostí a vo frekvenčne rozšírenej *o*-kmeňovej paradigme maskulín tak spôsoboval svojou relačnou morférou *-e* (predná fonéma so zmäčkujúcim vplyvom na predchádzajúce konsonanty vo vokalickom type jazyka), najviac neutralizácií palatálnosti (*bog* – *bože*, *človek* – *človeče*), takže po zmene štruktúry fonologického systému (po 13. storočí)

²⁴ SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný pohľad na jazykový štýl (Od epiky k lyrike i k dráme)*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta, 2017, s. 23 – 42.

a zároveň aj po zmene fonémy /g/ na /h/ (so zmenou štruktúry úzko súvisiacej) práve v tvaroch tohto pádu bolo najviac alternácií (veľa alternácií, ktoré sú vlastne výnimkou zákonitostí synchronného fonologického systému v málo používanom tvare). Zdá sa, že uvedené dôvody sú dostatočné na to, aby vokatív ako systémový pád zanikol. Dôvody na zánik vokatívu potvrdzujú aj údaje z jazykov, v ktorých sa vokatív dodnes zachoval (napríklad v češtine), kde patrí štatisticky k najmenej frekventovaným pádom²⁵. To, že vokatív zostal v okrajových slovenských nárečiach, je dané iným vývinom, čo však v kontexte národného jazyka a prepínania kódov zo spisového jazyka do nárečí isto malo podiel na tom, že v komunikačne dôležitých slovách zostali zvyšky vokatívu aj v spisovnej slovenčine. Aj spoločenské pomery spôsobili, že ten najfrekventovanejší prípad (*bože*), ktorý sme už spomenuli vyššie, sa štruktúrne v jednom svojom („vyprázdnenom“) význame „prepadol“ až k citoslovciam. V prípade iných slov sa tieto tvary dostali na perifériu lexikálneho systému ako hovorové či inak štylisticky príznakové tvary (*človeče*, *pane*). Komunikačná potreba apelatívnej funkcie bola pri už pôvodne obmedzenom²⁶ množstve substantív uplatnená vznikom nových tvarov, ktoré nespôsobujú zďaleka toľko hláskoslovných zmien ani na úrovni neutralizácií, a navyše sa používajú len veľmi obmedzene v hovorovom štýle (najbližší príbuzní: *mami*, *oci*, *babi*; vlastné mená najbližších komunikantov: *Zuzi*, *Pali* a pod.). Podobným vybočením z rýdzo gramatických vzťahov ku komunikačným sa vyznačuje i celý jeden slovný druh v rámci subsystému. Nie je náhoda, že patrí k tým najmladším, nie z hľadiska vzniku, ale z hľadiska jeho klasifikácie. Sú to častice, najmä tie, ktorými sa vyjadruje postoj hovoriaceho k textu, čím sú prirodzene príznakové i z hľadiska syntaktickej štruktúry vety.

²⁵ TĚŠITELOVÁ, Marie: *K frekvenci pádů v současné spisovné češtině*. Slovo a slovesnost, 30, 1969, č. 3, s. 269 – 275. „Vokativy... o jejichž oprávněnosti v pádovém systému se někdy pochybuje, popř. jež bývají kladeny na periférii pádového systému.“

²⁶ Vývinovo možno ešte viac zúženom, historicky sa totiž pohybujeme približne v stredoveku, kde už sociálna štruktúra spoločnosti výrazne postúpila a komunikačne tak mohla zasiahnuť i jazykový systém (špeciálne oslovenie).

Anomálie v rečovej praxi

To, čo by bežný používateľ jazyka mohol byť schopný nazvať istým neporiadkom, je len dôsledkom prirodzeného vývinu jazyka ako živého organizmu, do ktorého síce človek zasahuje, ale len tým, ako a na čo ho používa. Vo väčšine prípadov si zdedené „anomálie“ rodený používateľ vôbec neuvedomuje, pripadajú mu normálne.²⁷ Napríklad fakt, že substantívum *dievča* je stredného rodu, kým *chlapec* je rodu mužského. Hoci tento fakt, sociologicky a biologicky vysvetliteľný, vyvoláva pri komunikácii isté problémy,²⁸ nikto zo študentov a študentiek, ktorých som sa naň opýtala, si ho dovedy nikdy neuvedomil. Čo je však normálne pre rodených hovoriacich, sa stáva problémom pri vyučovaní cudzieho či druhého jazyka. Preto aj v úvodných fázach nadobúdania nového jazyka sa začína javmi systémovými a čo najjednoduchšími, samozrejme pod „diktátom“ významu v komunikačnom kontexte v snahe o čo najprirodzenejšiu komunikáciu analogicky k raným štádiám rečovej ontogenézy. V cudzom jazyku tieto vývinové systémové odchýlky predstavujú tzv. lingvokulturémy²⁹, na vysvetlenie ktorých musí byť lektor slovenčiny pri vyučovaní pokročilejších študentov pripravený, lebo „každá jazyková činnosť si vyžaduje v prvom rade dištinktívnu receptívnu schopnosť rozlíšiť relevantné jednotky a prisúdiť im patričný význam a funkciu“³⁰. Na druhej strane si cudzinec učiaci sa napríklad slovenčinu niektoré synchronne vývinové náznaky zmien na rozdiel od rodeného hovoriaceho vôbec nemusí všimnúť. Ako príklad uveďme čoraz častejšie zaznamenávaný nekorektný tvar komparatívu adjektíva *ťažký*. Namiesto systémovo utvoreného tvaru *ťažší* niektorí používatelia spisovnej slovenčiny používajú tvar [ťaxší], ktorý vznikol

²⁷ DOLNÍK, Juraj: *Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny*. Slovenská reč, 70, 2005, č. 4, s. 194.

²⁸ Ako je to i v texte piesne: „Ja by som ťa, dievča, ľúbil, keby si sa trochu smiala...“

²⁹ PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Lingvokulturémy ako súčasť interkultúrnej kompetencie*. In: *Obraz človeka v jazyku*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2014, s. 88 – 101.

³⁰ PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Kultúrne a sociálne špecifiká slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: SEDLÁKOVÁ, Marianna a kol.: *Praktická didaktika slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Filozofická fakulta, 2015, s. 38.

analogicky k tvaru *lahší* [laxší] a ktorý sa pomerne rýchlo rozširuje medzi bežnými používateľmi slovenského jazyka nielen v súkromnej komunikácii. Otázka znie, čo by táto tendencia mohla či mala zmeniť v jazykovom systéme. Fakt, že sa jav vyskytuje podľa našich pozorovaní (zatiaľ) len v hovorenej podobe, aj to prevažne v prejavoch hovorových, by ho mohol stavať napríklad na úroveň dôsledných neutralizácií, ktoré síce nie sú kodifikované, no predsa sa v hovorenej podobe hovorových komunikátov vyskytujú: *mužský* – výslovnostne kodifikované ako [mušský] – reálne vyslovované v nižšom štýle ako [muskí], čím sa šetrí artikulačná energia. Písaná podoba pozitívu *ťažký* a tvar komparatívu *ťažší* však bude v dnešnej dobe masovej gramotnosti stále, alebo aspoň dosť dlho, udržiavať vo verejnej komunikácii správne tvary. O tom, ako by to bolo v predkodifikačných časoch, môžeme iba špekulovať. Na naše špekulácie by sme však museli uplatniť komplexný makrokomunikačný model a okrem toho vziať do úvahy všetky jazykové roviny v ich vzájomnej prepojenosti, a to aj v historickom horizonte. Lebo na oprávnené kodifikačné zásahy má človek naozaj právo, len ak je schopný uplatniť komplexný pohľad na jazyk aj s jeho genetickou výbavou³¹. Jazyk sa bude meniť stále, to je naša odpoveď na otázku J. Dolníka, či sú spontánne jazykové zmeny nevyhnutné,³² ide však o to, aký prívlastok tá-ktorá zmena bude mať a čo (alebo aj kto) bude rozhodovať o tom, či je (už) zrelá na celosystémové uplatnenie. Jazyk sa aj naďalej bude meniť tak, ako sa vyvíjajú iné živé organizmy vrátane človeka, a je viac ako pravdepodobné, že pragmatizmus v tom zohráva a bude zohrávať dôležitú úlohu.³³ Ukazuje sa, že živý organizmus, akým prirodzený jazyk určite je, má svoje vlastné mechanizmy na zachovávanie poriadku. V jeho vývine sa striedajú systémové zmeny, ktoré majú akomodačný charakter a realizujú sa v skokoch (ako napríklad aj spomenutý zánik vokatívu v morfológickom subsysteme či zmena dominantnej neutralizácie v subsysteme fonologickom). Prispôsobovanie sa jazy-

³¹ V podobnom duchu o tom píše i ŽIGO, Pavol: *Uniformná transparentnosť verzus prirodzenosť*. Slovenská reč, 71, 2006, č. 4, s. 193 – 204.

³² DOLNÍK, Juraj: *Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka*. Jazykovedný časopis, 48, 1997, č. 1, s. 41.

³³ Tamže.

kového systému okoliu má zase charakter asimilačný a realizuje sa v reči úplne prirodzene bez nutnosti osobitého školenia. Aj preto sa spontánnych zmien³⁴ netreba báť. Spontánnymi zmenami sa prejavuje sám systém, ktorý sa realizuje cez používateľov jazyka – či už je to pod vplyvom princípu ekonomizácie, alebo nejakého iného.

Možno niečím rovnováhu v jazyku narušiť?

Ako sme ukázali vyššie, systémovosť v jazyku, ktorú spájame s ľudským poznaním (založeným na primárnych prírodných štruktúrach prevzatých aj do prirodzeného ľudského komunikačného kódu), je v mnohých jednotlivostiach prerastená do komunikačných štruktúr ľudskej komunikácie a naopak. Zjednodušene by sa dalo povedať, že čím nižšia jazyková rovina (zvukovou počnúc), tým väčšie je zastúpenie prírodno- či jazykovosystémových, a čím vyššia je jazyková rovina (štylistickou končiac), tým väčšie je zastúpenie komunikačných či komunikačnosystémových prvkov. V štylistickej rovine by sa na základe vyššie povedaného dalo konštatovať, že problematika slohových postupov patrí viac do jazykovoštruktúrnej časti³⁵ a problematika funkčných štýlov by reprezentovala komunikačnosť štruktúry časť subsystemu. Centrálna lexikálna rovina by tvorila prechod medzi viac systémovojazykovou zložkou (zvuková a morfológická rovina) a viac systémovokomunikačnou zložkou (syntaktická a štylová rovina). Morfológia by sa tak dala vnímať ako gramatika (viac) jazykovej zložky, syntax ako gramatika (viac) komunikačnej zložky.

V úvode tohto príspevku sme skôr obrazne naznačili, že za východisko vzniku jazyka považujeme komunikáciu a za jej dôsledok poznávanie, ktoré v procese vývinu ľudskej komunikácie začalo svojím

³⁴ Tamže, s. 40 – 41.

³⁵ Dá sa to analogicky prepojiť s fungovaním bodu/jazykového prvku v nula- až trojrozmernom priestore – bližšie i s názorným obrázkom pozri SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný pohľad na jazykový systém*. In: *Varia*. 31. Košice : Vydavateľstvo ŠafárikPress UPJŠ, 2024, s. 147. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/varia/31/Varia31.pdf>.

spôsobom prechýľovať misky váh od (dôležitosti) komunikácie k dominancii poznania či poznávania, o čom podrobnejšie píšeme inde.³⁶ Tam konštatujeme, že kvantitatívny nárast komunikátov jazykového charakteru smeruje od tých stále menšinových, v ktorých človek vyjadruje nejaké svoje pochybnosti (SL)³⁷ cez partnersky prozaizujúce (PP)³⁸ či komunikačne primerane pružné texty, ktoré aj dnes tvoria základ ľudskej komunikácie, k stálemu narastaniu, možno i postupnej prevahe textov dynamických a dravých (DD).³⁹ Uvedená komunikačná nerovnováha sa síce deje prostredníctvom prirodzeného komunikačného kódu, ktorý je svojou materiálnou podstatou dosť stabilný na to, aby kým bude mať podmienky na prirodzenú vzájomnú medziľudskú živú komunikáciu, žiaden tlak zvonku nespôsobil jeho patologickú deformáciu. To, o čo sa treba obávať, je skôr vývin ľudskej komunikácie, ktorá sa čoraz viac vo verejnej sfére spreneveruje pôvodnému princípu dorozumievania, číremu odovzdávaniu (prevažne pravdivých) informácií⁴⁰ a čoraz častejšie sa uchýľuje k manipulácii a kamuflážam.⁴¹ Na otázku, či by tento vývin dorozumievania mohol ovplyvniť i samotný komunikačný systém (komunikačné systémy), si zatiaľ nedokážeme odpovedať.

³⁶ SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný pohľad na jazykový štýl (Od epiky k lyrike i k dráme)*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Ed. I. Bónová – M. Gladiš. Košice : Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta, 2017, s. 23 – 42.

³⁷ V našej terminológii *subjektívny a lyrizujúci*. Skratka SL evokuje aj anglické slovo *slow* („pomalý“) – „spomaľujúci pohľad na ľudské bytie v zhode so životným modom BYŤ podľa E. Fromma“ – tamže, s. 37.

³⁸ Tretie P v poradí by mohlo vyjadrovať pružnosť, ako sme to konštatovali vyššie pri vzájomnej výmene rolí komunikantov v procese komunikácie. V tomto type komunikátov sú mody BYŤ a MAŤ v rovnováhe.

³⁹ V tomto type textov z hľadiska komunikačného zámeru autora prevažuje modus MAŤ.

⁴⁰ SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný pohľad na jazykový štýl (Od epiky k lyrike i k dráme)*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Ed. I. Bónová – M. Gladiš. Košice : Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta, 2017, s. 34 – 39.

⁴¹ Tamže.

Literatúra

- ADAMOVIČOVÁ, Lenka: *Komparácia slovenských a nemeckých frazeologických ekvivalentov z hľadiska kultúry*. Diplomová práca. Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2024.
- DOLNÍK, Juraj: *Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka*. Jazykovedný časopis, 48, 1997, č. 1, s. 31 – 34.
- DOLNÍK, Juraj: *Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny*. Slovenská reč, 70, 2005, č. 4, s. 193 – 210.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Lingvokultúre ako súčasť interkultúrnej kompetencie*. In: *Obráz človeka v jazyku*. Ed. J. Vaňko. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2014, s. 88 – 101.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Kultúrne a sociálne špecifiká slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: SEDLÁKOVÁ, Marianna a kol.: *Praktická didaktika slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Filozofická fakulta, 2015, s. 36 – 52.
- SABOL, Ján: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, 1989.
- SABOL, Ján: *Reč a hudba*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Ed. I. Bónová – M. Gladiš. Košice : Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta, 2017, s. 13 – 22. Dostupné na: <https://unibook.upjs.sk/img/cms/2017/ff/cesty-k-textu-final.pdf>.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Fonologický základ bernolákovskej kodifikácie slovenčiny*. Prešov : Prešovská univerzita, 2004.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Prirodzený fonologický systém a vitálnosť jazyka*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Ed. J. Mlacek – M. Vojtech. Bratislava : Stimul, 2006, s. 298 – 307.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Lingvistické a sociologické aspekty kodifikácie Bernolákovskej slovenčiny*. In: *Anton Bernolák – bernolákovci – bernolákovská epocha (220. výročie kodifikácie spisovnej slovenčiny)*. Bratislava : Bernolákovská spoločnosť, 2007, s. 36 – 43.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Svedectvo frazeológie o univerzálnom poznávaní sveta zmyslami*. In: *Studia Academica Slovaca* 38. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Stimul, 2009, s. 297 – 306.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna a kol.: *Praktická didaktika slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Filozofická fakulta, 2015.

- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný pohľad na jazykový štýl (Od epiky k lyrike i k dráme)*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Ed. I. Bónová – M. Gladiš. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta, 2017, s. 23 – 42. Dostupné na: <https://unibook.upjs.sk/sk/slovakistika/795-cesty-k-textu-inspiracie-frantiska-mika>.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný pohľad na jazykový systém*. In: *Varia*. 31. Ed. L. Jasinská. Košice : Vydavateľstvo ŠafárikPress UPJŠ, 2024, s. 140 – 149. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/varia/31/Varia31.pdf>.
- TĚŠITELOVÁ, Marie: *K frekvenci pádů v současné spisovné češtině*. Slovo a slovesnost, 30, 1969, č. 3, s. 269 – 275.

Osvojovanie slovnej zásoby slovenčiny v detskom veku (spôsoby zisťovania a merania)

Daniela Slančová

Abstract

Slovak vocabulary acquisition in childhood (methods of detection and measurement)

The paper highlights the importance of the acquisition of both productive and receptive vocabulary in childhood and the different ways of its quantitative measurement and qualitative interpretation present in Slovak psycholinguistics. It gradually analyses the longitudinal monitoring of several children over several years, the application of the *Test of Communicative Behaviour* TEKOS I and II both in speech therapy practice and in the linguistic literature, and finally, it discusses the construction of the *Interlingual Lexical Test LITMUS - CLTsk* and its characteristics, with a view to its further application in speech therapy practice and linguistic analysis alike.

Keywords: vocabulary acquisition, receptive vocabulary, productive vocabulary, longitudinal research, TEKOS, LITMUS – CLTsk

Úvod

Jednou z metafor označujúcich osvojovanie jazyka a vývin reči v detskom veku je obraz zakoreneného košatého listnatého stromu, kde korene symbolizujú porozumenie reči, kmeň je zobrazením slovnej zásoby, konáre sú gramatikou a listy zvukovými jednotkami. To, čo strom obklopuje, v čom strom rastie a rozvíja sa, je sociálne a kultúrne okolie dieťaťa, ktoré si príslušný jazyk osvojuje.

V príspevku sa budeme zaoberať spomínaným kmeňom, ktorý vyrastá z koreňov a ktorý sa následne košatí v konkrétnom prostredí, teda slovnou zásobou a spôsobmi jej zachytávania, ako sa prejavujú v slovenskej psycholingvistickej literatúre a následne aj v logopedickej praxi.

Osvojovanie slovnej zásoby v detskom veku je proces, ktorý v sebe zahŕňa tak produkciu slov, slovných spojení, viet/výpovedí, ako aj ich porozumenie. Základná lexikálna jednotka, slovo, je komplexnou jednotkou jazyka a myslenia, nositeľom pojmového významu, umožňujúcou pomenovanie predmetov, javov a vzťahov mimojazykovej reality a/alebo gramatického významu umožňujúceho plnenie intrajazykových funkcií, prípadne aj pragmatického významu vyjadrujúceho postoje hovoriaceho ku komunikovanej skutočnosti, adresátovi či situácii.¹

Za lexikálnu jednotku pokladáme akceptabilné, zmysluplné, t. j. sémanticky a pragmaticky interpretovateľné použitie zvuku alebo radu zvukov, ktoré v interakcii funguje bezporuchovo. To znamená, že komunikačný partner dieťaťa dokáže takýto rad zvukov interpretovať tak, že dochádza k vzájomnému porozumeniu medzi dieťaťom a jeho komunikačným partnerom. Pre naše chápanie základnej jednotky je dôležité to, že hoci slová, ktoré deti produkujú, sú viac alebo menej vzdialené od cieľového slova z reči dospelých, v komunikácii dieťaťa a jeho komunikačných partnerov majú semiotickú platnosť, fungujú ako znaky, ako funkčno-sémantické jednotky. To znamená, že slovo je v dialógu identifikovateľné ako komunikačná jednotka a zároveň sa formuje ako jednotka utvárajúceho sa lexikálneho systému.

Bilaterálna povaha lexikálnej jednotky, v ktorej fonematická forma a mentálny obsah figurujú ako neoddeliteľné spolufungujúce entity² znamená, že osvojovanie lexiky stojí na rozmedzí vývinu jazyka a vý-

¹ HLADKÁ, Zdeňka: *Slovo*. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. M. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová, 2017. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/SLOVO>.

² OLOŠTIAK, Martin: *Aspekty teórie lexikálnej motivácie*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011, s. 23.

vinu myslenia.³ Pritom utváranie intralexematického spojenia obsahu a formy prebieha súbežne s utváraním paralexematických, extralexematických a interlexematických vzťahov. V literatúre o osvojovaní ranej lexiky⁴ sa zdôrazňuje vzťah k denotátu, referentu. Vzťah k denotátu je podľa M. Ološtiaka paralexematický, pretože každá lexikálna jednotka, konkrétum či abstraktum, musí mať nejaký denotát, teda to, čo je označované lexikálnym znakom. Okrem toho vstupuje lexikálna jednotka do vzťahu k mimojazykovým entitám, ako sú napríklad používatelia jazyka, čas, priestor. Podľa citovaného autora ide o extralexematický vzťah.⁵ Pri osvojovaní ranej slovnej zásoby postupne na dôležitosť nadobúdajú interlexematické vzťahy, a to vzťah k iným lexikálnym znakom na úrovni parole (interlexematické syntagmatické vzťahy) a na úrovni langue (interlexematické pardigmatické vzťahy).

Sledovanie osvojovania slovnej zásoby

Publikácie mnohých autorov v zahraničí aj na Slovensku⁶ sa z rozličných teoretických východísk a pomocou diverzifikovaných metodických postupov venujú viacerým aspektom osvojovania si lexiky: všímajú si veľkosť slovnej zásoby, tempo osvojovania, lexikálno-sémantickú a funkčnú charakteristiku prvých slov so všetkými špecifikami, ktoré jazyk v stave zrodu pre túto problematiku predstavuje, osvojovanie si významu slov (s viacerými teoretickými koncepciami), príčiny individuálnych rozdielov v lexikálnom vývine, intenzívne sa skúma vzťah medzi vývinom lexiky a kognitívnym vývinom dieťaťa, ako aj vzťah medzi osvojovaním si slovnej zásoby a slovnou zásobou rečo-

³ WAXMAN, Sandra R. – LEDDON, Erin M.: *Early word-learning and conceptual development: everything had a name, and each name gave birth to a new thought*. In: *The Wiley-Blackwell handbook of childhood cognitive development*. Ed. U. Goswami. Malden : Wiley Blackwell, 2011, s. 180 – 208.

⁴ Napr. BLOOM, Paul: *Jak se děti učí významu slov*. Praha : Karolinum, 2015.

⁵ Porov. poznámku pod čiarou č. 2.

⁶ Bližšie pozri SLANČOVÁ, Daniela: *Porozumenie a produkcia slovnej zásoby v ranom veku*. O dieťati, jazyku, literatúre, 11, 2023, č. 2, s. 8 – 27.

vého okolia dieťaťa. Ďalšie výskumy sa zameriavajú na vzťah slovnej zásoby dieťaťa s ďalšími jazykovými aj nejazykovými schopnosťami. F. Smolík⁷ hovorí, že mentálny slovník je viac než len katalóg párov: zvuk – pojem. Nesie i dôležité gramatické informácie. J. Kesselová⁸ poukazuje na osvojovanie gramatických morfológických konštrukcií – pádov, už na úrovni jednoslovných výpovedí slovensky hovoriacich detí. D. Slančová a J. Kičura Sokolová⁹ rovnako poukazujú na skutočnosť, že formovanie syntaktickej kompetencie na základe usúvzťažnenia významov sa začína už pred obdobím, v ktorom dieťa zmysluplne spojí dve slová. Navyše, kumulácia istého počtu slov v aktívnej slovnej zásobe dieťaťa priamo súvisí s nárastom a komplexnosťou morfosyntaktických štruktúr v jazykovom prejave dieťaťa v ranom veku. Práve preto sa obmedzená, málo produktívna, ale najmä receptívna slovná zásoba uvádza ako rizikový faktor pre rôzne vývinové jazykové a kognitívne poruchy v ranom a predškolskom veku.¹⁰ Veľkosť slovnej zásoby podľa viacerých štúdií priamo súvisí s úrovňou gramotnosti v školskom veku. Z ďalších štúdií jasne vyplýva aj dôležitosť veľkosti slovnej zásoby detí v predškolskom období k ďalším javom, ako je napríklad problémovosť v správaní. Lexikálne schopnosti predikujú i niektoré matematické schopnosti.¹¹

⁷ SMOLÍK, Filip – SEIDLOVÁ MÁLKOVÁ, Gabriela: *Vývoj jazykových schopností v predškolskom veku*. Praha : Grada, 2014.

⁸ KESSELOVÁ, Jana: *Genitív v ranej ontogenéze reči dieťaťa osvojujúceho si slovenčinu*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Bratislava, Prešov : Veda, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 446 – 507.

⁹ SLANČOVÁ, Daniela – KIČURA SOKOLOVÁ, Jana: *Vývin syntaxe v ranom veku*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Bratislava, Prešov : Veda, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 508 – 626.

¹⁰ KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – BÓNOVÁ, Iveta – KESSELOVÁ, Jana – MIKULAJOVÁ, Marína: *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku*. Bratislava : Slovenská asociácia logopédov, 2010.

¹¹ Napr. PURPURA, David J. – HUME, Laura E. – SIMS, Darcey M. – LONIGAN, Christopher J.: *Early literacy and early numeracy: the value of including early literacy skills in the prediction of numeracy development*. Journal of experimental child psychology, 110, 2011, č. 4, s. 647 – 658; MORGAN, Paul L. – FARKAS, George – HILLEMEIER, Marianne M. – SCHEFFNER HAMMER, Carol – MACZUGA,

V ďalšej časti príspevku sa budeme venovať predovšetkým tým spôsobom sledovania osvojovania slovnej zásoby detí v ranom a predškolskom veku, ktoré sa uplatnili, resp. uplatňujú v slovenskom psycholinguvistickom výskume.

Longitudinálne sledovanie osvojovania slovnej zásoby

Longitudinálne sledovanie osvojovania si slovnej zásoby je historicky najstarším spôsobom a uplatňovalo sa v podobe rodičovských denníkových záznamov detskej rečovej produkcie.¹²

S vývinom záznamovej techniky sa longitudinálne sledovanie opieralo najprv o zvukové a neskôr o videozáznamy, ktoré v slovenskej psycholingvistiky začali vznikať zhruba pred dvadsiatimi rokmi. Sledovalo sa viacero detí, dievčat aj chlapcov, ktorých komunikácia s mamou, ojedinele aj s inými komunikačnými partnermi bola zaznamenávaná raz za mesiac v trvaní približne jednej hodiny v domácom prostredí v štandardných situáciách, ako bolo jedenie, kúpanie, obliekanie, hra, prezeranie a čítanie knihy. Deti boli pozorované v podstate od narodenia do piatich rokov, keď sa už táto metóda sledovania ukázala ako

Steve: *24-month-old children with larger oral vocabularies display greater academic and behavioral functioning at kindergarten entry*. Child Development, 86, 2015, č. 5, s. 1351 – 1370; SILVERMAN, Rebecca D. – HARTRANFT, Anna M.: *Developing vocabulary and oral language in young children*. New York : The Guilford Press, 2014.

¹² O spôsobe zápisov s odkazom na skoršiu literatúru sa zmieňuje napr. OHNESORG, Karel: *O mluvním vývoji dítěte*. Praha : Jednota českých filologů, 1948, s. 11 – 13), ktorý sledoval jazykový vývin svojich dvoch detí v prvej polovici 40. rokov minulého storočia. K spôsobu zápisu uvádza okrem iného: „Záznamy o hlasových projevech chlapcových byly vedeny zprvu ve formě denníku, v němž byly zaznamenány i rozmanité okolnosti, týkající se tělesného a duševného vývoje dítěte; někdy byly tu připojovány příležitostně poznámky o řeči chlapcových vrstevníků. Později (od 1;4) bylo nutno se omezit pro rychlý vzrůst duševních i mluvních schopností dítěte na záznam jednotlivých slov nebo sousloví a jejich výslovnosti.“ (s. 13); „Nebylo ovšem možno zachytiti vše, ale při bližším srovnání záznamů se ukázalo, že mnohé jevy jsou tak pravidelné, že závěry z nich odvozené jsou tak přesné, jako by byly ty, k nimž by se došlo usuzováním ze všech případů vůbec.“ (s. 11).

neefektívna. Rečový prejav všetkých zúčastnených bol transkribovaný pomocou transkripčného a kódovacieho nástroja CHAT ako súčasti systému CHILDES,¹³ ktorý umožňuje detailne zachytiť nielen rečový prejav, ale aj neverbálnu komunikáciu a situačný kontext.

Jednotlivé transkripty boli pretransformované do systému Microsoft Excel a následne kódované. Detailné spracovanie vývinu lexiky u štyroch detí z tohto materiálu možno nájsť v štúdiách D. Slančovej et al. a K. Vužňákovskej.¹⁴ Sledujú deti od objavenia sa prvého slova, teda zhruba od 11. mesiaca ich veku, do 24. mesiaca. Obe štúdie dochádzajú k záveru, že osvojovanie slovnej zásoby je proces, ktorý prebieha podľa viac alebo menej univerzálnych tendencií, daných psychofyzickým vývinom dieťaťa, ako aj typom jazyka, ktorý si osvojujú. Tieto tendencie sa prejavujú tak na úrovni formy, ako aj na úrovni významu. Napríklad podobne ako v iných jazykoch v najranejšej slovnej zásobe prevažujú slová, ktorých slabičná štruktúra je založená na základnom slabičnom kontraste spojenia konsonant a vokál. Toto spojenie sa prejavuje tak v jednoslabičných (CV, CVC), ako aj vo viacslabičných slovách (CVCV). No kým napríklad pre angličtinu je výrazne dokladovaná slabičná štruktúra ranej lexiky VC, tá má v slovenčine minimálne zastúpenie. Medzi prvými osvojovanými slovami sú výrazne zastúpené substantíva a interjekcie, pričom formálna podoba konvencionalizovaných onomatopoických výrazov je zároveň prostriedkom kódovania (predovšetkým) verbálnych a menej kvalifikačných a lokalizačných konceptov. Tento spôsob kódovania postupne ustupuje v prospech osvojovania si lexikálnych jednotiek s výraznejšou arbitrárnou platnosťou. V ranej lexike sa zrkadlí antropocentrické (vrátane antropomorfizované chápaných zvierat) konceptuálne jadro utvárajúcej sa slovnej zásoby, na ktoré sa navrstvuje lexika predmetnej orientácie

¹³ CHILDES. *Child Language Data Exchange system*. Dostupné na: <https://childes.talkbank.org/>.

¹⁴ SLANČOVÁ, Daniela – LIPTÁKOVÁ, Ľudmila – ONDRÁČKOVÁ, Zuzana – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: *Slovná zásoba v ranom veku*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Bratislava – Prešov : Veda – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 25 – 86; VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: *Slovotvorba v ranej ontogenéze reči*. Tamže, s. 87 – 153.

dieťaťa. Raná lexika zároveň odráža výraznú priestorovú a akčnú (manipulačnú, pohybovú a polohovú) zakotvenosť detí vo veku batolaťa. Deti si ako prvé osvojujú slovotvorne motivované slová s najfrekvencovanejšími slovotvornými parametrami v slovenčine; osvojujú si deriváciu pred kompozíciou, prevažujú modifikačne utvorené slovotvorne motivované slová pred mutáciou a transpozíciou, pričom slovotvorne motivovaná slovná zásoba korešponduje aj so spôsobom realizácie reči matky v rečovom okolí dieťaťa, keď v reči dieťaťa sú najčastejšími slovotvorne motivovanými slovami deminutíva a expresívne slová.

Zároveň však v lexikálnej ontogenéze možno pozorovať v danom veku výrazné individuálne rozdiely, a to predovšetkým v kvantite osvojovanej slovnej zásoby (tabuľka 1), ale aj kvalitatívne rozdiely určované tak individuálnymi preferenciami dieťaťa, ako aj individuálnym komunikačným štýlom dieťaťa a jeho okolia, čo sú javy, ktoré sú do istej miery určované aj sociálno-kultúrnym prostredím, v ktorom dieťa vyrastá.

Tabuľka 1

Kumulatívny nárast slovnej zásoby štyroch detí (D1, D2, D3, D4) vo veku 11 – 24 mesiacov udávaný v počte lexém

dieťa	vek (v mesiacoch)													
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
D1	3	10	12	15	15	21	22	28	32	36	47	55	64	91
D2	4		9	65	69	75	87		117	183			269	
D3	7	13	36	53	68	93	142	176	212	261	302	347	402	466
D4			4	9	27	40	44	91	125	167	279	385	458	585

Sledovanie osvojovania slovnej zásoby na základe Testu komunikačného správania (TEKOS)

Test komunikačného správania (TEKOS) je hodnotiaci nástroj komunikačných schopností dieťaťa v ranom veku, ktorý vznikol ako adaptácia nástroja *MacArthur-Bates Communication Development Inventories*

(CDI). Ten bol po prvýkrát publikovaný v USA začiatkom 90. rokov minulého storočia¹⁵ v dvoch častiach: *CDI I: Words and gestures* pre deti vo veku 8 – 16 mesiacov a *CDI II: Words and sentences* pre deti vo veku 17 – 30 mesiacov, zameraných na hodnotenie toho, do akej miery dieťa rozumie základné slovné spojenia najčastejšie výzvového charakteru, ktoré mu adresujú dospelí, na zisťovanie veľkosti jeho produktívnej a receptívnej slovnej zásoby, produkcie gest a hrových aktivít a úrovne používania gramatiky. Základnou ideou tohto nástroja je získavať informácie o komunikácii dieťaťa priamo od rodičov alebo od iných dieťaťu blízkych osôb. Nástroj má preto podobu dotazníka, kde sa rodičovi ponúkajú konkrétne príklady slov, gest, hrových aktivít či gramatických štruktúr a rodič sa postupne rozhoduje, či ich dieťa už produkuje (v prípade slov a slovných spojení tiež či im rozumie) alebo neprodukuje. Ako sme už zdôraznili, na rozdiel od longitudinálneho sledovania, ktoré je zamerané viac na produkciu, pomocou tohto nástroja sa sleduje aj porozumenie slovnej zásoby. Tento fakt je dôležitý pre interakčné chápanie osvojovania si jazyka. Všeobecne sa uvádza, že deti skôr než začnú slová produkovať, poznajú, resp. rozumejú ich význam. Receptívna slovná zásoba, teda porozumenie slov, predchádza produktívnu slovnú zásobu.¹⁶

Slovenská adaptácia CDI bola publikovaná v roku 2010.¹⁷ Vychádza zo spomínaného longitudinálneho výskumu vývinu komunikačných schopností detí hovoriacich po slovensky a má tak ako CDI dve časti: *TEKOS I: slová a gestá* pre deti vo veku 8 – 16 mesiacov

¹⁵ FENSON, Larry – DALE, Philip S. – REZNICK, Steven J. – THAL, Donna – BATES, Elizabeth – HARTUNG, John – PETHICK, Steve – REILLY, Judy: *The MacArthur-Bates Communicative Development Inventories: User's Guide and Technical Manual*. Baltimore : Brookes Publishing, 1993. Najnovšie vydanie pre severoamerickú angličtinu vyšlo v roku 2023: MARCHMAN, Virginia A. – DALE, Philip. S. – FENSON, Larry: *The MacArthur-Bates Communicative Development Inventories: User's Guide and Technical Manual*, 3. vyd. Baltimore : Brookes Publishing, 2023.

¹⁶ OWENS, Robert E.: *Language development. An Introduction*. Boston : Allyn and Bacon, 2001, s. 250; CLARK, Eve: *First language acquisition*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003, s. 16.

¹⁷ Porov. poznámku pod čiarou č. 10.

a *TEKOS II: slová a vety* pre deti vo veku 17 – 36 mesiacov. Slovenská verzia je štandardizovaná na vzorke 1715 detí hovoriacich po slovensky. Znamená to, že pre slovensky hovoriace deti sú k dispozícii vývinové normy komunikačných schopností. Objektívnosť a spoľahlivosť *Testu komunikačného správania* sa potvrdili osobitnou štúdiou.¹⁸ Od roku 2019 sa test stal súčasťou *Štandardu vyšetrení psychomotorického vývinu detí pri 2. – 11. preventívnej prehliadke v primárnej starostlivosti*.¹⁹

Okrem toho, že *Test komunikačného správania* je štandardizovaným skriningovým nástrojom určeným pre logopedickú prax, poskytuje aj množstvo lingvistického materiálu, ktorý bol získaný v procese štandardizácie a ktorý je vhodný na sledovanie a skúmanie vývinu reči slovensky hovoriacich detí. Tieto možnosti TEKOS sa využili v tridsiatke štúdií, v ktorých sa sledovali rozličné aspekty tvorby a použitia TEKOS I a II. Nachádzame v nich tak metodologické otázky adaptácie CDI v slovenčine, porovnanie slovenskej adaptácie s inými adaptáciami, ktoré odrážali sociálne a kultúrne rozdiely príslušných jazykových spoločenstiev,²⁰ ale predovšetkým ide o lingvisticky zamerané štúdie orientované na osvojovanie jednotlivých jazykových a parajazykových prostriedkov v reči slovensky hovoriacich detí, monolingválnych aj bilingválnych,²¹ na báze rodičovskej reflexie ich komunikačného správa-

¹⁸ KAPALKOVÁ, Svetlana – LACIKOVÁ, Hana – SLANČOVÁ, Daniela – HELBICH, Miroslav: *Test komunikačného správania TEKOS I: slová a gestá – nový nástroj na hodnotenie komunikačnej schopnosti detí v ranom veku*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 45, 2010, č. 1, s. 46 – 62.

¹⁹ MATUŠKOVÁ, Oľga – PROKOPOVÁ, Elena: *Štandard vyšetrení psychomotorického vývinu detí pri 2. – 11. preventívnej prehliadke v primárnej starostlivosti*. Bratislava : Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky. Dostupné na: https://www.health.gov.sk/Sources/dokumenty/SDTP/standardy/Primarna_pediatria/Psychomotoricky_vyvin_dietata.docx.

²⁰ KAPALKOVÁ, Svetlana – KESSELOVÁ, Jana – SLANČOVÁ, Daniela – ZAJACOVÁ, Stanislava: *Sociokultúrna a jazyková podmienenosť tvorby testu komunikačného správania dieťaťa raného veku*. In: *Jazyk – médiá – text*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, 2012, s. 276 – 293.

²¹ KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – KESSELOVÁ, Jana: *Porovnávacie štúdiá z vývinu reči monolingválnych a simultánne bilingválnych slovenských detí v ranom veku*. Jazyk a kultúra, 6, 2015, č. 23 – 24, s. 247 – 257.

nia, pričom viaceré sú zamerané aj na porovnanie výsledkov získaných na základe TEKOS a longitudinálneho pozorovania.²² Ak sa sústredíme len na problematiku osvojovania slovnej zásoby na báze TEKOS, štúdie sa venovali napríklad charakteru jazykového obrazu sveta na základe analýzy receptívnej aj produktívnej incipientnej lexiky 653 detí (323 dievčat a 330 chlapcov). Výsledky ukázali, že jazykový obraz sveta slovensky hovoriacich detí je sémanticky koherentný v tom zmysle, že najfrekvencovanejšie slová incipientnej lexiky sú zoskupené v nasledujúcich sémantických skupinách: jedlo (čo možno chápať aj ako reprezentáciu telesnosti), sociálne rutiny a pomenovania odrážajúce pohybovú a zvukovú podstatu označovaných objektov (reprezentácia zmyslovej percepcie). Incipientná lexika zároveň odráža všeobecné charakteristiky jazykového obrazu sveta, ktorý sa utvára v ranom detstve: antropocentrizmus, senzuálnosť, telesnosť a sociálne vzťahy. Na jazykový obraz sveta v ranom detstve nemá vplyv pohlavie dieťaťa.²³ V osobitnej štúdii²⁴ sa na báze TEKOS I a TEKOS II porovnávalo osvojovanie slovnej zásoby medzi dvoma súrodencami, dievčatkami, medzi ktorými je rozdiel 3,5 roka. Obe deti sa sledovali od 8 do 35 mesiacov ich veku, teda v celom rozsahu, ktorý výskumný nástroj TEKOS poskytuje. Longitudinálna línia sa sledovala na základe priemerného indexu osvojenia lexiky v jednotlivých mesiacoch aj v jednotlivých lexikálnych položkách; osobitný dôraz sa kládol na porovnanie produktívnej a receptívnej slovnej zásoby vo veľkosti aj kvalitatívnej dife-

²² Napr. KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela: *Vývin komunikačných schopností dieťaťa v ranom veku z hľadiska dvoch metodologických prístupov*. Jazyk a kultúra, 1, 2010, č. 1; KESSELOVÁ, Jana: *Funkčno-sémantická kategória relačnosť v ranej ontogenéze reči dieťaťa hovoriaceho po slovensky*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2014. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kesseloova5>; KESSELOVÁ, Jana: *Personálna a sociálna deixa v ontogenéze reči dieťaťa raného veku*. In: *Personálna a sociálna deixa v slovenčine*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2019, s. 528 – 600.

²³ SLANČOVÁ, Daniela: *Incipientná slovná zásoba slovensky hovoriacich dievčat a chlapcov a jazykový obraz ich sveta*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Bratislava, Prešov : Veda, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 154 – 246.

²⁴ Pozri poznámku pod čiarou č. 6.

renciácii jej osvojenia. Výsledky porovnania potvrdili tézu o prediktabilite, štádiálnosti a individuálnych rozdieloch rečového vývinu, ako aj to, že neskorší nástup produkcie a menšia produktívna slovná zásoba v ranom veku, ak je prítomný vyšší stupeň porozumenia u jedného dieťaťa, sa prirodzene v neskoršom veku vyrovnáva s dieťaťom, ktoré vykazovalo vyššie hodnoty pri produktívnej slovnej zásobe, ale vyznačovalo sa menším stupňom kvalitatívnej diferenciácie porozumenia.

Sledovanie osvojovania slovnej zásoby na základe Medzijazykového lexikálneho testu LITMUS CLTsk

Test komunikačného správania mapuje osvojovanie slovnej zásoby slovensky hovoriacich detí do obdobia troch rokov ich veku. Metodologicky však nie je vhodný pre staršie deti, ktoré si vyžadujú testovanie založené na priamom kontakte. Nástrojom, ktorý hodnotí slovnú zásobu slovensky hovoriacich detí od troch do šiestich rokov, by sa mala stať slovenská verzia nástroja *Cross-linguistic Lexical Tasks – LITMUS CLTsk*, ktorý vznikol ako pilotný nástroj v rámci projektu COST Action IS 0804 *Language Impairment in a Multilingual Society LITMUS: Linguistic Patterns and the Road to Assessment* riešeného v rokoch 2009 – 2013 pod vedením E. Haman.²⁵ Tento nástroj je založený na zisťovaní receptívnej a produktívnej substantívnej a slovesnej slovnej zásoby pomocou série obrázkov na základe štyroch subtestov pozostávajúcich z 32 položiek pre každý z nich: (a) porozumenie substantív, (b) porozumenie slovies, (c) produkcia substantív, (d) produkcia slovies. Na testovanie porozumenia sú okrem obrázka cieľového slova určené vždy tri distraktory. Porozumenie sa testuje otázkou *Kde je* (napr. *ucho, šál, vlajka ...*)?, *Kto*, resp. *kde niečo robí* (napr. *kými, utiera, sedí...*)?, pričom dieťa reaguje tak, že ukazuje na jeden zo štyroch obrázkov. Produk-

²⁵ HAMAN, Ewa – ŁUNIEWSKA, Magdalena – POMIECHOWSKA, Barbara: *Designing Cross-linguistic lexical task (CLTs) for bilingual preschool children. In: Assessing multilingual children: Disentangling bilingualism from language impairment*. Bristol – Buffalo – Toronto : Multilingual Matters, 2015, s. 196 – 242.

cia sa zisťuje na základe otázok *Čo je to?*, *Čo tu robí?*, resp. *Čo sa tu deje?* a dieťa reaguje ak, že podľa seba pomenúva objekt alebo činnosť znázornené na príslušnom obrázku. Každý objekt a každá činnosť má určené cieľové slovo, substantívum, resp. verbum. Cieľové pomenovania sú v absolútnej väčšine jednoslovné. Výnimku tvorí substantívne pomenovanie *šijací stroj* a z verb sú to reflexíva *češe sa*, *korčuľuje sa*, *šmýka sa*, *holí sa*, *topí sa* a dvojslovné pomenovanie *chytá ryby*.

Test bol zostavený v niekoľkých následných krokoch: (1) Rodení hovoriaci v 34 jazykoch s minimálnym zastúpením 20 respondentov pre každý jazyk posudzovali primeranosť, použiteľnosť a jednoznačnosť 1024 obrázkov v porovnaní s cieľovými substantívami a verbami. Na výskume slovenčiny sa zúčastnilo 56 respondentov. Do výslednej vzorky bolo vybratých konečných 299 slov, ktoré vykazovali najvyššiu mieru súladu pri vybavovaní si jednoslovného pomenovania vo všetkých jazykoch. (2) Respondenti v príslušnom jazyku odhadovali pri jednotlivých slovách približný vek osvojenia si daného slova v rozsahu od jedného do 18 rokov. Pre 98 % slov bol zvolený vek osvojenia medzi jedným rokom a dvanástimi rokmi. (3) Jednotlivým slovám sa priradila lingvistická charakteristika z hľadiska dĺžky slova, slabikového zloženia, výslovnosti, pôvodu slova a frekvencie v bežnej reči a reči orientovanej na dieťa. (4) Pre každé slovo vznikla jeho kreslená reprezentácia vyznačujúca sa jednotným štýlom kresby. (5) Takto vybrané slová sa použili na pilotnú podobu testu tak, aby bol vhodný na použitie v rozličných jazykoch. (6) Nasledovala pilotná štúdia na vzorke 78 monolingválnych slovensky hovoriacich detí od troch do siedmich rokov. Podobné pilotné verzie vznikli aj v ďalších 16 jazykoch. Konečná podoba testu LITMUS – CLTsk, ktorá bola vytvorená v roku 2022, využila skúsenosti z pilotnej štúdie a zároveň zapracovala niektoré zmeny aj v podobe obrázkov, približujúc ich viac skúsenosti dnešných detí.

V súčasnosti sa v rámci projektu *Slovná zásoba ako ukazovateľ vývinovej jazykovej úrovne monolingválnych a bilingválnych detí v predškolskom veku* pod vedením S. Kapalkovej zbierajú dáta pre štandardizáciu testu a stanovenie noriem na vzorke 1000 detí z celého územia Slovenska z rozličného socioekonomického prostredia vrátane marginalizovaných skupín, bilingválnych detí, pre ktoré je slovenčina prvým aj druhým jazykom, ako aj detí s vývinovou jazykovou poruchou.

Odpovede detí v pilotnom teste produktívnej slovnej zásoby substantív a verb aj pri novších dátach (spracovaná je vzorka 500 detí) vykazujú značný stupeň variability, a preto bolo potrebné určiť, ako sa budú odpovede detí hodnotiť. Je možný dvojaký prístup: striktný, kde by sa za správne uznávali len cieľové slová, alebo voľnejšie posudzovanie rešpektujúce prirodzené jazykové vzťahy a jazykové okolie dieťaťa. Kritériá na hodnotenie správnych a nesprávnych odpovedí boli v zásade vypracované pri pilotnej štúdii a následne rozpracované pri príprave konečnej podoby testu. Ako príklad uvedieme cieľové substantívum *poštár*, čo je preferovaná odpoveď na otázku *Čo je to?* (obrázok 1) a cieľové verbum *leje*, čo je preferovaná odpoveď na otázku *Čo tu robí?* (obrázok 2).²⁶

Obrázok 1:
Cieľové slovo *poštár*

Obrázok 2:
Cieľové slovo *leje*

²⁶ Zdroj obrázkov: KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – HAMAN, Ewa – ŁUNIEWSKA, Magdalena: *Crosslinguistic lexical task designed by COST IS0804 WG3/Kroslingvistická lexikálna úloha vytvorená v rámci COST IS0804 WG3*. Varšava – Bratislava – Prešov, 2022.

Okrem cieľového slova *poštár* v rámci voľnejšieho posudzovania sa za správne pokladajú derivačné varianty so zachovaním koreňovej morfémy cieľového slova (*pošták/pošták, poštárnik, poštárka, pošta*), resp. rozšírené odpovede typu *to je poštár, pán poštár (s taškou a listom), ujo poštár, ujo čo nesie/dodáva poštu*. Za správne sa všeobecne pokladajú rozličné výslovnostné varianty cieľového slova a ostatných slov, ktoré sú pokladané za akceptabilné. Ako nesprávne sa okrem odpovede *neviem* posudzujú ďalšie odpovede, ako *človek, policajt, predavač, ujo (policajt, taký, s taškou/kabelou, nesie papierik), žeby nejaký ujo?; pán (doktor, jeden); je to chlap, to je panák; neviem čo nesie, prinesie obálky, listy čo posielajú, čo dáva papiere, niečo prišlo tá predáva mamine, to je taška*.

Popri cieľovom slove *leje* sa za správne pokladajú nasledujúce rozšírené odpovede s rozličnou syntaktickou štruktúrou *leje vodu/(čistú) vodu leje, leje si (vodu), leje do pohára, leje z veľkého pohára do malého pohárika*; a gramatické varianty *lieva, lievava (vodu), leja si vodu*. Podobne ako správne sa hodnotia derivačné a rozšírené derivačné varianty *nalieva (mlieko/mliečko, vodu/vodičku), nalieva (mu/im) čistú vodu, mamka/mamina/on/ona nalieva vodu (do pohára)/nalieva mamka/teta vodu/nalieva vodu teta; tu nalieva (čistú) vodu; (čajík) nalieva do pohára; nalieva pohár (do hrnčeka); nalieva si/si nalieva (vodu (čistú))/mlieko/mliečko alebo kávičku/džús; nalieva dievčatku vodu, už nalieva dievčatku vodu čistú alebo citrónovú*. Za správne sa pokladajú aj gramatické varianty derivátov (*chce si) naliať (čistú) vodu, naleje vodu*. Za prijateľné sa považujú aj deriváty *dolieva/vylieva (si vodu), mamka vylieva vodu do pohára*. Naopak, za nesprávne sa pokladajú hyperonymické varianty s verbom *dáva* v rozličných rozšírených podobách typu *dáva (si) (z kanvice) (filtrovanú) vodu (čistú)/vodičku/čaj/mliečko/mlieko či vodu; dáva vodu (si/sebe); dáva piť/na pitie, dáva si piť/pivo, dáva pitie niekomu; dáva (tu) vodu do pohára/pohárika/dáva do pohára vodu; mama dáva džús/mlieko, dáva mama vodu do pohára, mamka dáva do pohárika vodičku, mamka teraz dáva vodu do pohára, dáva mamka vodu do pohára ani nevyleje; ona teta/on dáva vodu; dáva tam vodu aby pili deti; si umýva ruky si tam dáva vodu*. Vyskytli sa aj gramatické varianty verba *dávať*: *vodu dá, dá do pohárika vodičku, mamička dá vodu, vodu si dá*. Neakceptovateľné sú deriváty s odlišným sé-

mantickým významom typu *zalieva*; (*mama*) (*si*) *polieva* (*kvety/pohár/vodu*), ako aj ďalšie verbá asociatívne spojené s obrázkom: *pije* (*kávu/vodu*), *vypije mliečko*; *ide sa napiť vody*, *mamka chce sa napiť vody*, *sa napíja teta*; ako aj ďalšie verbá v spojeniach (*teta*) *naberá/nesie/napĺňa/napúšťa/púšťa/robí/varí* (*si*) (*vodu*); resp. definičné *toto je voda*.

Cieľom nástroja LITMUS – CLTsk je podobne ako pri nástroji TEKOS vytvoriť štandardizovaný test s normami, ktorý na základe kvantitatívneho a kvalitatívneho zhodnotenia ovládanej receptívnej aj produktívnej substantívnej a slovesnej lexiky dokáže odlíšiť deti príslušného veku s bezporuchovým vývinom reči od detí s vývinovou jazykovou poruchou. Pri bilingválnych deťoch dokáže tiež porovnávať jazykový vývin v rozličných jazykoch, ktoré si deti v predškolskom veku osvojujú. Podobne ako pri *Teste komunikačného správania* však získané dáta sú aj prínosom pre lingvistický výskum akvizície slovenčiny v detskom veku, odrážajúc tak spoločné tendencie vývinu, ako aj individuálne kognitívne aj sociálne rozdiely medzi deťmi.²⁷

Literatúra

- BLOOM, Paul: *Jak se děti učí významu slov*. Preklad J. Chromý. Praha : Karolinum, 2015.
- CHILDES. *Child Language Data Exchange system*. Dostupné na: <https://childes.talkbank.org/>.
- CLARK, Eve: *First language acquisition*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003.
- FENSON, Larry – DALE, Philip S. – REZNICK, Steven J. – THAL, Donna – BATES, Elizabeth – HARTUNG, John – PETHICK, Steve – REILLY, Judy: *The MacArthur-Bates Communicative Development Inventories: User's Guide and Technical Manual*. Baltimore : Brookes Publishing, 1993.

²⁷ Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia projektu APVV-20-2016 *Slovná zásoba ako ukazovateľ vývinovej jazykovej úrovne monolingválnych a bilingválnych detí v predškolskom veku*.

- HAMAN, Ewa – ŁUNIEWSKA, Magdalena – POMIECHOWSKA, Barbara: *Designing Cross-linguistic lexical task (CLTs) for bilingual preschool children*. In: *Assessing multilingual children: disentangling bilingualism from language impairment*. Eds. S. Armon-Lotem – S. J. Jong – N. Meir. Bristol – Buffalo – Toronto : Multilingual Matters, 2015, s. 196 – 242.
- HLADKÁ, Zdeňka: *Slovo*. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. M. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová, 2017. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/SLOVO>.
- KAPALKOVÁ, Svetlana: *Vecný zámer k projektu APVV-20-0126 Slovná zásoba ako ukazovateľ vývinovej jazykovej úrovne monolingválnych a bilingválnych detí v predškolskom veku*. Bratislava : Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, 2020. Rukopis.
- KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – HAMAN, Ewa – ŁUNIEWSKA, Magdalena: *Crosslinguistic lexical task designed by COST IS0804 WG3/Kroslingvistická lexikálna úloha vytvorená v rámci COST IS0804 WG3*. Varšava – Bratislava – Prešov, 2022.
- KAPALKOVÁ, Svetlana – KESSELOVÁ, Jana – SLANČOVÁ, Daniela – ZAJACOVÁ, Stanislava: *Sociokultúrna a jazyková podmienenosť tvorby testu komunikačného správania dieťaťa raného veku*. In: *Jazyk – médiá – text*. Ed. J. Sipko. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, 2012, s. 276 – 293.
- KAPALKOVÁ, Svetlana – LACIKOVÁ, Hana – SLANČOVÁ, Daniela – HELBICH, Miroslav: *Test komunikačného správania TEKOS I: slová a gestá – nový nástroj na hodnotenie komunikačnej schopnosti detí v ranom veku*. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 45, 2010, č. 1, s. 46 – 62.
- KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela: *Vývin komunikačných schopností dieťaťa v ranom veku z hľadiska dvoch metodologických prístupov*. *Jazyk a kultúra*, 1, 2010, č. 1, s. 1 – 14.
- KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – BÓNOVÁ, Iveta – KESSELOVÁ, Jana – MIKULAJOVÁ, Marína: *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku*. Bratislava : Slovenská asociácia logopédov, 2010.
- KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – KESSELOVÁ, Jana: *Porovnávacie štúdiá z vývinu reči monolingválnych a simultánne bilingválnych slovenských detí v ranom veku*. *Jazyk a kultúra*, 6, 2015, č. 23 – 24, s. 247 – 257.
- KESSELOVÁ, Jana: *Funkčno-sémantická kategória relačnosť v ranej ontogéneze reči dieťaťa hovoriaceho po slovensky*. Prešov : Prešovská univerzita

- v Prešove, 2014. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kesselova5>.
- KESSELOVÁ, Jana: *Genitív v ranej ontogenéze reči dieťaťa osvojujúceho si slovenčinu*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Bratislava, Prešov : Veda, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 446 – 507.
- KESSELOVÁ, Jana: *Personálna a sociálna deixa v ontogenéze reči dieťaťa raného veku*. In: *Personálna a sociálna deixa v slovenčine*. Ed. J. Kesselová. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2019, s. 528 – 600.
- MARCHMAN, Virginia A. – DALE, Philip. S. – FENSON, Larry: *The MacArthur-Bates Communicative Development Inventories: User's Guide and Technical Manual*. 3. vyd. Baltimore : Brookes Publishing, 2023.
- MATUŠKOVÁ, Oľga – PROKOPOVÁ, Elena: *Štandard vyšetrení psychomotorického vývinu detí pri 2. – 11. preventívnej prehliadke v primárnej starostlivosti*. Bratislava : Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky. Dostupné na: https://www.health.gov.sk/Sources/dokumenty/SDTP/standardy/Primarna_pediatria/Psychomotoricky_vyvin_dietata.docx.
- MORGAN, Paul L. – FARKAS, George – HILLEMEIER, Marianne M. – SCHEFFNER HAMMER, Carol – MACZUGA, Steve: *24-month-old children with larger oral vocabularies display greater academic and behavioral functioning at kindergarten entry*. *Child Development*, 86, 2015, č. 5, s. 1351 – 1370.
- OHNESORG, Karel: *O mluvním vývoji dítěte*. Praha : Jednota českých filologů, 1948.
- OLOŠTIAK, Martin: *Aspekty teórie lexikálnej motivácie*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011.
- OWENS, Robert E.: *Language development. An Introduction*. Boston : Allyn and Bacon, 2001.
- PURPURA, David J. – HUME, Laura E. – SIMS, Darcey M. – LONIGAN, Christopher J.: *Early literacy and early numeracy: the value of including early literacy skills in the prediction of numeracy development*. *Journal of experimental child psychology*, 110, 2011, č. 4, s. 647 – 658.
- SILVERMAN, Rebecca D. – HARTRANFT, Anna M.: *Developing vocabulary and oral language in young children*. New York : The Guilford Press, 2014.
- SLANČOVÁ, Daniela: *Incipientná slovná zásoba slovensky hovoriacich dievčat a chlapcov a jazykový obraz ich sveta*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Ed. D.

- Slančová. Bratislava, Prešov : Veda, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 154 – 246.
- SLANČOVÁ, Daniela: *Porozumenie a produkcia slovnej zásoby v ranom veku*. O dietati, jazyku, literatúre, 11, 2023, č. 2, s. 8 – 27.
- SLANČOVÁ, Daniela – KIČURA SOKOLOVÁ, Jana: *Vývin syntaxe v ranom veku*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Bratislava – Prešov : Veda – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 508 – 626.
- SLANČOVÁ, Daniela – LIPTÁKOVÁ, Ľudmila – ONDRÁČKOVÁ, Zuzana – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: *Slovná zásoba v ranom veku*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Bratislava – Prešov : Veda, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 25 – 86.
- SMOLÍK, Filip – SEIDLOVÁ MÁLKOVÁ, Gabriela: *Vývoj jazykových schopností v predškolskom veku*. Praha : Grada, 2014.
- VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: *Slovotvorba v ranej ontogenéze reči*. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Bratislava – Prešov : Veda – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2018, s. 87 – 153.
- WAXMAN, Sandra R. – LEDDON, Erin M: *Early word-learning and conceptual development: everything had a name, and each name gave birth to a new thought*. In: *The Wiley-Blackwell handbook of childhood cognitive development*. Ed. U. Goswami. Malden : Wiley Blackwell, 2011, s. 180 – 208.

III.

**Výročia významných
historických udalostí
a jubileá osobností
slovenskej literatúry
a kultúry**

Expresionizmus v dramatickej tvorbe Vladimíra Hurbana Vladimírova

Michal Babiak

Abstract

Expressionism in the Dramatic Works of Vladimír Hurban Vladimírov

In this paper the part of the dramatic opus of Vladimír Hurban Vladimírov (1884-1950; pseudonym: VHV), the leading Slovak author of the modern period, which corresponds to the expressionist poetics, is analysed: *Vianoce* (1904), *Keď vejú jarné víchry* (1912, 2000), *S.O.S.* (1923), *Pekná, nová, maľovaná kolíska* (1923), *Homo sapiens* (1924), *Zámka škripí* (1941). During his studies of evangelical theology in Vienna, VHV came into intensive contact with the modernist currents that were taking shape in the early 20th century. These inspirations and impulses were transferred to his dramatic opus, in which he promoted a number of modernist aesthetics and poetics: impressionism in the play *Keď sa schladí* (1905), symbolism in the plays *Na Veľký piatok* (1906), *Boj* (1907), *Záveje* (1913), etc. His expressionist plays are dominated mainly by the themes of the destruction of family relationships (the pre-revolutionary period) and the creation of a new world and a new man in the "post-apocalyptic period" (after the First World War).

Keywords: Vladimír Hurban Vladimír, expressionism, dramatic modernism, the theme of the destruction of the world, the theme of the new man

V tomto roku si slovenská kultúrna verejnosť pripomína 140. výročie narodenia jedného z najväčších slovenských dramatikov a určite najvýraznejšej osobnosti slovenskej dramatickej moderny, Vladimíra Hurbana Vladimírova¹ (občianskym menom Vladimír Konštantín

¹ Vladimír Konštantín Hurban sa narodil 4. augusta 1884 v Starej Pazove v Srbsku. Pochádzal z národne uvedomelej rodiny, v ktorej sa spojili tradície a gény dvoch naj-

Hurban; pseudonym VHV). Skutočnosť, že sa narodil a fakticky celý život prežil v enklávnom prostredí slovenskej národnostnej minority na Dolnej zemi (dnešná Vojvodina v Srbsku), zrejme najvýraznejšie prispela k tomu, že v slovenskom literárnom a divadelnom prostredí v celonárodnom meradle je tento výnimočný autor reflektovaný skôr v istej variantnej podobe než ako plnohodnotný zjav slovenskej kultú-

významnejších slovenských rodín z obdobia národného obrozenia – jeho otec Vladimír Hurban (1850 – 1914) bol synom popredného romantického dejateľa Jozefa Miloslava Hurbana a brat Svetožára Hurbana Vajanského. Od roku 1874 bol Vladimír Hurban evanjelickým farárom v mestečku Stará Pazova, ktoré sa nachádza na pol ceste medzi Novým Sadom a Belehradom v dnešnom Srbsku. Vladimír Hurban bol ženatý s Augustou, rodenou Štúrovou, dcérou Jána Štúra (brata Ľudovíta Štúra). Z tohto jedinečného spojenia dvoch najslávnejších slovenských romantických rodov (hurbanovského a štúrovského) sa narodilo päť detí, z ktorých sa dospelosti dožili dve: dcéra Ľudmila (1878 – 1969; spisovateľka, divadelníčka, organizátorka kultúrneho života) a syn Vladimír Konštantín, budúci dramatik. Paradoxne, toto rodinné prepojenie vo svojom vzniku sa dožilo aj konca: Ľudmila sa nikdy nevydala a Vladimír Konštantín Hurban sa nikdy neoženil, takže obaja zomreli bez potomstva. Vladimír K. Hurban získal základné vzdelanie v rodisku (1890 – 1894), nižšie gymnázium absolvoval v Sriemskej Mitrovici (1894 – 1898) a vyššie v meste Vinkovci (1898 – 1899) a v Záhrebe (1900 – 1903). Evanjelickú teológiu študoval vo Viedni (1905 – 1908), kde sa zapojil do činnosti slovenských študentských spolkov Tatran a Národ, a štúdiá absolvoval aj v Bratislave (1906 – 1907; viedenské štúdium musel totiž prerušiť, pretože maďarská evanjelická cirkev, kam patrili aj slovenskí staropazovskí evanjelici, nútila budúcich farárov absolvovať dva semestre štúdií v maďarčine – na bratislavskej evanjelickej teologickej fakulte). V rodisku pôsobil v rokoch 1908 – 1914 ako kaplán a katechéta a po smrti otca si ho Staropazovčania roku 1919 zvolili za farára – na tomto poste zotrval až do smrti. Zomrel 28. septembra 1950 v Starej Pazove, kde je aj pochovaný. Svoje hry, poviedky, novely a články uverejňoval v literárnych časopisoch na Slovensku (*Slovenské pohľady*, *Dennica*, *Národné noviny*, *Letopis Živeny*, *Prúdy*, *Naše divadlo*, *Cirkevné listy* atď.), v Čechách (*Výdrove besiedky*, *Nezábudky* a i.), v Chorvátsku a v časopisoch vojvodinských Slovákov (*Náš život*, *Národná jednota*, *Evanjelický hlásnik* atď.), v zborníkoch, almanachoch a kalendároch – veľká časť jeho tvorby vyšla aj v samostatných knižných vydaniach. Niektoré jeho diela boli preložené do češtiny a srbčiny. Hurbanova pozostalosť je archivovaná v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine a v Ústrednom archíve Slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi v Srbsku v Starej Pazove. (BABIÁK, Michal: *Anabáza*. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2011, s. 73 – 74).

ry ako takej. VHV sa esteticky a umelecky formoval ako autor, ktorý vo svojich dielach naplno realizoval program moderny v jej rozličných smeroch a poetikách. V tejto jeho orientácii na estetiku moderny v rozhodujúcej miere prispel fakt, že v rokoch 1905 – 1908 študoval evanjelickú teológiu vo Viedni (dva semestre aj v Bratislave); ako je známe, Viedeň na začiatku 20. storočia bola jedným z najvýznamnejších centier európskej moderny a mladý Hurban tak mohol rovno na tomto pomyselnom prameni moderny zbierať podnety pre svoj umelecký program a profil. Autorsky sa okrajovo prejavil aj ako básnik a prozaik, no ťažiskom jeho tvorby sa stala dráma. Svoje kratšie dramatické útvary začal publikovať už od roku 1903 v časopisoch na Slovensku, ako aj v krajanskej tlači na Dolnej zemi. No už tieto jeho dramatické prvotiny sa stretli s problémom divadelného inscenovania: slovenské divadelníctvo na začiatku 20. storočia bolo výrazne v znamení folklórneho sentimentalizmu Ferka Urbánka a realizmu Jozefa Gregora Tajovského. Hurbanove hry, ktoré už od začiatku niesli punc modernistických techník (impresionizmus v hre *Keď sa schladí* (1905), symbolizmus v hrách *Na Veľký piatok* (1906), *Boj* (1907), *Záveje* (1913), ako aj hry, v ktorých rezonuje sociálno-kritický aspekt: *Na Násypoch*, 1906, *Na robotu*, 1907) nenachádzali ani erudovaných kritikov, ktorí by dokázali na primeranej úrovni opísať a v duchu využitej poetiky interpretovať tieto diela, ale ani inscenátorov, ktorí by nabrali remeselnú režížnú zručnosť a odvahu a do divadelného života priniesli nový, modernistický umelecký program. Jeho dramatický opus počíta s viac ako sedemdesiatimi hrami rozličných foriem a žánrov – od jednoaktoviek, javiskových žartov a scénok až po viac ako dvadsať celovečerných hier; okrem toho je autorom aj dvoch operných libriet (*Trenčiansky Matúš*, 1920, *Mataj*, 1927 – obe libretá zhudobnil Jozef Rosinský a boli aj inscenované), dvoch operetných libriet [*Pekná, nová, maľovaná kolíska*, 1923 – libreto zhudobnili Ján Podhradský (v slovenskom vojvodinskom prostredí), Anton Cíger (na Slovensku) a Imrich Janoška (v USA), *Nápitok lásky*, 1927 – zhudobnil Ján Podhradský]. Patril medzi prvých autorov rozhlasových hier a filmových scenárov. Dramatickému opusu Vladimíra Hurbana Vladimírova sa okrem literárnych historikov z vojvodinského prostredia (Michal Filip, Ján Kmeť) venovali aj viacerí literárni vedci zo Slovenska: Ján Hamliar,

Štefan Krčméry, Andrej Mráz, Július Pašteka, Pavol Palkovič, Ladislav Čavojský, Vladimír Petřík, Vladimír Štefko, Michal Babiak, Dana Hučková, Dagmar Garay Kročanová, Katarína Cupanová.

V doterajších výskumoch sa poukazovalo, že časť dramatickej tvorby VHV je orientovaná aj na poetiku expresionizmu. Expresionizmus sa formoval na začiatku 20. storočia ako reakcia na pozitivizmus, realizmus, naturalizmus a impresionizmus. Je možné rozdeliť ho na dve základné etapy, z ktorých každá nesie isté špecifiká. Prvá sa vytvorila pred prvou svetovou vojnou ako požiadavka „uvoľniť umelca od materiálnej skutočnosti a od jej reálneho zobrazovania... [Expresionisti]... vyznávajú dualizmus hmoty a ducha, ktorý chápu zároveň ako zápas dobra so zlom. Expresionizmus vznikol ako pesimistická odpoveď na predstavy, že je možné prostredníctvom pokroku dospieť k šťastiu, na ľahkomyselnosť a bezstarostnosť, ktorá ľahko prechádzala cez prejavy hlbokšej spoločenskej krízy.“² Po 1. svetovej vojne expresionizmus nadobúda nový filozofický a poetický rozmer: pod vplyvom negatívnych skúseností Veľkej vojny a všeobecného rozčarovania z dovtedajšieho vývinu, ktorý viedol k vojnovej apokalypse, expresionizmus sa „neusiluje iba o nové umenie, chce byť predovšetkým novým životným pocitom, novým pomerom ku skutočnosti. Odhaľuje úpadok človeka 19. storočia a chce nastoliť vek nového ľudstva. Vyjadruje pocit rozkladajúceho sa jedinca a rozkladajúcej sa spoločnosti, situáciu hamletovskú: človek nedokáže zaceliť trhliny sveta.“³

Hurbanova orientácia na estetiku modernistických prúdov bola programová, rovnako ako odhodlanie osvojiť si techniky modernistických postupov v dráme. O tom VHV zanechal aj priame svedectvo: „Študoval som menovite úvahy a diela od Freytaga, Kerra, Avonianusa, (Hassena), Lessinga, (...) Spesmanna atď. Mal som i peknú bibliotéku divadelných kusov, počnúc od Shakespeara až po najnovšie časy.“⁴ V tejto súvislosti Július Pašteka poukazuje, že v predprevratovom

² VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literárních směrů a skupin*. Praha : Orbis, 1976, s. 62.

³ Tamže, s. 63

⁴ VHV [HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír]: *Vlastný životopis*. Stará Pazova : Miestny odbor Matice slovenskej, Slovenský evanjelický a. v. cirkevný zbor, 2003, s. 11 – 12.

období v rámci programovej orientácie na svetovú drámu študoval VHV tak klasikov (Shakespeara, Calderona, Schillera, Lessinga), ako aj novších autorov a súčasníkov (Björnsona, Shawa, Ibsena, Hauptmanna, Strindberga, Sudermanna, Halbeho, Schnitzlera, Ernsta) a z teoretikov, okrem uvedených, ešte aj Kerrovu *Novú drámu*.⁵

Z predprevratového obdobia k expresionistickej línii Hurbanovej tvorby radíme hry *Vianoce* (1904), *Hriech* (1904) a *Keď vejú jarné víchry* (1912, 2000), v ktorých silno rezonuje tá línia expresionizmu, ktorá sa presadzuje ako spomínaná „pesimistická odpoveď na predstavu, že je možné prostredníctvom pokroku dospieť k šťastiu, na ľahkomyselnosť a bezstarostnosť, ktorá ľahko prechádzala cez prejavy hľbokej spoločenskej krízy.“⁶ Uvedené tri hry z tohto obdobia expresionistického zamerania spája spoločné prostredie, v ktorých sa odohráva dej – je ním rodina. Rodina ako miesto permanentného formovania a generovania najrozličnejších frustrácií, osobnostných kríz a medziľudských vzťahov u jednotlivých rodinných členov a následnej eskalácie dramatickej katastrofy, bola predmetom reflektovania aj autorov predchádzajúceho, naturalistického obdobia, najmä Ibsena a Strindberga, ktorých, ako už bolo uvedené, VHV študoval.

Hru *Vianoce* VHV situoval do troch dejstiev, z ktorých sa každé odohráva počas vianočného obdobia (prvé dve dejstvá sa odohrávajú na Štedrý deň a tretie dejstvo 23. decembra), ibaže s výrazným časovým odstupom. Ústrednými postavami sú bratia Igor a choromyselný Milan a Igorova snúbenica Maja, v ktorej Milan vidí svoju vysnívanú lásku. Kým prvé dejstvo prebehne v prevažne idylickom ovzduší, druhé dejstvo je maximálne citovo expresionisticky vypäté: narastajúca rodinná konfrontácia končí Milanovým výstrelom z pištole, čo má za následok to, že otec pre srdcovú slabosť zomiera; v závere dejstva Igor nad mŕtvym otcom plače a Milan v absolútnej osobnostnej deštrukcii blúzni. V treťom dejstve, ktoré by sa mohlo zdať ako nadbytočné, lebo veľká

⁵ PAŠTEKA, Július: *Vladimír Hurban Vladimírov a dramatická moderna. (Pohľady do jeho predprevratovej tvorby).* In: *Vladimír Hurban Vladimírov, tvorca modernej slovenskej drámy*. Nový Sad : Obzor, 1988, s. 73.

⁶ VLAŠÍN, Štěpán: *Slovník literárních směrů a skupin*. Praha : Orbis, 1976, s. 63.

tragédia sa odohrala už na konci druhého dejstva, dochádza k posunu nazerania na tragický rozklad: namiesto veľkej dramatickej scény z konca druhého dejstva, v treťom je situácia intímna, no na strane druhej vo svojej podstate dehumanizovaná, pozbavená účinkov možnej katarzie a deštrukcia akoby pokračovala, ibaže v inom kontexte. Dehumanizovaný charakter dramatickej situácie VHV zdôrazňuje aj tým, že Igor a Maja sú už označovaní ako Muž a Žena a ich láska, ktorú bolo možné sledovať v prvých dvoch dejstvách, nadobudla celkom iný rozmer: namiesto biologického, erotického rázu teraz sledujeme premenu ich vzťahu, ktorý dostal rozmer maximálne duchovný, platonický a náboženský. Dve hlavné postavy, ktorých „pozemský, svetský“, zmyslový vzťah sme sledovali v prvých dvoch dejstvách, teraz hovoria o svojej láske skrze Ježiša Krista. Na strane druhej tieto postavy občasnými prerušeniami, expresionistickými výbuchmi a krikom prezdajú, že nenašli vo viere svoj pokoj:

„MUŽ. Moja rana neprestala krváčať. (*Veľmi nervózne, ako pre seba.*) Prítomnosť – ó, prítomnosť!

ŽENA. Veď je to už tak dávno, a naposledy tvoj otec bol už veľmi starý.

MUŽ (*strašne sa trhne, skríkne*). Žena! (*Klesá na stoličku, uduseným hlasom.*) Čo si to povedala? (*Prichádza k sebe, trhane, bôľne.*) Môj otec bol starý – teda dobre, že mu brat priskoril smrť. (*Vykrikuje.*) Či nie?

ŽENA (*je nalakaná a celkom mechanicky chce sa vyhovárať*). Veď ja som to tak nemyslela.

MUŽ (*ironicky*). Ona tak nemyslela! (*Bôľne.*) Ej, ej! No dobre. Druhý raz pozoruj, aby sa nemyslelo, že si to tak nemyslela. (*Berie zimmnik.*) Nadnes odchádzam. Zbohom.“⁷

Nervozita, hovory pre seba, strašné trhnutia, výkriky, trhaná a bôľna reč, vyľakanie, mechanické výhovorky, ironia spojená s pasívnou, ale aj aktívnou agresivitou, teatrálné odchody z domu – táto scéna

⁷ HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Krátke hry. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova. Zväzok 1. Nový Sad : Obzor, ZOZP Tvorba, 1984, s. 55.*

z *Vianoc* je priam programovou ukážkou expresionistického inventára. Všetky rodinné traumy – skôr tlmené, skrývané a utajované – v istom okamihu prepukli do dramatického klimaxu, ktorý sa v treťom dejstve, v navonok antiklimaxnom ovzduší (ktorý VHV posilňuje aj scénou návštevy chlapcov, vianočných pastierov, ktorí prichádzajú vinšovať vianočné sviatky) transformuje do obrazu trvalého rozbitia medziľudských vzťahov a úplného rozkladu rodiny: z prvotnej harmonickej rodiny už nezostalo nič a všetko sa pretransformovalo do démonickej atmosféry vzájomnej agresivity, trpkého spomínania a výčitiek. Silnou expresionistickou bodkou za celou situáciou je odkazovanie na lásku Kristovu, ktorú deklaratívne dve hlavné postavy prežívajú, no postupne sa odhaľuje skutočná tvár tohto postoja: katastrofa na konci druhého dejstva nespôsobila u postáv katarziu; deštruktívne prvky, ktoré priviedli postavy k tragickému momentu na konci druhého dejstva, nabrali v treťom dejstve ešte hroznejšiu podobu: hlavné dve postavy si uvedomujú, že sa navzájom odcudzili, zostávajú uväznené vo svojom duševnom väzení a žiadne svetlo, ktoré by ich priviedlo k pokoju, sa neukazuje – ani to, ktoré vyžaruje z vianočnej idyly, ani to, ktoré by vychádzalo z viery v Ježiša Krista.

Expresionistický program u VHV nie je evidentný iba v rovine ideovo-tematickej, ale aj v rovine náladovej a jazykovej; v expresionizme medzi „náladami dominujú hrôza, otrásenie, strach, pomýlenosť, vizionárske uchvátenie, súciti, láska. Tieto témy a nálady privádzajú vo výrazovej rovine k známemu expresionistickému „výkriku“. „Ja som iba plameň, smäd a výkrik a požiar“ (Ernst Stadler).⁸

Veľmi podobný inventár expresionistických výrazových prostriedkov ako v hre *Vianoce* nachádzame aj v jeho „dedinskej dráme v troch dejstvách“ *Hriech*, ktorú VHV napísal v tom istom roku – 1904. Pri zobrazovaní deštruktívnych vzťahov, ktoré sa odohrávajú v rámci rodiny, VHV siahol po ešte výraznejšom expresionistickom inventári: v stredbode dejového konfliktu je moment incestu, ktorý akoby odkazo-

⁸ ŽIVOJINOVIĆ, Branimir: *Ekspeionizam*. In: *Rečnik književnih termina*. Beograd : Nolit, 1992, s. 176.

val na – ako sa zvykne hovoriť – prvú detektívku v kontexte západnej literatúry – Sofoklovho *Kráľa Oidípa*. Táto interpretačná referencia o *Hriechu* ako variante antickej tragickej detektívky je v Hurbanovej hre posilnená momentom, že postava, ktorá vytvorí moment anagnorízy, je obecný policajt Martin Podmajorský. Využívajúc prudké striedanie vyhrotených duševných pohnutí, podobne ako vo *Vianociach*, VHV v závere hry vytvára silnú expresionistickú scénu, v ktorej sa hlavná ženská postava, Anka, dozvedá, že žila v hriešnom manželskom vzťahu s Jankom:

„ANKA (rýchlo). Vy poznáte môjho otca... (*hrozné tušenie*) božemôj, vy viete?

MARTIN. Poznáš ho aj ty. Tvoj otec je Jankov otec. Ty si Jankova sestra. [...]

ANKA (*zbadá sa, vytrhne sa mu z náručia*). Bože, keď som nevedome spáchala veľký, hrozný hriech, daj mi silu, aby odolala tomuto pokušeniu a nedopustila sa druhého väčšieho hriechu. (*Meravo.*) Viem, že zasluhujem pokutu za svoj nevedomý hriech, ale pevne verím, že mi ho, Bože môj, odpustiš. Tu mi niet miesta. Tam k tebe, kde niet trápenia, kde niet muky, tam mi bude najlepšie. (*Vybehne von.*)“⁹

S jasným odkazom na antický príbeh o nevedomom veľkom hriechu, ktorého sa dopustil protagonista, aj Anka sa rozhodne pre tragické gesto sebatrestania – spácha samovraždu skokom do studne. No rovnako ako v hre *Vianoce*, kedy po dramatickom finále druhého dejstva sme svedkami novej podoby deštrukcie (zrejme ešte tragickejšej a definitívnej), aj tragická kulminácia hry *Hriech*, ktorej sme svedkami, pokračuje do silnej expresionistickej bodky; potom ako na vlastné oči uzrie Ankino tragické gesto, v Martinovi víťazí cynizmus:

⁹ HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Drámy 1. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova. Zväzok 3. Nový Sad : Obzor, ZOZP Tvorba, 1994, s. 29.*

„MARTIN. [...] (*Víťazí cynizmus.*) Ale, nechže!! Nechže sa zatopí. Nech aspoň nie je ani Jankova. (*Vonku krik.*) A teraz, Martin, bež stadeto. Sem viac nepatříš, Anky viac niet, úlohu si previedol nad očakávanie! (*Divo sa rozosmeje a vyhne von.*) (*Opona.*)“¹⁰

Téma tragickej deštrukcie rodiny sa objavuje aj v ďalších Hurbanových hrách, v ktorých však VHV využíva inventár aj ďalších poetík; v tejto časti jeho dramatického opusu sa dejový konflikt koncentruje okolo nového momentu: potomka. V hre *Záveje* (1913), ktorý má početné znaky symbolizmu, základný dejový problém vyrastá zo situácie, že mladý manželský pár je bezdetný, čo spôsobuje rodinný konflikt, rozpad rodiny a samovraždu hlavnej hrdinky. Symbolický inventár VHV využíval aj v hre *Zem* (1931), kde problém narodenia nemanželského dieťaťa je generátorom deštrukčných vzťahov dvoch rodín, končiacich vraždou práve narodeného dieťaťa. Psychologicko-realistický ráz má Hurbanova hra *Vinica zrie* (1934), v ktorej rozklad rodiny spôsobia submisívny syn, ktorý nedokáže zvládnuť správu veľkého rodinného gazdovstva ani svoje manželské vzťahy, a dcéra, ktorá sa od cudzene stráca v blízkom veľkomestskom prostredí – čo spôsobuje, že rodina sa rozkladá, rod je vyčerpaný a metafora rodinnej vinice, prvotne vnímanej ako obraz blahobytu a trvácnosti, nadobúda strašidelný obraz vinice, ktorá prezrela a začína hniť.

V intenciách predprevratového expresionizmu stojí dlhú dobu stratená hra VHV *Keď vejú jarné víchry* (1912), ktorá bola znovuobjavená a tlačou vyšla až roku 2000, no táto hra si vyberá z iného expresionistického inventára. VHV, ako uvádza vo svojich spomienkach, inšpirovaný Halbeho hrou *Mladosť*, napísal svoju vlastnú expresionistickú „dramu mladosti a ľúbosti“.¹¹ V hre sa prelínajú dve dejové línie – v jednej sledujeme tajomný a do konca hry nevysvetlený hriech Miloslava voči

¹⁰ Tamže, s. 29 – 30.

¹¹ Toto označenie hry *Keď vejú jarné víchry* (v pôvodnom názve: *Keď vejú jarné víchre*) uviedol VHV v texte, ktorý vyšiel v Národnej jednote, novinách slovenskej komunity vo Vojvodine roku 1930. Pozri PAŠTEKA, Július: *Slovenská dramatika v epoche realizmu*. Bratislava : Tatran, 1990, s. 325.

jeho zosnulej bývalej láske a v druhej ľúbostnú líniu Miloslavovho syna Mojmíra a mladej Mane. Najvýraznejšími znakmi poetického expresionistického inventára tejto hry sú kategórie, ktoré VHV nevyužíval vo svojom predošlom expresionistickom opuse – láska, generačné strety a kozmické zákony kolobehu života. „Je zrejmé, že mladý Hurban bol nepochybne fascinovaný fenoménom kolobehu života, fenoménom mladosti, ktorá sa snúbi so starobou, večným prinavracaním rovnakého, fenoménom života, čo sa naplno realizuje iba v synkretizujúcom prepojení slasti zo života a slasti zo smrti, v ktorej nachádzame príslub znovuzrodenia. Európska moderna často využívala tento pocit, toto zvláštne poznanie, ktoré svoje filozoficko-básnické reflektovanie našlo v Nietzscheho poznámkach o dionýzovskom pociť sveta. Obdobie jari, keď vejú jarné víchry, je obdobím rodiacej sa lásky, nového života, ale aj obdobím smrti, odchodu zo života.“¹² Ku konfrontácii týchto dvoch síl – života a smrti – dochádza v závere hry. VHV vidí v láske hlavnú hnaciu silu života; v tom večnom kolobehu kozmických síl akoby sa vznášal odkaz Platónovho *Symposiona*, v ktorom sa oslavuje moc boha Erosa, ktorá však v prirodzenom poriadku vesmíru dochádza k svojmu protipólu – smrti. V závere tejto hry akoby pulzovalo niečo prvotné, archetypálne, prastaré, poukazujúce na priam dialektický vzťah medzi spomínanými dionýzovskými dvomi slasťami – slasť prebujnelého života a slasť zo smrti, v ktorej je príslub znovuzrodenia:

„MOJMÍR: Ujček – láska nás spojila. Láska nám nedá zhynúť.

DEDKO: L á s k a ... (*Premôže ho.*) Podťe – (*Sily ho opúšťajú. On zloží ruky nad deťmi.*)

(*Hrobové ticho – dedko dokoná.*)“¹³

Expresionizmus po prvej svetovej vojne nadobúda nový rozmer, kedy sa k témam, dominujúcim v predprevratovom období, výrazne vyprofiluje téma nového sveta a nového človeka. Povojnová situácia sa

¹² BABIAK, Michal: *Anabáza*. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2011, s. 85.

¹³ HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Keď vejú jarné víchry*. Bratislava : Vydavateľstvo Miroslava Demáka ESA, 2000, s. 40.

v oblasti literatúry uberala dvomi základnými smermi: ten prvý sa niesol v znamení rozčarovania z vývinu dejín a ľudského konania, ktoré priviedlo k najväčšej svetovej kataklizme, akú svet dovtedy poznal, rozčarovania z optimizmu a osvietenскеj viery v neustály pokrok a humanistické teleologické smerovanie ľudčenstva – najvýraznejšie asi u T. S. Eliota; ten druhý smer sa pokúšal nájsť optimistickú perspektívu v hľadaní nového usporiadania sveta, nového človeka, založeného na iných bytostných a mravných princípoch, ako bolo to doterajšie. Tieto smery v istých konkrétnych programoch sa vzájomne miešali a často si aj protirečili vo vlastnom nazeraní: „prichádza k formovaniu niekoľkých základných, často aj protikladných ideových charakteristík expresionizmu: radikálny subjektivismus a anarchizmus, presadzovanie sociálnej revolúcie, antimilitarizmus a pacifizmus, internacionalizmus, utopický humanizmus a intenzívna religiozita. Formuje sa všeobecná požiadavka nového človeka, zavrhnutia dovtedajších a nastolenia nových, ľudských spoločenských a etických hodnôt.“¹⁴

Otázka nového sveta založeného na nových hodnotách a nového človeka v tomto svete je témou aj dvoch veľkých expresionistických drám z povojnového obdobia (S. O. S., 1923 a *Homo sapiens*, 1924), ako aj – žánrovo prekvapivo – operetného libreta *Pekná, nová, maľovaná kolíska* (1923), ktoré v čase svojho vzniku bolo považované za prvé libreto pre slovenskú operetu.¹⁵

Drámu v štyroch dejstvách S. O. S. (1923) s vysvetľujúcim podnázvom *Spolok obrozených svätých* VHV lokalizoval do presnejšie neurčeného časopriestoru, „ale iste v Európe a v 20. storočí“. Spolok obrozených svätých tvorí spoločenstvo „ochlosov“ (ochlos v gréčtine znamená dav), ktorých vedie postava, Hurbanom pomenovaná ako Ona. „Ochlosi“ majú vytýčené „hľadanie kráľovstva nebeského“, no vo svojom vystupovaní sú radikálne výluční a v značnej miere pripomí-

¹⁴ ŽIVOJINOVIĆ, Branimir: *Ekspressionizam*. In: *Rečnik književnih termina*. Beograd : Nolit, 1992, s. 176 – 177.

¹⁵ Až neskoršie výskumy Terézie Ursínyovej (*Cesty operety*. Bratislava : Opus, 1982) poukázali, že na poli slovenskej operety už existovali prvé diela, ktoré ale neboli známe v povedomí širšej slovenskej kultúrnej verejnosti.

najú náboženských fanatikov. Keďže mnohí majú na svedomí rozličné hriechy, prízvukujú potrebu „milosti Pána“ a obrody. V ochlosoch Hurban zobrazil vyprázdnený náboženský princíp, ktorý na začiatku 20. storočia zlyhal – národy kresťanskej Európy sa znova a znova vrhali proti sebe, ideály kresťanskej lásky stroskotali. Namiesto tohto formálneho princípu ponúka Hurban v závere hry riešenie: je nevyhnutné hľadať zmysel života na nových princípoch, princípoch prírody a prirodzenosti. Protiváhou postavy označovanej ako Ona je Nikodém; ako je známe z kontextu evanjelií, Nikodém bol jeden z popredných Židov, ktorý prišiel za Ježišom Kristom a pýtal sa ho, ako sa človek môže znovunarodiť – tak ako to kázal Kristus.¹⁶ Problém znovunarodenia, odpútania sa od doterajšieho sveta a vytvorenie nového sveta ako cesty ku kráľovstvu nebeskému vytvára istú paralelu medzi poprevratovým expresionistickým programom a jeho biblickou metaforou – navyše so silnou indíciou v podobe postavy s príznakovým menom Nikodém. Nikodém, ktorý nájde novú cestu, a tým aj cestu k Nej, prichádza v závere s dieťaťom, ktoré mu porodila Ona, a predstavuje ho „ochlosom“ ako najväčší zázrak:

„NIKODEM: Zvíťazil som, lebo príroda, život je mocnejší ako ľudské výmysly, a Boh je milostivý.

OCHLOSI: Boh je milostivý! Ona dala život dieťaťu. Daj nám, Bože, plodný rok! Ona je človek – buďme i my ľudia!

NIKODEM: Život víťazí!

VŠETCI: Život! (*Opona*).“¹⁷

Operetné libreto *Pekná, nová, maľovaná kolíska* je skutočne ojedinelým fenoménom v rámci slovenskej dramatickej a hudobnej literatúry. Expresionistický program túžby po novom človeku (podobne ako v dráme S. O. S.) VHV nastoľuje aj v tomto librete. V základnom dejovom nazeraní toto dielo má pôdorys ľahkej poetickej komédie, situo-

¹⁶ Evanjelium podľa Jána, 3. kapitola, verše 1 – 21.

¹⁷ HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Modernistické hry. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova, zväzok 5*. Báčsky Petrovec : Kultúra, 2005, s. 96.

vanej do dedinského prostredia, no ideový zámer a estetický program tohto textu je omnoho vážnejší. Konflikt sa stavia na obave rodičov mladého manželského páru, že novomanželia nemôžu mať deti. V druhom dejstve sa dej presúva do mestského prostredia (fascinácia mestom a konfrontácia dediny a mesta je obľúbenou témou expresionistov), do stolárskej dielne, ktorá naberá rozmer experimentálneho laboratória (rovnako obľúbená časť expresionistického inventára), ktorá je zameraná na riešenie problému zvýšenia pôrodnosti – symbolickým gestom – vyhotovením kolisky. Humorný ráz naberá záver hry, kedy sa zistí, že po tomto nástroji na populačný rast siahli až šiesti objednávateľia.

„STRUHÁRIK. [...] Vaše objednané kolisky sú hotové – už môže o tom každý vedieť. Dnes hľadá Európa na nás a rozpráva o mojej kolíske. Človečenstvo je ratované od záhuby. V tomto dome docielil som svoj najväčší úspech. Pre jeden jediný manželský pár spravil som – pol tucta kolísk. To je rekord! Sláva!“¹⁸

Mladý pár však v duchu uvedených ideových východísk istého expresionistického optimizmu pri hľadaní nového sveta, nových hodnôt a nového človeka pre tento svet, prezrádza, že za všetkým je potrebné hľadať a nachádzať obyčajnú, prirodzenú, každodennú lásku.

Operetné libreto, ktoré vychádza z aktuálneho ideového a poetického ovzdušia expresionizmu, je raritou nielen v slovenskom, ale aj v zahraničnom kontexte. VHV sa v tomto období, teda na začiatku druhého desaťročia 20. storočia, plne sústredil na expresionistický program. Vidno to aj z projektu plánovanej veľkej dramatickej trilógie, v ktorej sa chcel zamerať na kľúčové okamihy historického vývinu človeka. Z tohto plánu realizoval iba jeho prvú časť – hru *Homo sapiens* (1924). Dej tejto hry VHV zakotvil na hranicu staršej a novej doby kamennej a okrem dramatických persón (hlavnými postavami sú

¹⁸ HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Historické hry, dramatizácie, libretá. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova. Zväzok 2. Nový Sad : Obzor, ZOZP Tvorba, 1988, s. 163.*

človek staršej doby Paleolit a novšej doby kamennej Neolit) vystupujú tu aj symbolické postavy prírody a prirodzených živlov: More, Víchor, Púšť, Oheň, Chlad, Hlad a Láska. Dramatický konflikt VHV stavia na základe súboja medzi starými a novými zbraňami, ktorými disponujú hlavní hrdinovia; v tomto súboji zbrane Neolitu víťazia, no toto víťazstvo je Pyrrhovo víťazstvo a Víchor podáva vysvetlenie:

„VÍCHOR. Ale ste vy len podivní, vy múdri ľudia. Najprv si narobíte sekery, nové, ostré, vyleštené, chvastáte sa nimi, divy sľubujete – a potom sa sekáte nimi tam, kde je najbolestnejšie. (...) Vy ľudia vyviniete sa veľmi, budete panovať nad všetkým, budete veľkí, slávni, dokonalí – ale nad sebou nebudete môcť panovať. Vyskúmate hĺbky a výšky, diaľky a šírky – ale ten kúsok srdca svojho nevyskúmate.“¹⁹

VHV programovo poukazuje, že ani Paleolit ani Neolit so svojimi zbraňami nemôžu udávať smer ďalšieho vývinu ľudstva, ale musí prísť úplne nový človek, Homo sapiens, ktorý zavrhuje staré hodnoty a prebuduje svet podľa nových princípov. „Človek, ktorý doteraz vládol na zemi, má sa stať minulosťou a zmiznúť v ohni očisty (tak ako zmizol v Ohni Neolit). Človek, ktorý iba zdokonaľoval zbrane a nezdokonaľoval seba, seba nezmádal a nespoznal svoje srdce. Musí teda prísť doba úplne nového zmýšľania a úplne iného človeka. Je to pesimistické poznanie, o ktorom básnil nielen Nietzsche na konci 19. storočia, ale priniesli ho predovšetkým expresionisti po krvavej apokalypse, ktorou prešli v skúsenosti svetovej vojny.“²⁰

Po dvoch desaťročiach striedania viacerých dramatických poetík a estetík sa VHV k expresionistickým témam vracia na začiatku štyridsiatych rokov, teda v období, keď sa vo svete rozhorel nový vojnový konflikt. V období temna akoby sa aj u Hurbana prebudili staré nálady expresionistickej ťažoby; v tme doby VHV už nedokáže nájsť svetlo poprevratového expresionizmu, programovo a s istým optimizmom

¹⁹ HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Modernistické hry. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova, zväzok 5*. Báčsky Petrovec : Kultúra, 2005, s. 119.

²⁰ BABIAK, Michal. *Anabáza*. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2011, s. 97 – 98.

túžiace po novom svete a novom človeku, ale sa oddáva východiskám svojho predprevratového expresionizmu, pesimizmu a skepse a znova svet vidí v jeho deštruktívnych protirečeniach: „tvorivá metóda expresionizmu sa sústredila na budovanie často až drastickej kontrastnosti a expresie obrazu, ktorú v situačno-dejovej rovine fabulačných postupov naratívnej literatúry a drámy [...] vytvára rozpor medzi myslením a konaním postáv.“²¹

V takejto atmosfére sa rodí aj jedna z najlepších Hurbanových drám vôbec – expresionistická dráma *Zámka škripí* (1941). Ústrednou postavou hry je Tobor, muž, vracajúci sa z väzenia, v ktorom bol uväznený za vraždu údajného milenca svojej ženy. Zisťuje však, že zabil nesprávneho, čo je začiatkom jeho vnútornej deštrukcie: neustále počuje škripanie väzenskej zámky a má vidiny zámočníka, ktorý je materializáciou jeho zlého svedomia. Toto trápenie prerastá do nevidaného zúfalstva a jeho osobný a osobnostný rozklad sa rozširuje na celú jeho rodinu (jej členovia sa mu stali cudzími), ako aj na celý jeho životný svet – východisko nachádza v radikálnom odchode. „Výčitky svedomia, zhmotnené do postavy zámočníka, vytvoria pre Tobora peklo na zemi, z ktorého únik nachádza v samovražde. Hurbanovi sa v *Zámke škripí* podarilo nájsť ideálny pomer medzi širšie adresným ľudským príbehom a programom expresionizmu. V nijakej inej hre tak silno nerezonujú zúfalý ľudský výkrik a silné expresionistické gestá.“

To už nie je výkrik jednotlivca v chaose rodiny – v *Zámke škripí* je to priam nekončiaci krik človeka v chaose sveta. Žiadne optimistické ordo ab chao sa nekoná – Tobor, tak ako Človek, tak ako ľudstvo – sa z kontextu chaosu dostáva do ďalšieho chaosu.

Hurbanova dráma *Zámka škripí* akoby bola nielen jeho umeleckým závetom, ale aj svojráznym uzavretím jeho dramatického kruhu: od začiatočných expresionistických prvotín k veľkej expresionistickej dráme, napísanej na sklonku života. Viera v permanentné striedanie života a smrti, vo veľkom cykle všehomíra, ktorému vládne láska (*Keď vejú jarne víchry*), sa evidentne pominula, vyprchala, stratila. Zo sta-

²¹ VALČEK, Peter: *Slovník literárnej teórie*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2006, s. 106.

ropazovského evanjelického pána farára sa tak v rovine dramatika stal – keď už nie ateista, tak určite – agnostik.

To burcujúce expresionistické gesto mladého nahnevaného muža, ktoré nasával z modernistickej Viedne a v predprevratovom období tematizoval vo svojich prvotinách, sa v istej variantnej podobe (no stále pevne stojac na pôde expresionizmu) zopakovalo v starobe: prežité a tým pádom aj múdrejšie, čo znamená pesimistickejšie. A všetko ostatné ako keby bol omyl.²²

Literatúra a pramene

- BABIAK, Michal: *Anabáza*. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2011.
- HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Drámy 1. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova. Zväzok 3*. Na vydanie pripravil Michal Filip. Nový Sad : Obzor, ZOZP Tvorba, 1994.
- HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Historické hry, dramatizácie, libretá. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova. Zväzok 2*. Na vydanie pripravil Michal Filip. Nový Sad : Obzor, ZOZP Tvorba, 1988.
- HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Hry*. Zodpovedný redaktor Vlastimil Zabloudil. Bratislava : Tatran, Nový Sad : Obzor, 1974.
- HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Keď vejú jarné víchry*. Bratislava : Vydavateľstvo Miroslava Demáka ESA, 2000.
- HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Krátke hry. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova. Zväzok 1*. Na vydanie pripravil Michal Filip. Nový Sad : Obzor, ZOZP Tvorba, 1984.
- HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír: *Modernistické hry. Súborné dielo Vladimíra Hurbana Vladimírova, zväzok 5*. Zostavil Michal Babiak. Na vydanie pripravil Vítazoslav Hronec. Báčsky Petrovec : Kultúra, 2005.
- PAŠTEKA, Július: *Vladimír Hurban Vladimírov a dramatické moderna. (Pohlady do jeho predprevratovej tvorby.)* In: *Vladimír Hurban Vladimírov*,

²² Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 1/0456/22 *Kontext slovenského umenia a estetiky*. Zodpovedný riešiteľ: doc. PhDr. Michal Babiak, CSc. Doba riešenia: 2022 – 2024.

- tvorca modernej slovenskej drámy*. Zborník prác zo sympózia v Novom Sade 28. septembra 1984, usporiadaného pri príležitosti storočnice narodenia autora. Red. Daniel Dudok a kol. Nový Sad : Obzor, 1988.
- PAŠTEKA, Július: *Slovenská dramatika v epoche realizmu*. Bratislava : Tatran, 1990.
- URSÍNYOVÁ, Terézia: *Cesty operety*. Bratislava : Opus, 1982.
- VALČEK, Peter: *Slovník literárnej teórie*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2006.
- VHV [HURBAN VLADIMÍROV, Vladimír]: *Vlastný životopis*. Stará Pazova : Miestny odbor Matice slovenskej, Slovenský evanjelický a. v. cirkevný zbor, 2003.
- VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literárních směrů a skupin*. Praha : Orbis, 1976.
- ŽIVOJINOVÍČ, Branimir: *Ekspesionizam*. In: *Rečnik književnih termina*. Ed. Dragiša Živković. Drugo izdanje. Beograd : Nolit, 1992, s. 175 – 177.

Má členstvo Slovenska v Európskej únii vplyv na zmeny v jazyku?

Lujza Urbancová

Abstract

Does Slovakia's membership in the European Union influence changes in language?

The paper examines the influence of language ideology on the adoption of the European Union's recommendations on gender-balanced language. Despite the fact that the topic of sensitising language towards gender inclusion has been addressed for quite a long time, no significant progress has been observed in the Slovak environment, and the same arguments against gender-balanced language continuously appear. The text provides the results of some research in this area and identifies the reason for the limited acceptance of gender-balanced language in, among other things, the dominant language ideologies in Slovakia.

Keywords: gender-balanced language, language ideology, language sensitisation, European Union, changes in language

V roku 2024 oslavuje Slovensko spolu s ďalšími európskymi krajinami 20. výročie vstupu do Európskej únie (EÚ). Obdobie našej účasti v tomto prestížnom zoskupení sa hodnotí z viacerých aspektov, veď práve výročie je na to ideálnym dôvodom. Iste je to podobné aj v iných členských krajinách, ktoré si spolu so Slovenskom toto výročie pripomínajú. Text sa venuje zmenám v jazyku, ktoré nielenže vyplývajú z členstva v EÚ, ale ktoré sú do istej miery týmto členstvom usmerňované. Tvorba rodovo citlivého, vyváženého, neutrálneho alebo inkluzívneho jazyka je vyvolaná zmenami v postavení mužov a žien v spoločnosti prebiehajúcimi vo viacerých európskych krajinách, resp.

snahou o tieto zmeny. Nemajú jednotný priebeh ani rovnaké časové rámce, preto môžeme Európsku úniu považovať za subjekt, ktorý sa snaží vývoj v rôznych členských krajinách aspoň čiastočne koordinovať. V texte venujeme pozornosť tomu, aké faktory pôsobia na prijímanie odporúčaní EÚ v rámci používania rodovo neutrálneho jazyka na Slovensku, a hľadáme dôvody neakceptovania alebo pomalého či povrchného prijímania niektorých odporúčaní.

Východiskom nášho prístupu je vnímanie jazyka ako sociálneho konštruktú a jeho vývinu ako procesu závislého od vývinu konkrétnej spoločnosti. Pôsobenie jazykovej komunity na zmeny v jazyku vidíme ako dvojsmerné – ide o smer od inštitucionálneho k jednotlivým osobám ako členkám a členom jazykového spoločenstva (napríklad kodifikovanie jazykových javov bez opory v úze, existencia jazykového zákona) alebo o iniciovanie zmien v menších jazykových skupinách v rámci celého spoločenstva a ich následné šírenie do celého jazykového kolektívu. Ani jeden, ani druhý smer nezaručuje celospoločenskú platnosť zmien a ich zvnútornenie v celom jazykovom kolektíve.

Vo všeobecnosti sa stretávame s kontinuálnym pnúťím medzi objektivizáciou jazyka a jeho použitím jednotlivými osobami, ako to napríklad uvádza P. Bourdieu¹ na príklade používania slov: „Pro účely slovníku nemá slovo – získané neutralizací praktických vztahů, v jejichž rámci funguje – vůbec žádnou sociální existenci. V praxi naopak existuje jedině vnořené do situací, a to do té míry, že ono významové jádro, které se v rozmanitém spektru trhů uchovává relativně neměnné, může zcela unikat pozornosti. (...) Různé významy jednoho slova se vyhraňují na poli vztahu mezi invariantním jádrem a specifickou logikou různých trhů...“ Osoba sa socializuje aj prostredníctvom jazyka, čiže stáva sa súčasťou celku. Jazyk sa tiež „socializuje“ v rámci istého celku, napríklad na báze skupiny jazykov, v prípade nášho príspevku v rámci skupiny jazykov zjednotenej členstvom krajín zahŕňajúcich ich jazykové kolektívy v Európskej únii. Objavuje sa teda ešte ďalší smer vplyvu – externé pôsobenie na jazyk.

¹ BOURDIEU, Pierre: *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*. Praha : Karolinum, 2014, s. 15 – 16.

Európska únia sa snaží inšpirovať členské štáty k zmenám v rôznych oblastiach. Pokiaľ ide o jazyk, ten je pertraktovaný najmä v súvislosti s rodovou rovnosťou. Únia má vypracovanú *Stratégiu pre rodovú rovnosť na roky 2020 – 2025*,² v ktorej rodovú rovnosť vníma ako základnú hodnotu EÚ a základné právo ľudí. Rodová perspektíva by sa mala systematicky objavovať v politike EÚ vo všetkých oblastiach. Súčasťou snáh o rodovú rovnosť je tiež používanie rodovo neutrálneho (vyváženého alebo citlivého) jazyka, ako sa píše v príručke *Gender-neutral Language in the European Parliament*³: „Gender-neutral or gender-inclusive language is more than a matter of political correctness. Language powerfully reflects and influences attitudes, behaviour and perceptions. In order to treat all genders equally, efforts have been employed since the 1980s to propose a gender-neutral/gender-fair/non-sexist use of language, so that no gender is privileged, and prejudices against any gender are not perpetuated.“ Z odporúčania Rady Európy o eliminácii sexizmov v jazyku⁴ vyplýva, že Rada „recommends that the governments of member states promote the use of language reflecting the principle of equality of women and men and take any measures they consider appropriate with a view to: Encouraging the use, as far as possible, of non-sexist language to take account of the presence, status and role of women in society, as current linguistic practice does for men“.

Ak sa v Európskej únii stretne 27 štátov so svojimi konceptualizáciami skutočnosti v jazyku, je možné dosiahnuť porozumenie v oblasti používania rodovo vyváženého jazyka? A prečo je to potrebné? Jazyk uchováva isté v spoločnosti stabilizované hodnoty, ale reaguje aj na zmeny. Táto pružná stabilita odкрýva charakter jazykovo zjednotenej society. Na základe jazyka „... lze totiž zjišťovat, jak dané společenství

² *Stratégia pre rodovú rovnosť na roky 2020 – 2025*. Európska komisia. Dostupné na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_sk.

³ *Gender-neutral Language in the European Parliament*. European Parliament, 2018, s. 3. Dostupné na: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/151780/GNL_Guidelines_EN.pdf.

⁴ *Council of Europe Recommendation on the Elimination Sexisms from Language*, 1990. Dostupné na: <https://rm.coe.int/09000016809d8190>.

konceptualizuje, prožívá, hodnotí a sdílí svět, v jakých souřadnicích mu rozumí, jaké jsou základy jeho kultury (...) v jazyce je totiž obsažena interpretace skutečnosti (nikoli její zrcadlový ‚odraz‘), souhrn – nebo spíše struktura – soudů o světě, které jsou vlastní určitému lidskému společenství.⁵ V nadnárodnom úniom celku kooperujú jazyky, ktoré sú vnímané nie ako súbory lexém a pravidiel ich používania, ale ako dorozumievacie kódy odrážajúce i produkujúce mimojazykovú realitu istej skupiny ľudí. Ide o náročnú koexistenciu niekoľkých konceptualizácií sveta, ako aj obrazov sveta.

Odporúčania používať rodovo vyvážený jazyk sa v každom štáte realizujú v inom kultúrno-spoločenskom kontexte a dostávajú sa do kontaktu s jazykovou politikou a jazykovým plánovaním: „In some languages (e. g., English, German, French, Dutch and Spanish) such tendencies [of variation and change in the area of personal reference, pozn. L. U.] have been supported by language planning measures, including the publication of recommendations and guidelines, while for other languages an awareness of gendered asymmetries is only beginning to develop in both academia and the media (e. g., in Czech or Polish). To a large extent, the emergence of public discourse on language and gender depends on the socio-political background, in particular the state of the women’s movement in the respective country.“⁶ U nás zatiaľ nie je spracovaný záväzný predpis nariaďujúci istým inštitúciám či jednotlivcom používať rodovo vyvážený jazyk a jedinými reprezentatívnymi publikáciami o rodovo vyváženom jazyku sú *Analýza významu a možnosti používania rodovo vyváženého jazyka*⁷ a *Ako používať rodovo vyvážený jazyk*.⁸

⁵ VAŇKOVÁ, Irena: *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007, s. 58.

⁶ Pozri HELLINGER, Marlis – BUßMANN, Hadumot: *Gender across languages. The linguistic representation of women and men*. In: *Gender across Languages. Volume 2*. Eds. M. Hellinger – H. Bußmann. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2003, s. 18. Slovenčina do citovaného zborníka nebola zahrnutá.

⁷ *Analýza významu a možnosti používania rodovo vyváženého jazyka*. Ed. J. Cviková. Národný projekt Inštitút rodovej rovnosti, 2014. Dostupné na: http://www.ruzovya-modrysvet.sk/chillout5_items/1/6/0/1/1601_5755f0.pdf.

⁸ *Ako používať rodovo vyvážený jazyk*. Ed. Jana Cviková. Bratislava : Centrum vzdelá-

Ak sa pozrieme na dátumy doteraz citovaných alebo uvádzaných publikácií, zistíme, že od ich publikovania uplynulo desať aj viac rokov. Napriek tomuto relatívne dlhému časovému úseku je v roku 2024 diskusia o rodovo vyváženom slovenskom jazyku stále živá, ako to dokazuje napríklad pozvanie na odborné podujatie *Rodovo vyvážený jazyk: teoretické a praktické aspekty*⁹, organizované Centrom rodových štúdií Filozofickej fakulty UK v januári 2024: „Problematika rodovo vyváženého jazyka patrí medzi otázky, ktoré v súčasnosti na Slovensku intenzívne rezonujú v rámci lingvistiky, ako aj v širšom rámci diskusií o nediskriminácii a presadzovaní rodovej rovnosti. Nepochybne ide o tému, ktorú možno reflektovať z rozličných perspektív. Používanie či nepoužívanie rodovo vyváženého jazyka sa napríklad neraz prezentuje ako politická téma. V tomto kontexte sa z nej v súčasnosti stáva pole politických a ideologických zápasov, kde sa o rodovo vyváženom jazyku diskutuje vo veľmi zjednodušenej podobe. Rodová vyváženosť v jazyku je teda polarizujúca problematika, ktorá proti sebe stavia dva názorové tábory, pričom spôsob interpretácie danej oblasti nezriedka prekračuje rámec odbornej debaty.“¹⁰ Téma rodovo vyváženého jazyka sa objavuje ako následok zmien, väčšinou deklarovaných inštitucionálne. Pokiaľ nedôjde k istému narušeniu pohodlia časti jazykovej komunity (napríklad navrhnutím používania konkrétnych slov alebo slovných spojení), vníma sa táto téma ako okrajová záležitosť a nevzbudzuje mimoriadnu pozornosť. Aj jej prehliadanie či ignorovanie je však vyjadrením názoru.

Čo má vplyv na prijímanie zmien v slovenskom jazyku, ale aj v iných jazykoch? Domnievame sa, že kľúčovou je jazyková ideológia prijatá a šírená v istej spoločnosti, ktorá sa následne odráža v jazyko-

vania MPSVR SR, 2014. Dostupné na: http://www.ruzovymodrysvet.sk/chillout5_items/1/5/9/1599_8a6542.pdf.

⁹ *Rodovo vyvážený jazyk: teoretické a praktické aspekty*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave. Dostupné na: https://fphil.uniba.sk/detail-aktuality/back_to_page/vsetky-podujatia/article/rodovo-vyvazeny-jazyk-teoreticke-a-prakticke-aspekty/.

¹⁰ Pozri: https://fphil.uniba.sk/detail-aktuality/browse/5/back_to_page/vsetky-podujatia/article/rodovo-vyvazeny-jazyk-teoreticke-a-prakticke-aspekty/.

vom manažmente. Jazykovú ideológiu vnímame ako súhrn názorov na fungovanie jazyka v istej spoločnosti, súhrn poznatkov o jazyku, ale aj postojov k tomu, čo je v jazyku „prirodzené“, „normálne“.¹¹ V základnom pojmovom uchopení ju nespájame s politickou ideológiou, ale akcentujeme práve súbor názorov a ideí o jazyku, zjednocujúci celé jazykové spoločenstvo. Šíri sa prostredníctvom školských zariadení a iných verejnoprávnych inštitúcií. Tie sú už súčasťou riadenia štátu a stávajú sa nástrojom politickej ideológie. Slovo ideológia neraz vyvoláva negatívnu konotáciu. V tomto odbornom kontexte je nevyhnutné jej terminologické vnímanie „očistené“ od konotačných zložiek významu.

V súvislosti so slovenčinou sa ideológiám a z nich vyplývajúcej diskriminácii venuje S. Ondrejovič.¹² Vychádza z tvrdenia P. Maizta: „Jazyková diskriminácia založená na ideológiách, ktoré spočívajú na zjednodušených kategorizáciách rôzneho druhu, vníma niektoré jazykové prejavy (výrazy) v konečnom dôsledku ako správne, estetické, primerané a kultivované, prípadne aj pravdivé, iné sa zasa stigmatizujú ako nesprávne, neestetické, neprimerané, nekultivované, cudzie, falošné a deficitné. Tieto hodnotenia sú často problematické aj preto, že jazykové ideológie sú často založené na stereotypoch a predsudkoch, čo znamená, že vyznievajú neraz nielen umelo, ale v niektorých prípadoch aj „silene“.“¹³ Autor v štúdiu dokumentuje prejavy purizmu, konzervativizmu, štandardizmu či homogenizmu v slovenskom jazykovom prostredí. Venuje sa síce primárne kontextu vnímania spisovného jazyka, ale poskytnuté poznatky možno aplikovať na všeobecné „na-

¹¹ Porov. LANSTYÁK, István: *Jazykové ideológie (všeobecné otázky a glosár)*. Working Papers in Language Management, No. 1 (revised). Bratislava : Comenius University, 2016. Dostupné na: http://languagemanagement.ff.cuni.cz/system/files/documents/wplm-01_lanstyak.pdf.

¹² ONDREJOVIČ, Slavomír: *Purizmus v diskriminačnom diskurze I*. Slovenská reč, 85, 2020, č. 2, s. 127 – 142.

¹³ MAITZ, Péter: *Sprachpflege als Mythenwerkstatt und Diskriminierungspraktik*. Aptum. Zeitschrift für Sprachkritik und Sprachkultur, 6, 2010, 1, s. 1 – 19. Cit. podľa ONDREJOVIČ, Slavomír: *Purizmus v diskriminačnom diskurze I*. Slovenská reč, 85, 2020, č. 2, s. 127 – 142.

stavenie“ komunikačného kolektívu k jazyku, k jeho zmenám, používaniu a funkcii v spoločnosti. Práve konzervativizmus, štandardizmus či homogenizmus sú ideológie zastávajúce upevňovanie zaužívaného stavu a vyznačujú sa menšou otvorenosťou k zmenám.¹⁴ Tiež je dôležité spomenúť, že zmeny artikulované inštitúciami mimo priestoru Slovenska môžu byť v rámci daných ideológií negatívne prijímané na Slovensku.

Dominantná ideológia má výrazný vplyv na jazykové zmeny tým, že „nenápadne“ prezentuje istému kolektívu prirodzenosť jazykových prostriedkov: „A dominant ideology typically owes its success not to brute power and conscious imposition, but to the ability to convince people that it is not in fact a matter of ideology at all, but simply natural, “the way things are“. We refer to this process as naturalization.“¹⁵ Pochopiteľne, jazyková ideológia nie je v celom spoľčenstve jednotná, popri už uvedených sa v slovenčine uplatňujú v istej časti kolektívu aj opozitné, napr. variabilizmus či pluralizmus alebo sexizmus.¹⁶ Do kontaktu i kolízie sa tak dostávajú rôzne prístupy k jazyku, tie však majú z hľadiska socializácie nerovnakú pozíciu. Niektoré z nich sú akcentované pri vzdelávaní, majú vplyv na to, ako je slovenský jazyk vyučovaný v školách, kde sa preferuje systémovolingvistický prístup. V ňom, „ako hovorí známy bonmot, „[sa] používatelia odbremeňujú od vlastného uvažovania a rozhodovania, čo je omnoho príjemnejšie pre používate-

¹⁴ Lingvistka T. Skutnabb-Kangas sa venuje diskriminácii – nie výlučne v rámci rodu, ale jej náhľad možno aplikovať aj pri jeho skúmaní: „Definície sveta určitých skupín, ich klasifikácie, to, čo vidia, ich perspektívy, sa javia všeobecne platné. A to sa odráža aj na jazyku. Zároveň sa jazyk používa práve na posilňovanie a rozvíjanie týchto definícií... Alternatívne definície skutočnosti sa prehliadajú ako bezvýznamné, znevíditeľujú sa alebo sa vyhlasujú za nevhodné.“ Porov. SKUTNABB-KANGAS, Tove: *Menšina, jazyk a rasizmus*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 25 – 26.

¹⁵ ECKERT, Penelope – McCONNELL-GINET, Sally: *Language and Gender*. Cambridge : Cambridge University Press, 2013, s. 29.

¹⁶ LANSTYÁK, István: *Jazykové ideológie (všeobecné otázky a glosár)*. Working Papers in Language Management, No. 1 (revised). Bratislava : Comenius University, 2016. Dostupné na: http://languagemanagement.ff.cuni.cz/system/files/documents/wplm-01_lanstyak.pdf.

la, než v tejto veci ponúka sociolingvistika a pragmatika.“¹⁷ Puristické tendencie sú živé aj v súčasnom lingvistickom výskume, ako konštatuje autor, a takéto zmýšľanie považuje za blízke totalitnému mysleniu. Mnohým ľuďom môže vyhovovať stav, keď o použití vyjadrovacích prostriedkov rozhodne „niekto iný“, kto vyjadrí, čo je správne, čo sa používať má a čo nie – pri diskusii o používaní jazykových prostriedkov napríklad mnohé otázky začínajú: *Ako sa správne povie...*

Odzrazom jazykovej ideológie pri vnímaní rodovo vyváženého jazyka, resp. rodovo inkluzívneho jazyka, sa zaoberá K. Motyková.¹⁸ Analyzujúc metajazykové vyjadrenia, opisuje jazykové ideológie prítomné pri posudzovaní rodovo inkluzívneho jazyka. Zameriava sa na internetové diskusie sprevádzajúce texty tematizujúce aj problematiku rodovo inkluzívneho jazyka. Autorka uvádza, že väčšina diskusných názorov je proti takémuto jazyku. „Pomerne častý argument proti rodovo vyváženému jazyku je v súlade s ideológiou jazykového efektivizmu... Z hľadiska tejto jazykovej ideológie tu ide o ‚plytvanie termínmi‘, ‚slovný smog‘, ‚duplicitnú vatu‘ či ‚kopu slovného balastu‘.“¹⁹ U oboch skupín, odmietajúcej i prijímajúcej, sa objavujú prvky jazykového relativizmu: „Kým však zástancovia inkluzívneho jazyka argumentujú jazykovým relativizmom, čiže tvrdením, že jazyk ovplyvňuje naše myslenie, a tvrdia, že ho treba ovplyvňovať tak, aby nebol nositeľom predsudkov, odporcovia síce tiež uznávajú vplyv jazyka na myslenie, ale uvádzajú, že zástupný rod nie je diskriminačný, ženám nespôsobuje pocit nedocenenia. Na druhej strane však uvádzajú, že scitlivovanie jazyka môže viesť k narušeniu sexuálnej identity detí, čo možno považovať za silný argument v duchu jazykového relativizmu.“²⁰ Použitie argumentov z rovnakej ideologickojazykovej oblasti, t. j. jazykového relativizmu, na podporu opozitných názorov autorku podnietilo k tvr-

¹⁷ ONDREJOVIČ, Slavomír: *Purizmus v diskriminačnom diskurze II*. Slovenská reč, 85, 2020, č. 3, s. 256.

¹⁸ MOTYKOVÁ, Katarína: *Rodovo inkluzívny jazyk v kontexte jazykových ideológií*. In: *Jazyk a politika. Na pomedzí lingvistiky a politológie V*. Ed. R. Štefančík. Bratislava : Vydavateľstvo Ekonóm, 2020, s. 251 – 260.

¹⁹ Tamže, s. 255.

²⁰ Tamže, s. 257.

deniu rezonujúcemu s I. Lanstyákom²¹ o tom, že pri ideológiách neuvažujeme o ich hodnotení na osi *dobrá – zlá*. Takto môžeme hodnotiť ciele ľudí alebo spoločenských skupín zastupujúcich isté ideológie.

Vnímanie jazyka ovplyvňuje aj štátna legislatíva (zákon o štátnom jazyku) a štátom ustanovené orgány (napr. Ústredná jazyková rada), ktoré majú za úlohu posudzovať adekvátne jazykové vyjadrovanie a zavadzať, prípadne upevňovať dominantnú jazykovú ideológiu či jazykové ideológie. Tie neexistujú bez podpory štátom riadených inštitúcií ovplyvňujúcich socializáciu jazykového kolektívu, a teda vnímanie „normálneho“ či „prirodzeného“ v jazyku. „Ways of thinking become common sense when we cease to notice their provenance – and this happens when they occur continually in enough places in everyday discourse. A discourse may have a privileged status in society by virtue of the power of the people who engage in it. It can be heard in more places, get more time associated with voices of authority – and as it permeates institutions it comes to pass for ‘knowledge’, ‘fact’, or ‘common sense’. Thus, by virtue of the position of its original proponents, a discourse can erase its history as it spreads, masking the fact that it is ideology.“²²

Výrazným prejavom jazykovej i politickej ideológie je existencia zákona o štátnom jazyku.²³ Jeho vplyv na jazykovú komunitu môžeme považovať za relatívne latentný v bežnom dorozumievaní, avšak z hľadiska socializácie a reálneho dosahu prostredníctvom inštitúcií za výrazný. Najvýraznejšie sa zákon uvádza v kontexte spisovného jazyka, národného jazyka, štátneho jazyka, ako aj jazykov národnostných menšín. Síce ho primárne nespájame s oblasťou rodovej vyváženosti v jazyku, jeho ozveny možno cítiť aj tam. Naladenie komunikačného kolektívu ovplyvnené ideológiou konzervativizmu a štandardizmu rezonuje vo všetkých sférach jazykovej komunikácie.

²¹ LANSTYÁK, István: *Jazykové ideológie (všeobecné otázky a glosár)*. Working Papers in Language Management, No. 1 (revised). Bratislava : Comenius University, 2016, s. 4.

²² ECKERT, Penelope – McCONNELL-GINET, Sally: *Language and Gender*. Cambridge : Cambridge University Press, 2013, s. 29.

²³ Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. z 15. novembra 1995. Dostupné na: www.zakonypreludi.sk/zz/1995-270.

Na jednej strane tu teda máme odporúčania Európskej únie v oblasti používania rodovo neutrálneho jazyka a na strane druhej jazykový zákon a existujúce jazykové ideológie. Na tomto mieste už, samozrejme, nemôžeme nespomenúť politické ideológie výrazne ovplyvňujúce aj vnímanie jazyka a jazykového vyjadrovania. Existujú politické strany, ktoré sa snažia používať rodovo vyvážený jazyk²⁴ ako nástroj na podporu rodovej rovnosti a naopak.

Ukazuje sa, že používanie rodovo vyváženého jazyka je predovšetkým odrazom hodnôt spoločnosti či individua. Už spomínaná K. Motyková²⁵ skúmala rodovo vyvážený jazyk v liberálnych a konzervatívnych periodikách a opísala dva typy rámcovania tejto témy:

„Ak sa ako problém zadefinuje zneviditeľňovanie žien v jazyku a ako príčina používanie generického maskulína, riešením je feminizácia v jazyku, môžeme hovoriť o rámcovaní v hodnotovom systéme ideológie inkluzívnej spoločnosti. Rámcovanie rodovo vyváženého jazyka ako jedného z prostriedkov ovplyvňujúcich myslenie a pozitívnu zmenu v spoločnosti týkajúcu sa rodovej rovnosti a začlenenia žien do politického a verejného života reprezentuje liberálny pohľad. Konzervatívne rámcovanie tejto témy považuje feminizáciu v jazyku za problém, ktorého príčinou sú nesprávne hodnoty a adekvátnym riešením zástupný mužský rod. Z tohto pohľadu sa snaha o rodovo vyvážený jazyk hodnotí ako propaganda, prípadne ako zástupná téma odvádza-

²⁴ Porov. napr. ukážku textu z *Programu pre budúcnosť Slovenska* (2024): „Našou víziou je dostupný, kvalitný a inkluzívny vzdelávací systém, ktorý každému dieťaťu a mladému človeku pomáha naplniť ich potenciál a ktorý prispieva k budovaniu odolnej a prosperujúcej krajiny založenej na inováciách. Chceme žiť v krajine, kde je vzdelanie reálnou, nielen deklarovanou spoločenskou hodnotou a kde sú možnosti vzdelávať sa každému človeku dostupné počas celého života. Chceme školy, ktoré popri rozvíjaní potrebných gramotností kultivujú osobnosť a posilňujú hodnotový rozmer každého účastníka a účastníčky vzdelávania a prispievajú tak k budovaniu súdržnej a demokratickej spoločnosti.“ Dostupné na: <https://progresivne.sk/program/>.

²⁵ MOTYKOVÁ, Katarína: *Nástroj moci alebo prostriedok inklúzie? Rodovo vyvážený jazyk a jeho rámcovanie v slovenskej a švédskej tlači*. In: *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Eds. I. Lanstyák – M. Samko – Sz. Sebők. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2022, s. 96.

júca pozornosť od relevantnejších problémov, resp. snaha o upútanie pozornosti. Okrem feminizácie sa za zhubnú tendenciu považuje úsilie o rodovú neutralizáciu, pri argumentoch však splývajú obe tendencie do jednej, obe sa rámujú ako prostriedok násilia voči slovenčine a zároveň nástroj politickej moci.“

Záver

Proces uvádzania, tvorenia a používania rodovo vyváženého jazyka je komplexnou otázkou. Ide viac o spoločensko-politický kontext ako o jazykový, čo ukazujú príklady uvedené v texte. Pohľad na jazyk oslobodený od prísnych hraníc jedného jazykového spoločenstva môže poskytnúť potrebný nadhľad a otvorenosť k zmenám. Práve toto nachádzame v Európskej únii. Ako však vyplynulo z uvedených výskumov, základom pre zmenu nie je sám objekt zmeny a jeho charakter (v našom prípade jazyk a jazyková komunikácia), ale hodnotový a ideologický rámec prekračujúci len jednu oblasť. Je preto aj otázkou politického vývinu, do akej miery sa podarí aplikovať zmeny v jazyku v oblasti rodového vnímania.

Literatúra a pramene

- Ako používať rodovo vyvážený jazyk.* Ed. Jana Cviková. Bratislava : Centrum vzdelávania MPSVR SR, 2014. Dostupné na: http://www.ruzovymodrysvet.sk/chillout5_items/1/5/9/9/1599_8a6542.pdf.
- Analýza významu a možností používania rodovo vyváženého jazyka.* Ed. J. Cviková. Národný projekt Inštitút rodovej rovnosti, 2014. Dostupné na: http://www.ruzovymodrysvet.sk/chillout5_items/1/6/0/1/1601_5755f0.pdf.
- BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění.* Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.
- BOURDIEU, Pierre: *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny.* Praha : Karolinum, 2014.

- Council of Europe Recommendation on the Elimination Sexisms from Language*. 1990. Dostupné na: <https://rm.coe.int/09000016809d8190>.
- ECKERT, Penelope – McCONNELL-GINET, Sally: *Language and Gender*. Cambridge : Cambridge University Press, 2013.
- Gender Neutral Language in the European Parliament*. European Parliament. 2018. Dostupné na: http://www.europarl.europa.eu/cmsdata/151780/GNL_Guidelines_EN.pdf.
- HELLINGER, Marlis – BUßMANN, Hadumot: *Gender across languages. The linguistic representation of women and men*. In: *Gender across Languages. Volume 2*. Eds. M. Hellinger – H. Bußmann. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2003, s. 1 – 25.
- LANSTYÁK, István: *Jazykové ideológie (všeobecné otázky a glosár)*. Working Papers in Language Management, No. 1 (revised). Bratislava : Comenius University, 2016. Dostupné na: http://languagemanagement.ff.cuni.cz/system/files/documents/wplm-01_lanstyak.pdf.
- MAITZ, Péter: *Sprachpflege als Mythenwerkstatt und Diskriminierungspraktik*. *Aptum. Zeitschrift für Sprachkritik und Sprachkultur*, 6, 2010, 1, s. 1 – 19.
- MOTYKOVÁ, Katarína: *Rodovo inkluzívny jazyk v kontexte jazykových ideológií*. In: *Jazyk a politika. Na pomedzí lingvistiky a politológie V*. Ed. R. Štefančík. Bratislava : Vydavateľstvo Ekonóm, 2020, s. 251 – 260. Dostupné na: https://conferences.euba.sk/jazykapolitika/www_write/files/2020/motykova.pdf.
- MOTYKOVÁ, Katarína: *Nástroj moci alebo prostriedok inklúzie? Rodovo vyvážený jazyk a jeho rámcovanie v slovenskej a švédskej tlači*. In: *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Eds. I. Lanstyák – M. Samko – S. Sebők. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2022, s. 83 – 100.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Purizmus v diskriminačnom diskurze I*. *Slovenská reč*, 85, 2020, č. 2, s. 127 – 142.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Purizmus v diskriminačnom diskurze II*. *Slovenská reč*, 85, 2020, č. 3, s. 243 – 261.
- Program pre budúcnosť Slovenska*. 2024. Dostupné na: www.progresivne.sk/program/
- Rodovo vyvážený jazyk: teoretické a praktické aspekty*. Dostupné na: https://fphil.uniba.sk/detail-aktuality/back_to_page/vsetky-podujatia/article/rodovo-vyvyazeny-jazyk-teoreticke-a-prakticke-aspekty/.

SKUTNABB-KANGAS, Tove: *Menšina, jazyk a rasizmus*. Bratislava : Kaligram, 2000.

Stratégia pre rodovú rovnosť na roky 2020 – 2025. Európska komisia. Dostupné na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_sk.

URBANCOVÁ, Lujza: *Rodovo vyvážený jazyk v sociálno-politickom kontexte*. In: *Jazyk a politika : na pomedzí lingvistiky a politológie IV*. Ed. R. Štefančík. Bratislava : Vydavateľstvo Ekonóm, 2019, s. 376 – 387.

URBANCOVÁ, Lujza: *Rodovo vyvážená slovenčina v súčasnej spoločnosti*. Gender a výzkum, 23, 2022, č. 2, s. 41 – 61.

VAŇKOVÁ, Irena: *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007.

Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. z 15. novembra 1995. Dostupné na: www.zakonypreludi.sk/zz/1995-270.

Jozef Gregor Tajovský v spomienkovom diskurze umelcov

Martin Vašš

Abstract

Jozef Gregor Tajovský in the artists' recollection discourse

The paper reflects on the perception of the writer Jozef Gregor Tajovský in the recollection discourse of artists, with an emphasis on the memory traces dedicated to Tajovský's public activity in the interwar period. The analysis of artists' recollective discourse in relation to Jozef Gregor Tajovský is structured through the identified dominant life aspects and life roles within Tajovský's life. The artists' recollections viewed Tajovský primarily as a personality and writer but equally as a storyteller and café companion. A special place in this context is occupied by the recollection of Tajovský as a husband through the eyes of his wife and writer Hana Gregorová, and of Tajovský's hospitable Bratislava household as a literary salon and refuge through the eyes of Slovak and Czech artists. Within the artists' recollective discourse, it is possible to identify one more significant line of memory – the recollection of Tajovský in relation to public affairs and politics (especially his service in the Czechoslovak legions during the First World War and his relationship to the First Czechoslovak Republic).

Keywords: Jozef Gregor Tajovský, recollections, Slovak and Czech artists, interwar period, Bratislava

Život spisovateľa Jozefa Gregora Tajovského (1874 – 1940) sa stal predmetom spomienkového diskurzu už za jeho života a po svojom návrate do vlasti v roku 1919 sa stala z neho žijúca legenda. Svedčia o tom aj dva zborníky venované jeho osobnosti, ktoré vyšli pri príležitosti jeho

päťdesiatky aj šesťdesiatky,¹ ktoré sa však samozrejme nemôžu čo do veľkosti a komplexnosti ani zďaleka rovnať zatiaľ stále najväčšej edícii spomienok k životu Jozefa Gregora Tajovského zahrnutej v zborníku *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach* (1956).² Práve počas 20. a 30. rokov v Bratislave mal Tajovský možnosť nadväzovať najväčšie množstvo známostí a priateľstiev so slovenskými, českými a zahraničnými umelcami. Uvedená etapa v živote Tajovského sa preto logicky najviac podpísala na bohatstve spomienok vzťahujúcich sa k jeho osobe. Tajovský sa však ako obľúbený rozprávač a spoločník rád vracal k svojej mladosti a literárnym začiatkom. V spomienkach jeho bratislavských spoločníkov z radov umelcov tak vďaka tomu môže defilovať prakticky celý Tajovského život. Cieľom tohto príspevku je sledovať a načrtnúť dominantné línie spomienkového diskurzu umelcov vo vzťahu k Jozefovi Gregorovi Tajovskému.

Tajovského osobnosť v spomienkach umelcov

Osobnosť Jozefa Gregora Tajovského vtlačila do spomienok (nielen) umelcov nezmazateľné stopy. Prakticky všetci pamätníci sa zhodujú na výnimočne pozitívnych osobnostných črtách Tajovského. V medzivojnovom období (aj s ohľadom na jeho vek) sa zaužívali oslovenia Tajovského ako „ujo“ alebo „baťko“. Podľa českého spisovateľa Jaroslava Zatloukala toto oslovenie ponúkal mladším umelcom sám Tajovský. Spomínanie na Tajovského bolo podľa spomínaného českého autora spojené s dojatím a silnými emóciami, pretože išlo podľa neho o tak výnimočne dobrého človeka, že sa s podobným človekom vo svojom živote už nestretol.³

¹ *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925; *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934.

² *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956.

³ ZATLOUKAL, Jaroslav: *Ujo Tajovský – zlatý člověk*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 528, 533.

Gejza Vámoš sa vo svojom príspevku bilancujúcom osobnosť Jozefa Gregora Tajovského usiloval poukázať na jedinečnosť jeho povahy, ktorá sa dá ťažko presne vyjadriť prostredníctvom jazyka. Spoločným menovateľom myšlienkových aktivít Tajovského však bola podľa neho dobrota. Medzi hlavné Tajovského vlastnosti zaradil dôverčivosť, priateľnosť, absenciu náladovosti, priateľskosť a bezmedzný optimizmus. Vámoš ho tiež vnímal ako bojovníka proti sociálnym krivdám, čo chápal ako hlavný zdroj jeho literárnej inšpirácie. Neúnnavnosť Tajovského každodennej ochoty pomáhať sociálne slabým ilustroval aj takto: „Denne hromada listov na stole Gregora Tajovského. Listy prosebníkov, ubitých, beznádejných malých ľudí. Kľuku jeho dverí podáva jeden prosebník druhému. Dni Tajovského plynú vo večnom vybehávaní cudzích krívd a v intervenciách.“⁴ Tajovského altruizmus vykreslil ako bezprecedentný: „Len k jednému jedinému človeku a k jeho záujmom nemá Gregor Tajovský pochopenia a to je on sám.“⁵ V kontexte doby sa mu preto zdali črty Tajovského povahy ako rozprávkové a rozprávkovú osobnosť Jozefa Gregora Tajovského nevnímal ako súčasť pradávného „zlatého veku“, ale naopak, tento podľa neho vzácny osobnostný typ prináležal „krásnej, vytúženej a pravdivej budúcnosti“⁶.

Emil Boleslav Lukáč v jubilejnej básni *Tajovskému* (1934), uverejnenej k jeho šesťdesiatke, Tajovského predstavil ako človeka, ktorý svojmu okoliu a osobitne mladším literárnym kolegom vracal „trochu viery v človeka i svet“.⁷ Podobne ladené básne uverejnili v jubilejných Tajovského zborníkoch k päťdesiatke a šesťdesiatke aj Janko Jesenský a Ján Poničan. Medzivojnový politik Igor Hrušovský zdieľajúci s Tajovským ideu československej národnej jednoty, smeroval pri hodnotení osobnosti Tajovského až k mýtizácii, keď uviedol: „Videli sme v ňom odraz všetkého toho, čo v našom ľude je dobrého...“⁸

⁴ VÁMOŠ, Gejza: *Osobnosť Jozefa Gregora-Tajovského*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 8.

⁵ Tamže, s. 9.

⁶ Tamže, s. 11.

⁷ LUKÁČ, Emil Boleslav: *Tajovskému*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 41.

⁸ HRUŠOVSKÝ, Igor: *Vážení priatelia...* Tamže, s. 38.

Radikálne ľavicový spisovateľ Fraňo Kráľ, ktorý po príchode do svojho nového učiteľského pôsobiska v Bratislave v roku 1931 mohol u Gregorovcov bývať bezplatne rok, Tajovského považoval za nevšedného, opravdivého a ľudského človeka, pričom uvedené vlastnosti podľa neho prezrádzal aj výzor: „Už jeho usmievavá, šlachetná tvár a belasé, nežné oči zrkadlili a prezrádzali, že má v sebe dobré, úprimné, čisté srdce a veľkého statočného, hlbokého ducha. Pod krásnou schránkou bohatý poklad.“⁹ Fraňo Kráľ ho ďalej označil za hľadača pravdy a milovníka dobra a oceňoval, že sa k nemu správal priateľsky a otcovsky. Spisovateľ Emo Bohúň sa s Tajovským bližšie zoznámil až v Bratislave a Tajovského spätne hodnotil ako človeka, ktorý si vedel každého získať už prvými slovami a bol k mladšej generácii spisovateľov vľúdny a pozorný. Považoval ho za dobráka, ktorý bol obdarený všetkými cnosťami. Ako jeden z mála pamätníkov upozornil na detail, týkajúci sa Tajovského permanentného fajčenia cigariet zastoknutých do dreveného náustku z višne.¹⁰

Tajovský v spomienkovom podaní politika (ale i dramatika) Vavra Šrobára prijímal kritické vyjadrenia na svoju adresu (najmä ako spisovateľa) „dobroprajne a nikdy sa na svojho kritika nehneval“. Týmto prístupom dokázal odzbrojovať svojich kritikov. Uvedený prístup ku kritike Šrobár pripisoval Tajovského osobnostnej charakteristike, pretože ho vnímal ako „od kosti dobrého“ a skromného človeka.¹¹ V niektorých dobových diskutéroch s Tajovským (ako v prípade sociológa Antona Štefánka) vyvolávala jeho nápadná skromnosť niekedy až trápny dojem. Štefánek sa s Tajovským stýkal v kaviarenskom prostredí, počas prechádzok alebo v bratislavskej Československej tlačovej kancelárii¹² a zo všetkých stretnutí vyvodil nasledovný výsledok: „Čosi

⁹ KRÁĽ, Fraňo: *Žil som blízko Tajovského*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 94.

¹⁰ BOHÚŇ, Emo: *O dobrom človekovi batkovi Gregorovi*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 490 – 491.

¹¹ ŠROBÁR, Vavro: *Z rozpomienok na Gregora-Tajovského*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 68.

¹² Československá tlačová kancelária po vzniku Československa sídlila v tzv. vládnej budove (dnes budova Filozofickej fakulty UK) na Gondovej číslo 2.

pasívneho, nevýbojného som vycítil v jeho duši. Nebolo v ňom panovačnosti, pýchy, vzdorovitosti ani za mačný mak. Nevieť si predstaviť, ako vyzerá Gregor-Tajovský, keď rozkazuje a komanduje.“¹³ Viacerí pamätníci z radov umelcov sa zhodovali aj v hľadaní symbiózy medzi Tajovského ušľachtilými vlastnosťami a jeho zovňajškom – presnejšie vo vyžarovaní týchto ušľachtilých vlastností prostredníctvom jeho tváre a mimiky na okolie. Ferdinand Gabaj tento fenomén reflektoval aj pri spomínaní na tvár zosnulého Tajovského počas poslednej rozlúčky v Bratislave: „Tvár mal aj v posmrtnom pokoji podobnú tej svojej večne usmiatej, dobrotivej, úprimnej k človeku...“¹⁴

Spomienkové reflexie Tajovského ako spisovateľa

V rámci spomienkového diskurzu venovaného Tajovskému v umeleckom prostredí pochopiteľne nemohli chýbať ani hodnotenia jeho literárnej tvorby, resp. reflektovanie Tajovského ako spisovateľa. Prakticky všetkým spomienkovým reflexiám dominuje dôraz na vnímanie Tajovského ako realistického spisovateľa. Český spisovateľ a literárny vedec Ladislav Narcis Zvěřina označil Tajovského ako realistického obrazy slovenskej dediny, ktorý na rozdiel od Svetozára Hurbana Vajanského nemal ambíciu prekladať život slovenského človeka do vyšších sfér, ale naopak, Tajovskému a jeho umeniu stačilo, pokiaľ zachytával život slovenského človeka na dedine „v biede a špine, v utrpení i mravných cnostiach“.¹⁵ Literárna historička Marcela Mikulová v tejto súvislosti píše o ukončení dedinskej idyly prostredníctvom Tajovského naturalistických a expresívnych tém a málo vznešených postáv a konštatuje, že: „... Tajovského ‚hnuť‘ z reality bol súčasťou jej autentickejši,

¹³ ŠTEFÁNEK, Anton: *O čom sme uvažovali...* In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 25.

¹⁴ GABAJ, Ferdinand: *Poseďenie s ujom Tajovským*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 479.

¹⁵ ZVĚŘINA, Ladislav Narcis: *Realismus v díle Jos. Gregora-Tajovského*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 59 – 60, 66.

bol intenzívne prežitý a na jeho umelecké transformovanie využíval špecifické prostriedky“. ¹⁶ Podľa archeológa a spisovateľa Štefana Janšáka nachádzal Tajovský „rozkoš v tom, že sa zamiešal do bezmenného davu“. ¹⁷ Nečudo, že aj L. N. Zvěřina považuje Tajovského charakterom tvorby a literárnymi metódami za realistu par excellence. Pojem obrázkovosti dediny u Tajovského vysvetľuje na princípe výberu jednej figúry z dedinského prostredia, obraz a život ktorej následne podá zo všetkých strán presne v takej podobe, aký je. ¹⁸

Tajovského realizmus tak mal byť postavený na nekompromisnej perspektíve „pravdy skutočnosti“, ktorá u neho stála hierarchicky na najvyššom mieste, o čom vo svojej spomienkovej črte reflektoval aj český literát a dramaturg pražského Národného divadla František Götze, ktorý s Tajovským naštudoval premiéru jeho hry *Smrt Ďurky Langsfeldovej* na doskách zmieneného pražského divadla. Götze fascinovala skutočnosť, že pre Tajovského bola dôležitejšia historická ako estetická pravdivosť hry. Tajovského počas ich stretnutia vnímal ako usmievavého „fúzača v čapici a kožuchu“ a bol prekvapený, akým odzbrojujúcim dojmom na neho vedel pôsobiť Tajovského úsmev. ¹⁹

Fraňo Král pri Tajovskom spisovateľskom umení zdôrazňoval najmä snahu o jasnosť, zrozumiteľnosť a plasticnosť, čo bolo aj príčinou, že nemal v láske rozličné štýlové efekty. Keď dával Fraňovi Kráľovi svoje spisovateľské rady, odporúčal mu najmä zísť na dedinu medzi slovenský ľud a pozorne sa prizerať a načúvať. Sám totiž zvykol často chodiť do rodného Tajova, odkiaľ sa vždy vracal s plným zápisníkom. Preto Fraňo Král v tejto súvislosti mohol začiatkom 50. rokov (späť s jediným oficiálnym literárnym kánonom socialistického

¹⁶ MIKULOVÁ, Marcela: *Tajovského obrodenecká moderna*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2005, s. 78.

¹⁷ JANŠÁK, Štefan: *Tajovský*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 35.

¹⁸ ZVĚŘINA, Ladislav Narcis: *Realismus v díle Jos. Gregora-Tajovského*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 60.

¹⁹ GÖTZE, František: *Setkání s Gregorem Tajovským*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 13 – 15.

realizmu) s kvitovaním skonštatovať: „Nemusel sa potom pri písaní spoliehať len na svoju fantáziu, ale opieral sa pevne o poznané skutočnosti, zobrazoval živú realitu, a preto sú jeho diela také pravdivé, pútavé, strhujúce a môžu nám aj dnes slúžiť za učebnice pri literárnom školení.“²⁰ Český spisovateľ František R. Tichý si na Tajovskom vážil, že zostával „neochvejným a dôsledným realistom“ a dokázal dokonca odolať aj „nespratným martinským romantikom“: „Tajovský vo svojich prózach nelíčil neexistujúcu slovenskú šľachtu, ako to činil koryfej vtedajšej slovenskej prózy a hlava martinských nacionalistov (rozumej S. H. Vajanský, pozn. M. V.), ale vykresľoval slovenský ľud, slovenskú chudobu.“²¹ Tichý si Tajovského vážil tiež ako dramatika, a to nielen preto, že sa ako autor divadelných hier dokázal prepracovať k umeleckej úrovni, ktorá predtým na Slovensku nebola, a to aj napriek absencii kamenného divadla na Slovensku do vzniku Česko-slovenskej republiky.

Tajovský ako rozprávač a kaviarenský spoločník

Viacerí pamätníci z radov umelcov, ktorí mali možnosť byť v pravidelnej interakcii s Tajovským, sa zhodovali v tom, že Tajovský bol nielen nadaný spisovateľ, ale aj dobrý rozprávač. Fraňo Král bol osobitne rád, že mohol spoznať aj túto stránku Tajovského umenia. Nevedel zabudnúť na jeden večer v priebehu roka 1931, keď ešte býval u Gregorovcov, počas ktorého sedeli sami dvaja v kuchyni a Tajovský mu rozprával o svojej životnej etape počas prvej svetovej vojny. Poslednýkrát bol poslucháčom Tajovského rozprávačského umenia, keď mu pri príležitosti jeho šesťdesiatky Tajovský poskytol „oral history“ rozhovor o svojom detstve a mladosti. Fraňo Král v súvislosti s Tajovským životom vyjadril poľutovanie nad tým, že sám nenapísal

²⁰ KRÁL, Fraňo: *Žil som blízko Tajovského*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 96.

²¹ TICHÝ, František R: *Vzpomínky na Jozefa Gregora-Tajovského*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 392.

autobiografiu, z ktorej by sa nedalo len veľa zistiť, ale získať aj mnoho životných poučení.²²

Dramatik Ivan Stodola mal možnosť pravidelne sa stykať s Tajovským zväčša v bratislavskej kaviarni Astória, kde sa spoločne zhovárali o časoch pred vznikom Československa v roku 1918. Stodola si do svojho zápisníka poznačil mnohé Tajovského životné epizódy, ktoré ho výstižne charakterizovali. Stodola sa od neho dozvedel aj to, že Tajovský sa dostal k písaniu divadelných hier vďaka priateľstvu s Ferkom Urbánkom. Obidvoch spájal dôraz na ľudové hry zo slovenského rustikálneho prostredia s rýdzou ľudovou problematikou. Ivan Stodola spomínal, že Tajovský aj napriek vyše dvom dekádam života v Bratislave (v medzivojnovom období) stále pri svojom rečovom prejave oplýval originálnymi rustikálnymi rečovými zvratmi a humorom. Keď sa ho Stodola pýtal, ako je to možné, že si tieto danosti uchoval napriek pomerne dlhému obdobiu života v hlavnom meste Slovenska, Tajovský reagoval konštatáciou, že sa dedina nedá vytrieť z pamäti.

Tajovský počas spoločných posedení v kaviarenskom bratislavskom prostredí rád spomínal na pôsobenie československých légii v Rusku. Týchto rozprávání sa zvykol zúčastňovať aj Tajovského blízky priateľ Janko Jesenský, pričom obaja sa neraz aj nezhodli a rozhnevali kvôli odlišnému videniu minulosti a prítomnosti. Hnev medzi nimi však nikdy netrval dlho, čo nepochybne súviselo s tým, že obaja spisovatelia mali neobyčajný zmysel pre humor. Ivan Stodola preto spomína: „Bola radosť posediť s nimi. Neraz sa vedeli veselo baviť a požartovať. Aj v základe mnohých Tajovského rozprávok sedí rýdzi, čistý a zdravý humor.“²³ Literárny historik Andrej Kostolný spomínal, že Tajovského neraz zastihol v kaviarni Astória aj cez deň, kde zvykol aj písať publicistické príspevky alebo literárne texty. Kaviareň Astória zohrávala v bratislavskom každodennom živote Tajovského dôležitú úlohu. Po literárnom večierku alebo diskusii, prípadne po divadelnom pred-

²² KRÁL, Fraňo: *Žil som blízko Tajovského*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 96.

²³ STODOLA, Ivan: *Niekoľko chvíľ s Tajovským*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 398.

stavení, sa skupinka, v ktorej bývali okrem Tajovského aj ďalší literáti a umelci, obyčajne zvykla zastaviť práve v spomínanej kaviarni Astória. Andrej Kostolný mával rozhovory s Tajovským v rámci rozličných spoločných posedení a často sa stávalo, že Tajovský sa u neho zastavil večer a potom si išli spoločne sadnúť do niektorého z bratislavských lokálov.²⁴ Podľa Štefana Janšáka Tajovský zvykol zavítať do Astórie obvykle v jesenno-zimnom ročnom období, keď nemal možnosť tráviť toľko času vo svojej záhrade alebo na rybačke pri Železnej studničke.²⁵ Česká literátka Jindra Hušková spomína, že ešte začiatkom roka 1940 mala možnosť Tajovského vídavať v kaviarni Astória v spoločnosti Janka Jesenského.²⁶

Okrem kaviarní Tajovský v Bratislave pravidelne navštevoval aj viechy a maliar a spisovateľ Janko Alexy v tejto súvislosti spomína na jedno spoločné posedenie s Tajovským v jednej z viech na Vysokej ulici okolo polovice 20. rokov, kde okrem nich vysedávali aj Ivan Žabota a Emil Ballo. Na druhej strane sa z Alexyho spomienok dozvedáme, že Tajovský zvažoval odchod z Bratislavy, ktorá mu nemohla nahradiť slovenskú dedinu.²⁷ Ferdinandovi Gabajovi sa v tejto súvislosti zveril so svojimi najintímnejšími pocitmi, aké v tomto zmysle prežíval v Bratislave: „Vieš, ja veľmi túžim po dedine, po dedinčanoch, lebo tu v meste som, no... nie celkom vo svojej koži.“²⁸ Literárny historik Rudo Brtáň a Ferdinand Gabaj v súvislosti s Jozefom Gregorom Tajovským spomínajú aj na pravidelné posedenia v kaviarni Metropol počas 30. rokov, ktoré boli často spojené so zasadnutiami výboru Spolku slovenských spisovateľov, ktorým predsedal Tajovského blízky priateľ Janko Jesenský. Podľa Ferdinanda Gabaja si obidvaja bývalí legionári zvykli ešte pred zasadnutím výboru v klubovni kaviarne Metropol posediť pri

²⁴ Andrej Kostolný do uvedenej skupiny zaradil Emila Boleslava Lukáča, Jána Poničana, Janka Alexyho, Fraňa Kráľa, Gejzu Vámoša, Josefa Rybáka, Karola Rypáčka a Milana Pišúta. KOSTOLNÝ, Andrej: *Chvilky s Jozefom Gregorom-Tajovským*. Tamže, s. 402 – 403, 405.

²⁵ JANŠÁK, Štefan: *Tajovský v kruhu bratislavských priateľov*. Tamže, s. 512.

²⁶ HUŠKOVÁ, Jindra: *U Tajovskovcov*. Tamže, s. 519.

²⁷ ALEXY, Janko: *Dobrý človek Jozef Gregor-Tajovský*. Tamže, s. 430.

²⁸ GABAJ, Ferdinand: *Posedenie s újom Tajovským*. Tamže, s. 478.

čiernej káve.²⁹ Ferdinand Gabaj sa s Tajovským v Metropolke stretával už od roku 1934, kedy sa presťahoval natrvalo do Bratislavy. Tajovský tam zvykol viac načúvať ako mentorovať mladším a začínajúcim literátom: „Málo vravel, iba čo nadhodil otázky, ale tým pozornejšie počúval, sem-tam sa pousmial a naprával omyly mladých literátov.“³⁰ V Metropolke vysedával v spoločnosti Petra Jilemnického, Fraňa Kráľa, Gejzu Vámoša, Jindry Huškovej, Janka Borodáča a Olgy Borodáčovej, Milana Pišúta, Zuzky Zgurišky a ďalších.³¹

Tajovský v spomienkach manželky Hany Gregorovej

Pri spomienkovej reflexii Tajovského ako manžela a jeho manželstva sú nepochybne kľúčové spomienky jeho manželky a celoživotnej partnerky Hany Gregorovej. Uvedené manželstvo už od svojich počiatkov je možné označiť ako „literárne manželstvo“, v rámci ktorého spoločné čítanie a zdieľanie literatúry bolo mimoriadne dôležitým (ak nie hlavným) faktorom obojstrannej spokojnosti manželov Gregorovcov. Hana Gregorová už v roku 1925 publikovala spomienku na prvú etapu ich spoločného manželstva a v tejto súvislosti vyniká jej primárna motivácia voľby Tajovského za manžela: „Vydám sa za Vás, aby (som, pozn. M. V.) žiť mohla duševnejšie a že ste spisovateľ. Teším sa na čítanie kníh v dome vašom.“³² Spoločné literárne záujmy boli podľa Gregorovej určujúcim stabilizátorom aj v prípadoch, „keď sa lodička nášho manželstva nachýľovať chcela“. Zároveň netreba zabúdať na skutočnosť, že Tajovský pôsobil iniciačne na Hanu Gregorovú ako na spisovateľku: „Čo nás menovite spojovalo, bola tvorivosť Gregorova,

²⁹ Porovnaj BRTÁŇ, Rudo: *Z črpačky spomienok*. In: *Janko Jesenský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955, s. 293; GABAJ, Ferdinand: *Takýto mi ostal v predstave*. Tamže, s. 307 – 309.

³⁰ GABAJ, Ferdinand: *Posedenie s ujom Tajovským*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 477.

³¹ ZATLOUKAL, Jaroslav: *Ujo Tajovský – zlatý človek*. Tamže, s. 531.

³² GREGOROVÁ, Hana: *Zo vzpomienok*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 11 – 12.

ktorú som si vždy vedela vážiť, a v ktorej predstavila sa mi nevšednou jeho osobnosť a to že i mňa povzbudzoval k písaniu. Jeho zásluhou, alebo vinou je, že som mala dôveru chytať pero.“³³ Tajovský bol v počiatkoch manželkinej literárnej činnosti súčasne kritikom a cenzorom, čo sa zmenilo po nájdení jej vlastnej literárnej cesty.

Hana Gregorová aj začiatkom 50. rokov spomínala, ako ešte pred vznikom Československej republiky v roku 1918 Tajovského vídala pri literárnej práci: „Vídavala som ho skloneného nad rukopismi, cigareta za cigaretou, absolútna nevšímavosť k okoliu, ktoré som prirodzene, udržovala v tichu, a riadky plynuli...“³⁴ Najviac sa o manželstve Gregorovcov môžeme dozvedieť z knižného vydania Gregorovej pamäti s názvom *Spomienky*, ktoré v roku 1979 redakčne pripravila do tlače ich dcéra Dagmar Gregorová-Prášilová. Hana Gregorová tu venuje Tajovskému veľa miesta a priznáva sa aj k disharmonickým prvkom v ich vzťahu a očakávaniach od spoločnej domácnosti – netešili ju totiž domáce práce a spôsob jednoduchého ľudového a domáceho života Tajovského.³⁵ Podľa Hany Gregorovej boli rozdielne aj ich osobnostné založenia: „Tajovský pri všetkom svojom realizme a búrliváctve bol prísny realista, ja zaniietený romantik. On mal nesmiernu prirodzenú inteligenciu, nezávislú od kníh, ja by som sa bola neustále do nich kukala a z nich sa učila. Jeho filozofiou bol život, ja som chcela získavať od filozofov.“³⁶

Tajovského pohostinná bratislavská domácnosť

V spomienkovom diskurze umelcov zohráva nezanedbateľné miesto aj Tajovského bratislavská domácnosť – predovšetkým v podobe vily na Tajovského ulici. Jozef Gregor-Tajovský s manželkou Hanou Grego-

³³ Tamže, s. 13.

³⁴ GREGOROVÁ, Hana: *Drobné osobné spomienky*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 104.

³⁵ ROSENBAUM, Karol: *Doslov*. In: GREGOROVÁ, Hana: *Spomienky*. Bratislava : Tatran, 1979, s. 326.

³⁶ GREGOROVÁ, Hana: *Spomienky*. Bratislava : Tatran, 1979, s. 134.

rovou sa okolo roku 1928 presťahovali z bytu na Palisádach do novopostavenej vily na Tajovského ulici. Súčasťou areálu vily bola záhrada a malý vinohrad. Vila Gregorovcov sa stala vyhľadávaným miestom pre rozličných literátov a umelcov, čo bolo dané predovšetkým pohostinnosťou jej majiteľov. Napríklad Gejza Vámoš sa v roku 1934 pri bilancovaní osobnosti Jozefa Gregora-Tajovského dotkol vily Gregorovcov z hľadiska pohostinnosti oboch manželov, pričom význam ich vily v jeho podaní nadobúdala až európsky význam: „Pohostinnosť Gregorovského domu je európsky známa, nech domáca či cudzia návšteva v Bratislave, prvá cesta vedie do Gregorovcov.“³⁷ Zmienky o možnosti získania bezplatného nocľahu sa vyskytujú v spomienkach viacerých literátov – okrem Fraňa Kráľa na ňu spomínal aj Ferdinand Gabaj, ktorý počas roku 1933 dochádzal vždy koncom týždňa do Bratislavy zo svojho pôsobiska v Dunajskej Strede: „Čistučné periny mi voňali slncom, možno aj preto, lebo ujo (rozumej Tajovský, pozn. M. V.) sa rozhovoril o záhradkárstve, ovocinárstve, včelárstve.“³⁸ Uvedené malo za následok, že sa Tajovského dom začal medzi literátmi vnímať ako literárny salón. Literárny vedec a spisovateľ Andrej Kostolný však retrospektívne spresnil, že pre vtedajších návštevníkov z radov literátov išlo v tomto prípade o „osobitnú príchuť rodinného kozuba bez akýchkoľvek meštiackych ceremónií“. Kostolný ďalej pokračuje: „U Tajovských slovenský spisovateľ sa cítil ako doma a cudzí, z ďalekého sveta došli spisovatelia tam poznali nefalšovanú starú dušu slovenskej dediny i európsky rozhladené mysle.“³⁹ Tajovského priateľ Štefan Janšák bol skeptickejší voči označovaniu domácnosti Gregorovcov ako literárneho salóna a za hlavný limitujúci faktor v tomto smere považoval používanie nevybrúseného a niekedy až drsného jazyka návštevníkov Tajovského vily.⁴⁰

³⁷ VÁMOŠ, Gejza: *Osobnosť Jozefa Gregora-Tajovského*. In: *Liber amicorum*. Jozef Gregor-Tajovský. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 9.

³⁸ GABAJ, Ferdinand: *Posedenie s ujom Tajovským*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 476.

³⁹ KOSTOLNÝ, Andrej: *Chvilky s Jozefom Gregorom-Tajovským*. Tamže, s. 407.

⁴⁰ JANŠÁK, Štefan: *Tajovský v kruhu bratislavských priateľov*. Tamže, s. 504.

Česká literátka Jindra Hušková naopak vnímala domácnosť Gregorovcov ako literárny salón „v najkrajšom slova zmysle“ a k tomuto názoru ju viedli príjemné zážitky z demokraticky ladenej atmosféry.⁴¹ Z jej spomienok sa môžeme aj najviac dozvedieť o interiéri a zariadení Tajovského vily. Emil Boleslav Lukáč dokonca vo svojich spomienkach na Tajovského uviedol, že literárny salón manželov Gregorovcov bol v rokoch 1930 – 1938 na úrovni akéhokoľvek známeho francúzskeho salónu.⁴² Za literárny salón považoval Tajovského domácnosť 20. a 30. rokov aj Jaroslav Zatloukal, čo podľa neho platilo nielen pre domácich slovenských spisovateľov koncentrovaných v Bratislave, ale aj pre českých spisovateľov, ktorí do Bratislavy prichádzali z rôznych dôvodov. Posedení u Tajovských sa podľa neho zvyklo zúčastňovať aj dvadsať hostí z radov literátov a umelcov.⁴³ Janko Alexy však poukazuje aj na odvrátenú stránku bohatého spoločenského života vo vile Gregorovcov a spomína, ako sa mu Tajovský ponosoval, že veľké množstvo návšteví ho značne psychicky vyčerpávalo.⁴⁴ Zo spomienok totiž vyplýva, že Tajovský bol v jadre introvert, i keď pociťoval aj potrebu spoločenskej interakcie.

Štefan Janšák oproti tomu tvrdí, že Tajovský mal rád spoločnosť a vždy si našiel nejakú zámienku, aby k sebe pozval hostí. Janšák nepoznal ani jednu nedeľu, počas ktorej by sa Tajovského domácnosť „nerojila hosťami, pozvanými i náhodnými“. Pohostenie bolo jednoduché a ľudové v súlade s Tajovského záľubou v jednoduchej ľudovej strave – popri čiernej káve a čaji mohlo ísť zvyčajne o jednoduché koláče, alebo v prípade vzácnych hostí to bola aj domáca klobása alebo slanina a polievka.⁴⁵

Pohostinnosť ako axióma platila aj v súvislosti s Tajovského záhradou, ktorej plody neužíval Tajovský a jeho rodina, ale predovšetkým jeho priatelia, čo platilo aj na domáce víno a med. Vámoš v tejto súvis-

⁴¹ HUŠKOVÁ, Jindra: *U Tajovskovcov*. Tamže, s. 517.

⁴² LUKÁČ, Emil Boleslav: *Spomienky na Jozefa Gregora-Tajovského*. Tamže, s. 547.

⁴³ ZATLOUKAL, Jaroslav: *Ujo Tajovský – zlatý človek*. Tamže, s. 529.

⁴⁴ ALEXY, Janko: *Dobrý človek Jozef Gregor-Tajovský*. Tamže, s. 429.

⁴⁵ JANŠÁK, Štefan: *Tajovský v kruhu bratislavských priateľov*. Tamže, s. 510 – 511.

losti položil rečnícku otázku: „Videli ste už človeka, ktorého najväčšou radosťou na svete je, keď môže podarovať?“⁴⁶ Fraňo Král prezradil, že víno, ktoré Tajovský dorábalo zo svojej úrody v záhrade, nazývali „Tajovského kyselnicou“. Počas svojho pobytu u Gregorovcov vídaval Tajovského aj celé hodiny chodiť po ohradenom pozemku pri vile s nádobami aj nástrojmi. Okrem toho sa venoval aj rybárstvu na Železnej studničke, kam zvykol chodiť pešo.⁴⁷ Štefan Janšák v tejto súvislosti prezradil, že Tajovský nepredstavoval úspešného rybára, a to aj napriek vlastneniu najmodernejšieho rybárskeho náčinia.⁴⁸ Janko Alexy mal možnosť vybrať sa s Tajovským na pozemok záhrady ešte v čase, keď sa stavebné práce na novej vile mali len začať. Tajovský mu kúpu záhrady zdôvodňoval motiváciou predĺžiť si život aspoň o dvadsať rokov a vysvetľoval mu, aký veľký význam pre neho bude mať záhradná filagória, v ktorej plánoval spracúvať literárne diela a divadelné hry.⁴⁹ Fakt, že filagória v záhrade vily zohrávala dôležitú úlohu v Tajovského literárnych aktivitách, potvrdili viacerí pamätníci z radov umelcov.

Tajovský a veci verejné

V rámci medzivojnového obdobia Tajovského postoje k verejným a politickým otázkam nového spoločného štátu Čechov a Slovákov determinovala jeho činnosť v československých légiách počas prvej svetovej vojny. Pri spomínaní na Tajovského pôsobenie v československých légiách v Rusku sa pochopiteľne nedala obísť jeho zbierka poviedok *Rozprávky z Ruska* (1919). Eugen Perfeckij hodnotí uvedené dielo predovšetkým ako svedectvo Tajovského martýria vojaka, ktorý

⁴⁶ VÁMOŠ, Gejza: *Osobnosť Jozefa Gregora-Tajovského*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 10.

⁴⁷ KRÁL, Fraňo: *Žil som blízko Tajovského*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 95.

⁴⁸ JANŠÁK, Štefan: *Tajovský v kruhu bratislavských priateľov*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 512.

⁴⁹ ALEXY, Janko: *Dobrý človek Jozef Gregor-Tajovský*. Tamže, s. 414.

prešiel rozličnými frontmi prvej svetovej vojny, až sa dostal do ďalekej Sibíri, kde riskoval život za slobodu svojho národa.⁵⁰ Český spisovateľ a bývalý československý legionár Rudolf Medek zasa v rámci svojej spomienkovo ladenej gratulácie k Tajovského päťdesiatke idealizujúco reflektoval ich vzájomné „česko-slovenské“ prežívanie legionárskeho pôsobenia a staval ho ako ideál vo vzťahu k oficiálnej doktríne jednotného československého národa v rámci prvej Československej republiky. Snažil sa poukazovať na to, že počas pôsobenia v légiách jemu aj Tajovskému (resp. aj ostatným legionárom) stačil „stisk ruky“ a nepotrebovali žiadne dohody, ako to bolo v prípade amerických slovenských a českých krajanských organizácií počas prvej svetovej vojny.⁵¹

V autobiograficky ladenej rozprávke *Poklad Hany Gregorovej* figuruje legionár Tajovský ako neprítomný otec ich dcéry Dagmar, ktorá sa čoraz naliehavejšie domáha stretnutia s otcom. Gregorová do uvedenej rozprávky zakomponovala aj happy end v podobe spoločného zvitania sa na železničnej stanici. Gregorová pri opise tejto scény dala do kontrastu veľké očakávanie ich dcéry z individuálneho zvitania sa s otcom a skutočnosť, že Tajovský ako verejne činný človek nepatrí len rodine, ale aj spoločnosti (národu): „Lenže na stanici bolo viac sveta, čo otecka vítali, zo všetkých strán mu ruky podávali. Nemohol sa teda len Dášenke venovať...“⁵²

Tajovský podľa Rudolfa Medeka slúžil slovenskému ľudu všetkou svojou aktivitou a tvorivosťou vrátane nevšedného spisovateľského talentu „prenikavého realizmu“ a bojových aktivít v československých légiách. Medek Tajovskému k jeho päťdesiatke prial, aby sa dočkal národného splynutia Čechov a Slovákov do jednotného československého národa. Tajovského v tejto súvislosti označil za „neúnavného

⁵⁰ PERFECKIJ, Eugenij: *Láska k Rusku vo spisoch Gregora-Tajovského*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 94.

⁵¹ Medek mal na mysli napr. Pittsburskú dohodu z konca mája 1918. MEDEK, Rudolf: *Drahý Jožko Gregore-Tajovský!* Tamže, s. 97.

⁵² GREGOROVÁ, Hana: *Poklad*. In: *Kytka. Rozprávky pre deti*. Bratislava : Comenius, 1922, s. 57.

hlásateľa“ a „tvrdšíjného borca“ za jednotný československý národ.⁵³ Český spisovateľ František R. Tichý v tomto kontexte spomínal, ako sa spolu s Tajovským rozprávali o otázke prvého spoločného štátu Čechov a Slovákov a dospeli k spoločnému záveru, že prvým takýmto štátom bola už Samova ríša a jej pokračovaním bola Veľkomoravská ríša. Tichý v tejto súvislosti uviedol: „Zhodli sme sa na tom, že naša spoločná československá minulosť nie je poltisícročná, ale ďaleko viac než tisícročná.“⁵⁴ Stabilné pridržanie sa idey československej národnej jednoty sa podľa Tichého prejavovalo v každom ohľade aj v Tajovského osobnom a rodinnom živote. V kontexte Tajovského politického presvedčenia stojaceho na ideových základoch prvej ČSR je pochopiteľné, že sa v priebehu 20. rokov 20. storočia z neho stal otvorený odporca koncepcie autonómie Slovenska prezentovanej Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou.⁵⁵ Emo Bohúň vnímal Tajovského ako „živé svedomie národa“ a nekompromisného vlastenca, ktorý vo svojej prítomnosti nikomu nedovolil utrúsiť na adresu Československej republiky žiadnu poznámku.⁵⁶ Podľa Janka Borodáča si Tajovský po svojej legionárskej anabáze vytvoril k novovzniknutému česko-slovenskému štátu nekritický vzťah a nasadil si „ružové okuliare“, pretože od tohto štátu očakával bezprecedentne lepšiu budúcnosť. V tejto súvislosti Borodáč použil trefnú poznámku, že sa z kritického realistu stal idealistom.⁵⁷

Vavro Šrobár vnímal Tajovského v prevažujúcej miere ako literáta a menej ako politika alebo sociálneho reformátora.⁵⁸ Uvedený pohľad

⁵³ MEDEK, Rudolf. *Drahý Jožko Gregor-Tajovský!* In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 99 – 100.

⁵⁴ TICHÝ, František R.: *Vzpomínky na Jozefa Gregora-Tajovského*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 391.

⁵⁵ KOSTOLNÝ, Andrej: *Chvilky s Jozefom Gregorom-Tajovským*. Tamže, s. 402.

⁵⁶ BOHÚŇ, Emo: *O dobrom človekovi batkovi Gregorovi*. Tamže, s. 495.

⁵⁷ BORODÁČ, Janko: *J. G. Tajovský na profesionálnej scéne*. Tamže, s. 690.

⁵⁸ ŠROBÁR, Vavro: *Z rozpomienok na Gregora-Tajovského*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 69.

by sme v rámci spomienkového diskurzu mohli označiť za prevládajúci. Fraňo Král spätne mimoriadne oceňoval, že Tajovský poskytol svoj podpis na Manifest slovenských spisovateľov proti streľbe policajných zložiek do štrajkujúcich robotníkov v máji 1931. Tajovského podpis na manifeste bol podľa Krála dôležitý, pretože aj vďaka nemu nemohli úrady manifest označiť len za akciu komunistických spisovateľov.⁵⁹ Jaroslav Zatloukal poukázal na skutočnosť, že Tajovský vo svojom diele síce otvoril sociálnu otázku a počas medzivojnového obdobia ho mrzeli chyby a nedostatky v sociálnej oblasti, no nikdy sa nedopracoval k radikálne ľavicovému videniu ako davisti.⁶⁰ Hana Gregorová spomínala, ako ťažko Tajovský niesol rozpad Česko-Slovenska 14. marca 1939, keď poslanci Snemu Slovenskej krajiny odhlasovali vznik samostatného slovenského štátu: „Šedivý, plakal 14. marca ako muž a súčasne ako zranené nevinné dieťa.“⁶¹ Pamätníci sa zhodujú v tom, že Tajovský po vzniku slovenského štátu celkovo zosmutnel, trpel melanchóliou a konštatujú tiež, že literárne schôdzky v jeho vile boli už len zriedkavé, čo treba pripísať aj rapidne sa zhoršujúcemu zdravotnému stavu.⁶² Jozef Gregor Tajovský napokon 20. mája 1940 v Bratislave umiera, no v spomienkovom diskurze „žije“ aj naďalej v „hlavách a srdciach“ pamätníkov.⁶³

⁵⁹ KRÁL, Fraňo: *Žil som blízko Tajovského*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 94 – 95.

⁶⁰ ZATLOUKAL, Jaroslav: *Ujo Tajovský – zlatý človek*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 532.

⁶¹ GREGOROVÁ, Hana: *Drobné osobné spomienky*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 107.

⁶² Pozri napr.: JANŠÁK, Štefan: *Tajovský v kruhu bratislavských priateľov*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 513.

⁶³ Štúdia je publikačným výstupom projektu VEGA 1/0456/24 *Slovenský intelektuál v prvej polovici 20. storočia v zrkadle doby*.

Literatúra a pramene

- ALEX, Janko: *Dobry človek Jozef Gregor-Tajovský*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 414 – 434.
- BOHÚŇ, Emo: *O dobrom človekovi batkovi Gregorovi*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 488 – 501.
- BORODÁČ, Janko: *J. G. Tajovský na profesionálnej scéne*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 688 – 699.
- BRTÁŇ, Rudo: *Z črpáka spomienok*. In: *Janko Jesenský v kritike a spomienkach*. Ed. A. Matuška – Z. Jesenská – G. Rapoš. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955, s. 293.
- GABAJ, Ferdinand: *Takýto mi ostal v predstave*. In: *Janko Jesenský v kritike a spomienkach*. Ed. A. Matuška – Z. Jesenská – G. Rapoš. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955, s. 307 – 309.
- GABAJ, Ferdinand: *Posedenie s ujom Tajovským*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 476 – 479.
- GÖTZ, František: *Setkání s Gregorem Tajovským*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Ed. E. B. Lukáč. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 13 – 15.
- GREGOROVÁ, Hana: *Drobné osobné spomienky*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Ed. K. Rosenbaum. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 98 – 108.
- GREGOROVÁ, Hana: *Kytka. Rozprávky pre deti*. Bratislava : Comenius, 1922.
- GREGOROVÁ, Hana: *Spomienky*. Bratislava : Tatran, 1979.
- GREGOROVÁ, Hana: *Zo vzpomienok*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Ed. F. Tichý – F. Wollman – L. N. Zvěřina. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 9 – 17.
- HRUŠOVSKÝ, Igor: *Vážení priatelia...* In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Ed. E. B. Lukáč. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 38 – 39.
- HUŠKOVÁ, Jindra: *U Tajovskovcov*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spo-*

- mienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 514 – 520.
- JANŠÁK, Štefan: *Tajovský*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Ed. E. B. Lukáč. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 34 – 36.
- JANŠÁK, Štefan: *Tajovský v kruhu bratislavských priateľov*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 502 – 513.
- KOSTOLNÝ, Andrej: *Chvilky s Jozefom Gregorom-Tajovským*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 400 – 413.
- KRÁL, Fraňo: *Žil som blízko Tajovského*. In: *Literárnohistorický zborník VIII*. Ed. K. Rosenbaum. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1951, s. 94 – 97.
- LUKÁČ, Emil Boleslav: *Tajovskému*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Ed. E. B. Lukáč. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 40 – 41.
- LUKÁČ, Emil Boleslav: *Spomienky na Jozefa Gregora-Tajovského*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 544 – 551.
- MEDEK, Rudolf: *Drahý Jožko Gregore-Tajovský!* In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Ed. F. Tichý – F. Wollman – L. N. Zvěřina. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 96 – 100.
- MIKULOVÁ, Marcela: *Tajovského obrodenecká moderna*. Bratislava : Kaligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2005.
- PERFECKIJ, Eugenij: *Láska k Rusku vo spisoch Gregora-Tajovského*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Ed. F. Tichý – F. Wollman – L. N. Zvěřina. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 90 – 95.
- ROSENBAUM, Karol: *Doslov*. In: GREGOROVÁ, Hana: *Spomienky*. Bratislava : Tatran, 1979, s. 323 – 329.
- STODOLA, Ivan: *Niekoľko chvíľ s Tajovským*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 394 – 399.
- ŠROBÁR, Vavro: *Z rozpomienok na Gregora-Tajovského*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Ed. F. Tichý – F. Wollman – L. N. Zvěřina. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 67 – 69.

- ŠTEFÁNEK, Anton: *O čom sme uvažovali...* In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Ed. F. Tichý – F. Wollman – L. N. Zvěřina. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 24 – 58.
- TICHÝ, František R.: *Vzpomínky na Jozefa Gregora-Tajovského*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, s. 390 – 393.
- VÁMOŠ, Gejza: *Osobnosť Jozefa Gregora-Tajovského*. In: *Liber amicorum. Jozef Gregor-Tajovský*. Ed. E. B. Lukáč. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1934, s. 7 – 11.
- ZATLOUKAL, Jaroslav: *Ujo Tajovský – zlatý člověk*. In: *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Ed. K. Rosenbaum – A. Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 528 – 533.
- ZVĚŘINA, Ladislav Narcis: *Realismus v díle Jos. Gregora-Tajovského*. In: *Sborník Jozefa Gregora-Tajovského*. Ed. F. Tichý – F. Wollman – L. N. Zvěřina. Bratislava : Literárny odbor Slovenskej umeleckej besedy, 1925, s. 59 – 66.

Apoteóza lásky a zrod slovanského mýtu Dvesto rokov básnickej skladby Jána Kollára *Slávy dcera*

Miloslav Vojtech

Abstract

The apotheosis of love and the birth of the Slavic myth

Two hundred years of Ján Kollár's poetic composition *Slávy dcera*

This paper is devoted to the interpretation of Ján Kollár's (1793 – 1852) poetic composition *Slávy dcera*, which was published in 1824 and became a significant landmark in the history of Slovak and Czech poetry of the 19th century. The introductory part focuses on the background of the origins of the poetic composition, dealing in particular with its thematic and textological continuity with Kollár's poetic debut, *Básně* (1821). Most attention in the study is devoted to the interpretation of the 1824 edition of Kollár's poetic text. Its inter-literary contexts are identified, its compositional and thematic structure, poetic imagery, the forms of the lyrical subject are analysed, and the mythological elements that form an important part of Kollár's poetic language are identified. Kollár's poetic composition is reflected here as an innovative poetic text that brings a new type of pre-romantic poetry into the context of Slovak and Czech literature, characterised by heightened emotionality, accompanied by depth of poetic reflection and the emancipation of authentic lyricism. The final sections of the paper are devoted to the textological aspects of Kollár's *Slávy dcera*, especially the process of its constant reshaping and expansion in the 1830s-1950s, and the legacies and updates of this poem in later periods (allusions to *Slávy dcera* in the literature of the 19th century, its epigonic imitations, the mythification of Kollár's legacy and its purposeful use in geopolitical discourse and in the ideological constructions of Pan-Slavism, the abuse and distortion of Kollár's legacy by communist ideology and Marxist literary science in the 20th century).

Keywords: Ján Kollár, *Slávy dcera*, history of poetry, interpretation, Pan-Slavism

Pred dvomi storočiami, v apríli roku 1824, vyšla v Budínskej Kráľovskej univerzitnej tlačiarňi básnická skladba Jána Kollára (1793 – 1852) *Slávy dcera*. Táto rozsahovo nevelká a útlá knižka obrodeneckého básnika, prozaika, estetika, filozofa, slavistu, zberateľa ľudovej slovesnosti, jazykovedca, evanjelického kňaza, kazateľa, teológa a napokon aj univerzitného profesora slovanskej archeológie na univerzite vo Viedni v jednej osobe sa stala výrazným prelomom v dejinách slovenskej a českej poézie, a zároveň literárnym textom, na ktorom vyrastali celé generácie slovenských a českých intelektuálov 19. storočia, ale aj intelektuálov a spisovateľov iných slovanských národov. Už Jozef Miloslav Hurban (1817 – 1888) vo svojej literárnohistorickej eseji *Slovensko a jeho život literárny* (1848 – 1851) upozornil na iniciačnú funkciu tejto básnickej skladby. Podľa Hurbana Kollár „vzkriesil mŕtve pokolenie na Tatrách, povolajúc do života jednu zvláštnu školu – školu synov fantázie a posvätenia. V mladých hlavách začalo svať a obzor nových nádejí a svetov rozložil sa pred okom ducha nadanejšieho mladého pokolenia. Žalostný pohľad spevca Slávy dcery na krvavú slovenskú minulosť a zapálená túžba po krajšej budúcnosti pôsobili neodolateľnou magickou silou na srdce. Uchvátené bolo malé Slovensko prúdom žiaľu a nádeje a prvá jeho snaha bola rozšíriť sa počtom a stať sa platným v živote. Následkom toho pozakladali sa školy a spolky slovenské po lýceách a gymnáziách evanjelických, navštevovaných mládežou slovenskou. Slávy dcera slúžila za stredisko. Jej piesne sa rečnili, vysvetľovali, čítali a nasledovali.“¹ Kollárova *Slávy dcera* sa stala inšpirátorkou mnohých básnikov, citátmi z tejto básnickej skladby bola preplnená súveká publicistika, ale aj umelecká próza a dráma počas celého 19. storočia, vznikli dokonca aj jej viaceré epigónske napodobeniny.² J. Kollár ako jeden z mála slovenských autorov prekročil aj recepčný horizont čes-

¹ HURBAN, Jozef Miloslav: *Dielo II*. Bratislava : Tatran, 1983, s. 165.

² Michal Godra (1801 – 1874) vydal v roku 1835 sonetový súbor *Znělky*, ktorý venoval J. Kollárovi pri príležitosti jeho svadby s Friderikou Schmidtovou, Samuel Godra (1806 – 1873) vydal zbierku ľúbostných a vlasteneckých sonetov *Múzy dcera ve třech zpěvích* (1829), ktorá bola inšpirovaná Kollárom, rovnaký inšpiračný zdroj je viditeľný aj v jeho neskoršom súbore 154 zneliek *Obět srdce pobožného v pěti zpěvích* (1856).

kej a slovenskej kultúry a stal sa jedným z „najčastejšie prekladaných básnikov tak slovenského národného obrodzenia, ako aj celých dejín slovenskej poézie.“³

Východiská vzniku básnickej skladby *Slávy dcera*

Vydanie *Slávy dcery* v roku 1824 bolo síce významnou literárnou udalosťou, no Kollár ju publikoval už ako etablovaný a zrelý básnik, ktorý vstúpil do literatúry skôr, a to v roku 1821 básnickým debutom *Básně Jana Kollára*. Vydanie *Slávy dcery* z roku 1824 autor vlastne ani nepovažoval za úplne novú básnickú skladbu, nakoľko viac ako polovicu sonetov z nej už publikoval vo svojej prvej zbierke. Považoval ju iba za doplnenie sonetov z *Básní*, čoho dôkazom je aj označenie „druhé vydání“ na jej titulnom liste.

Už v *Básňach* môžeme zreteľne pozorovať, ako Kollár prepoil domácu literárnu tradíciu s aktuálnymi impulzmi, ktoré prinášala európska kultúra a literatúra. Ako jeden z prvých si v tejto básnickej zbierke uvedomil krízu súvekej klasicistickej literatúry spútanej normami, konvenciami, moralizátorstvom, didaktizmom a odtrhnutosťou od skutočnosti a obohatil ju o výsostne subjektívny rozmer prameniacy vo vlastnej životnej skúsenosti. V poézii tak dokázal emancipovať lyrický subjekt a prehĺbiť silu básnickej reflexie, čím položil základy našej modernej poézie.⁴

Východiskovými bodmi Kollárovho básnického vystúpenia sa stali predovšetkým záujem o slovanskú minulosť, inšpirovaný Herderovou koncepciou dejín, viera v ideály humanity a myšlienka slovanskej vzá-

³ ANDRIČÍK, Marián: *One Century of English Translations of Ján Kollár (1832–1931)*. Slavica litteraria, 23, 2020, č. 2, s. 7. Širšie súvislosti Kollárových prekladov do angličtiny sú reflektované v monografii ANDRIČÍK, Marián: *Slovenská poézia v anglických knižných prekladoch*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2021.

⁴ Podrob. HAMADA, Milan: *Na prahu modernej lyrickej poézie. Pavel Jozef Šafárik a Ján Kollár*. In: *Zrod novodobej slovenskej kultúry*. Bratislava : Slovaca Academic Press, 1995, s. 278.

jomnosti postavená na princípe vzájomného poznávania a zblížovania slovanských národov.⁵ Tieto myšlienky spájal s témou hlboko intímnu – s autentickými citovými zážitkami. Spájanie osobnej, intímnej a nadosobnej, národnobuditeľskej témy do jedného celku, ale najmä zvýšená citová zainteresovanosť lyrického subjektu, ktorý poodhaľuje svoje vnútro, svedčí o progresívnom smerovaní Kollárovej poézie. Práve zásluhou básnického vystúpenia J. Kollára sa v slovenskej poézii udial výrazný posun smerom k autentickejšej zážitkovosti, ktorá dominuje nad konvencionalizovanou básnickou štylizáciou. Tento posun je zároveň základným diferenciačným znakom oddeľujúcim Kollárovu generáciu od generácie jeho básnických predchodcov – Juraja Palkoviča (1769 – 1850) a Bohuslava Tablica (1769 – 1832). Kollárov básnický svet je už iný: nie je to svet harmonického pokoja, je to svet nepokoja a vnútorného napätia, je to svet oveľa komplikovanejší, plný aktivity a odhodlania k činom.

Básne Jana Kollára veľmi viditeľne napĺňali tieto novátorské trendy. Básnická zbierka mala štyri časti, avšak kľúčovou a pre genézu ďalšieho Kollárovho diela najpodstatnejšou bola jej prvá časť, cyklus *Znělky neb sonety*, obsahujúci celkom 86 sonetov rozdelených do dvoch oddielov. Práve v tomto cykle Kollár objavil pre slovenskú a českú literatúru nového lyrického hrdinu – mladého človeka zmietaného osobnými túžbami a obmedzeniami, ktorý je ale aktívny, nepoddajný a činorodý. V popredí stoja sonety venované básnikovej milenke Friederike Wilhelmine Schmidtovej, nazývanej Mína. Básnik sa v nich vyznáva zo

⁵ V *Slávy dcere* Kollár rozvíjal svoju víziu slovanskej vzájomnosti, ktorú načrtoval už v roku 1822 v dvojici kázní *Dobré vlastnosti národu slovanského*, ktoré sa stali východiskom všetkých jeho neskorších úvah o slovanskej problematike. Teoreticky najucelenejšie túto predstavu sformuloval v rozprave *O literarnéj vzájemnosti mezi kmeny a nářečmi slávkými* (1836). V rokoch 1837 a 1844 rozprava vyšla v rozšírenej nemeckej verzii s názvom *Ueber die literarische Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*. Autor tu rozvíja predstavy o užších kultúrnych vzťahoch medzi jednotlivými slovanskými národmi. Jeho koncepcia Slovanstva vychádzala z teórie o jednom slovanskom národe, ktorý hovorí štyrmi hlavnými nárečiami: československým, poľským, ruským a srbochorvátskym.

svojich ľúbostných citov, ospevuje jej krásu, ale otvorene vyjadruje aj svoj žiaľ z nenaplnenej lásky.

Stroficnú formu sonetu, ktorou stvárnil celú prvú časť zbierky, si Kollár nezvolil náhodne. V období, keď študoval v Jene, bola táto forma v nemeckej literatúre na vzostupe, možno dokonca hovoriť o sonetovom kulte vo vtedajšej nemeckej poézii, ktorý postupne zasiahol aj náš kultúrny priestor. V tejto súvislosti je potrebné pripomenúť, že práve v čase, keď Kollár študoval v Jene, vyšiel aj nemecký preklad Petrarcových sonetov, jedného zo silných inšpiračných zdrojov jeho poézie. Pred Kollárom sa sonetovej tvorbe venoval iba Pavol Jozef Šafárik, ktorý ich však napísal iba zopár. Preto prvenstvo v zavedení tejto strofickej formy v kvantitatívnom i kvalitatívnom pohľade patrí práve J. Kollárovi.⁶ Sonet sa pre Kollára stal strofickým útvarom veľmi vhodným a priliehavým na vyslovenie intímnych, subjektívnych citových momentov, útvarom vhodným na oslavu a idealizáciu erotického objektu, ale (najmä v neskoršej básnickej tvorbe) aj útvarom vhodným na stvárnienie nadosobnej problematiky. Sonet vďaka svojej sémantike a pevnej kompozícii umožňoval Kollárovi vytvárať širšie komponované celky, ukázal sa ako vhodný prostriedok na zobrazenie vnútorného napätia, ako priestor otvárajúci cestu k lyrickej reflexii, ale aj k vysloveniu hlbokých osobných i nadosobných ľudských právd.

Vydanie *Slávy dcery* z roku 1824

Básně Jána Kollára (1821) sa stali východiskom básnickej skladby *Slávy dcera ve třech zpěvích*, ktorá vyšla v roku 1824. Jadrom, okolo ktoré-

⁶ Podrob. KRAUSOVÁ, Nora: *Vývin slovenského sonetu*. Bratislava : Tatran, 1976, s. 39 – 59. Kollár vytvoril osobitú sonetovú formu, v ktorej prepojil petrarkovské tematické východiská s nemeckou sonetovou tvorbou (G. A. Bürger, J. W. Goethe, J. H. Voss, E. Schulze, F. Grillparzer a i.) a teoretickými východiskami, najmä názorami A. W. Schlegela, ktorý sonet chápal ako príznačný „romantický“ útvar. Špecifikom Kollárovho sonetu je trochejský spád, odlišný od petrarkovskej jambickej tradície, a smerovanie k ustálenej rýmovej podobe, ktoré je viditeľné už v sonetovom cykle v *Básňach* (1821).

ho vznikla táto básnická zbierka, sa stalo 86 sonetov z cyklu *Znělky neb sonety*, ktoré Kollár doplnil o ďalšie, najmä o tie, ktoré v roku 1821 nemohli byť publikované kvôli zásahu cenzúry, ale aj o viaceré novo vytvorené. Napriek tematickej a textologickej súvislosti s debutom Kollár predsa len vytvoril novú, inovatívnu básnickú skladbu, ktorá síce tematicky a motivicky nadväzovala na *Básně*, no na druhej strane tieto východiská rozvinula do nových reflexívnych dimenzií a obohatila ich o nové momenty. Tak ako vo svojej prvotine, aj vo vydaní *Slávy dcery* z roku 1824 Kollár spojil lúbstné motívy prameniace z nenaplnenej lásky k F. W. Schmidtovej s vlasteneckými a národnobuditeľskými témami, ktoré tu (v porovnaní s *Básňami*) ešte zintenzívnili.

Ideovým a kompozičným základom tejto cyklickej básnickej skladby je voľne naznačené putovanie básnika po krajinách obývaných Slovanmi. Motív putovania, voľne inšpirovaný Byronovou skladbou *Childe Haroldova púť*, tvorí pozadie pre množstvo rôznorodých básnických reflexií o láske a kráse, o človeku, o morálke, o vlastenectve, o slávnej minulosti a trpkkej prítomnosti slovanských národov i vízií o ich lepšej budúcnosti. Pôvodné vydanie skladby tvorí *Předzpěv*, napísaný časomierou v elegických distichách, a 150 sylabotonických sonetov rozdelených do troch spevov pomenovaných podľa riek symbolizujúcich slovanské kraje, ktorými básnik postupne putuje: *Zála* (symbolizujúca Nemecko – krajinu básnikovej milej), *Labe* (symbolizujúce Čechy) a *Dunaj* (symbolizujúci Kollárovu vlasť – Slovensko).

Předzpěv je mohutnou elégiou nad osudom Slovanov, v ktorej sa striedajú pateticky štylizované tóny smútku s vášnivou obžalobou a rozlúštený plač s hrdinskou rezignáciou. Do protikladu je tu postavená ich slávna minulosť a neradostná prítomnosť. Tento protiklad zobrazil básnik symbolicky: kráča po slovanskej zemi, ktorá bola v minulosti kolískou Slovanov, ale neskôr sa stala ich hrobom. Pranieruje ich zotročiteľa, „závisnú Teutóniu“, teda Nemecko, ktoré sa voči nim dopustilo mnohých nepravostí. Nádejou pre budúcnosť Slovanov je Rusko, symbolizované motívom duba, ktoré bolo v tých časoch jediným nezávislým slovanským štátom, okolo ktorého by sa mali podľa Kollára zomknúť všetky slovanské národy. Celým predspevom zaznievajú ideály spravodlivosti, slobody a viera v humanistickú budúcnosť ľudstva. Myšlienka slobody jednotlivca a odpor voči akémukoľvek

útlaku najsilnejšie rezonuje vo veršoch: „*Sám svobody kdo hoden, svobodu zná vážíti každou, / ten, kdo do pout jímá otroky, sám je otrok.*“⁷

Celý predspev je vybudovaný na princípe striedania rečníckych otázok a reflexívne podaných odpovedí. Lyrický subjekt, štylizovaný do podoby slovanského barda a prísneho sudcu bezprávia, využíva emocionálne podfarbené oslovenia adresované čitateľovi, ale najmä protivníkom a nepriateľom slovanského sveta.

Základom prvého spevu *Zála* sa stal prvý oddiel časti *Znělky neb sonety z Básní*, ktorý obsahoval sonety tematicky sa viažuce ku Kollárovmu pobytu v Jene, naplnené erotizmom a ľúbostným vzplanutím k F. W. Schmidtovej, ktorú nazýva Mína. Kollár ho doplnil o 14 nových sonetov, v ktorých zväčša rezonujú reminiscencie na dávnu slovanskú minulosť kraja pri rieke Zále v nemeckom Durínsku.

Spev začína mytologicky stvárneným momentom „zrodu“ Míny: slovanská bohyňa Sláva sa sťažuje v rade bohov na príkoria a krivdy, ktorými trpeli v minulosti Slovania. Bohyňa Lada po vypočutí si sťažnosti poverí svojho syna Milka, ktorý je slovanskou obdobou rímskeho Amora, aby stvoril dcéru Slávy, ktorá by mala byť pre Slovanov náhradou za vytrpené príkoria. Dcéra bohyne Slávy Mína sa stáva milenkou básnika, jeho inšpirátorkou i múzou a zároveň symbolom celého Slovanstva. Napriek tomu, že predobrazom Míny bola skutočná postava, Kollárova milienka F. W. Schmidtová, jej obraz v básnickej skladbe nevyznieva realisticky. Mína je zobrazená ako stelesnenie cností a krásy všetkých slovanských diev, stáva sa symbolickým vyjadrením vytúženej harmonizácie všetkých protikladov života. Nie je opísaná ako skutočná žena, ale ako bohyňa, ktorá napriek tomu, že je Nemka, stáva sa alegóriou Slovanstva a je ako dar slovanských božstiev schopná kompenzovať bolesť nad stratami, ktoré Slovania utrpeli v dávnej minulosti.⁸ V prvom speve sprevádza Mína básnika po nemeckých krajoch, kedysi

⁷ KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009, s. 51.

⁸ Vladimír Macura v tejto súvislosti hovorí o akte „mýtickej kompenzácie“. MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany : H & H, 1995, s. 83.

obývaných Slovanmi. Básnik sa vyznáva zo svojej lásky k nej a skladá jej sľub večnej lásky. V hlbavých lyrických reflexiách si však uvedomuje bezperspektívnosť svojho ľúbostného vzťahu, ktorému nepraje čas. V závere spevu sa pred básnikom zjavujú poslovia vlasti a lásky, ktorí mu kladú otázku: „Miluješ-li vlast svou více, čili Mínu?“ Básnik vedie vnútorný zápas sám so sebou a svoju vnútornú dilemu vyrieši kompromisom: „*MLčím, váhám; rázem rukou v řadra sáhnu, / srdce vyrvu, na dvě rozlomím, / „Na“, řku, „jednu vlasti půlku, druhou Míně.*“⁹ Toto konštatovanie básnického subjektu je istým prelomom vo vnútornej štruktúre básnickej skladby. Ním začína v *Slávy dcere* silnieť nadosobná, národno-vlastenecká tematika, a zároveň nastáva ťažké a osudové lúčenie s Mínou. Napokon sa básnik lúči aj s krajom Míny – s Nemeckom – a chystá sa na odchod do vlasti, svoje srdce však zanecháva Míne: „*Zde máš srdce, které v lásce plyne, / v lásce vroucí, prázdné podvodu, / měžž je, věno outlé, k důvodu, / že má věrnost nikdy nezahyne.*“¹⁰

Druhý spev *Labe* obsahuje zväčša novovytvorené sonety, z *Básní* z roku 1821 do tohto spevu Kollár prevzal iba 20 zneliek. Uplatnenie v ňom našla väčšina vlastenecky ladených sonetov, ktoré vďaka zásahu cenzúry nemohli byť publikované v *Básňach*. V tomto speve vidíme postupný presun básnikovej pozornosti od Míny a erotických citov smerom k témam rýdzo nadosobným: básnik po ceste z Nemecka prichádza do krajiny Slovanov, do Čiech. Láska je pre neho už iba spomienkou. Intenzívnejšie však uvažuje o slovanskej minulosti i prítomnosti. Obrazy z dejín Slovanov, ktorých zobrazuje ako mierumilovný národ, sa prelínajú s reflexiami o ich neutešenej súčasnosti. Ospevuje krásu českého jazyka, vyzdvihuje viaceré osobnosti českých i slovan-ských dejín a vyzýva Slovanov k jednote. Veľký dôraz Kollár kladie na morálku a stáva sa hlásateľom mravných zásad. Práve v moralizujúcich a didakticky cielených reflexiách sa výrazne odzrkadlilo jeho kňazské povolanie. Toto moralisticko-didaktické zacielenie Kollárových básnických reflexií je orientované na dve navzájom úzko prepojené ob-

⁹ KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Bratislava : Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009, s. 79.

¹⁰ Tamže, s. 79 – 80.

lasti: jednak smeruje k výchove k činorodému vlastenectvu, prezentovanému ako najvyššia cnosť zdobiaca ľudského jedinca, ale na druhej strane má výraznú didakticko-moralistickú podobu posolstva, smerujúceho k napĺňaniu tradičných etických a mravných hodnôt, cností a humanistických ideálov. Svoje výchovno-etické posolstvo v druhom speve *Slávy dcery* autor básnicky zhmotnil vo forme apelatívnych a často až sugestívne rétoricky podfarbených pasáží, ale aj otvorených moralisticko-didaktických sentencií, kde sa naplno prejavila jednota Kollára básnika a kňaza-kazateľa.

V rámci morálneho a etického profilu jednotlivca i národného spoločenstva Kollár vyzdvihuje predovšetkým ideál pravdy. V sonete 88 hovorí: „*Pravda nezná ustoupiti zlobě, / kdo jí laje, ten ji zastává, / ke cti jsou jí slova rouhavá, / blud a šalba hlupců ku ozdobě. // Pravda jest co cedry na Libanu, / ti, jenž na ni dují větrové, / jen víc šíří vonnou její mannu.*“¹¹ Rovnako aj v sonete 87 hovorí: „*Člověk loupí, jestli nerozdává, / nemluví-li pravdu, zlořečí, / zločincem se nečiněním stává.*“¹² Tento básnicky formulovaný dôraz na pravdu má silnú tradíciu v protestantskej línii slovenskej obrodeneckej poézie predkollárovskej i pokollárovskej.¹³ Básnik stavia ideál pravdy do protikladu s hlásaním bludov, so „šalbou hlupců“, teda v istých momentoch nadobúda podobu príznačnú pre osvietenskú topiku, v rámci ktorej kategória pravdy stojaca v protiklade k bludom, poverám, tmárstvu a pod. (básnicky štylizovaná do obrazného kontrastu svetla a tmy) bola súčasťou koncepcie osvietenského osvetového programu.

Súčasnosť Kollár pokladá za plnú nerestí a hriechov, odsudzuje krádeže, zrady, pýchu, závisť a iné hriechy ohrozujúce mravnosť. Za najvyššiu hodnotu považuje cnosť, aktivitu a činorodú prácu, ktorá ako jediná môže prispieť k povzneseniu národa, ako o tom hovorí v 76. sonete: „*Pracuj každý s chutí usilovnou / Na národu roli dědičné...*“¹⁴

¹¹ Tamže, s. 103.

¹² Tamže.

¹³ Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Literatúra, literárna história a medziliterárnosť*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2004, s. 46 – 54.

¹⁴ Tamže, s. 96.

Pojem „vlast“¹⁵ však Kollár nestotožňuje iba s územím, v ktorom žijeme, ale dochádza k presvedčeniu, že „pravou vlast jen v srdci nosíme“¹⁵.

Kým v druhom speve *Labe* sa básnický obraz Míny akoby vytratil a ustúpil nadosobným národno-vlasteneckým témam a didakticko-moralistickým sentenciám, v poslednom speve *Dunaj* sa opäť vracia, no v kvalitatívne inej, skôr v elegicky podfarbenej podobe. Základom spevu sa stalo 30 sonetov druhej časti cyklu *Zňelky neb sonety z Básní*, ktoré sa tematicky viazali na pobyt mimo Jeny, na spomienky na stratenú lásku spojené s bolestnou rezignáciou a na stretnutie s domovinou.

Básnik v záverečnom speve prichádza na Slovensko, ktoré je symbolizované obrazmi Tatier, hôr a Dunaja, vytvárajúcimi symbolické pozadie pre jeho elegické reflexie. Smútok nad osudom básnikovej lásky sa prekrýva so smútkom nad osudom jeho vlasti. Básnik postupne stráca nádej, že sa jeho láska k Míne naplní počas jeho pozemskej životnej púte. Preto uvažuje o posmrtnom živote, v ktorom, ako dúfa, sa stretne s Mínou a bude s ňou naveky. V záverečných sonetoch spevu vzýva smrť, aby ho zbavila pozemského trápenia a „strastí těchto žalář“¹⁶ a múze odovzdáva svoju lýru ako symbol poézie. Záver spevu *Dunaj* i celej básnickej skladby vyznieva v krajných elegických tónoch a v exponovaní protikladov radosti a žiaľu, života a smrti, stratenej mladosti a bezútešnej reality života – teda sveta minulého, zaniknutého, v sonete symbolicky zobrazeného obrazom ľalie, a sveta súčasného, symbolizovaného motívom ruže: „Komu svět a lehká přejí Hébě, / Nechať růžemi se ověncí, / Lilie mně usoudilo nebe.“¹⁷ V závere posledného sonetu mení lýru a píše ako symboly mladíckej poézie za harfu a symbolicky odchádza z „Pindu na Sinaj“¹⁸. Tento posun, symbolizovaný odchodom z vrchu Pindus, posvätného miesta Apolóna a múz, na Sinaj, posvätný vrch Starého zákona, kde dal Mojžiš izraelskému národu desať Božích prikázaní, symbolizuje aj básnikov posun od mla-

¹⁵ Tamže, s. 101.

¹⁶ Tamže, s. 136.

¹⁷ Tamže, s. 138.

¹⁸ Tamže.

dickej radosti k vážnym tónom, od úvah o láske k reflexiám o vlastnom národe, jeho osudoch a perspektívach.

Interpretácia Kollárovej básnickej skladby ukázala, že v texte sa stretávajú dve línie: ľúbostná (erotická), nakoľko autor prvú verziu skladby písal v žiali za milovanou Mínou, ktorú opustil, a reflexívna, ktorá sa prejavuje najmä v úvahách lyrického subjektu o minulosti, súčasnosti a budúcnosti nášho národa i slovanských národov vôbec, ale aj vo filozoficky orientovaných pasážach o hľadaní humanity ako všeludského princípu. Kollárova básnická skladba, ako už bolo povedané, pôsobila v čase svojho vydania novátorsky. Skĺbenie hlboko intímnej a nadosobnej problematiky do jedného celku a predovšetkým vytvorenie nového typu lyrického hrdinu, mladého človeka zmietaného túžbami a citovými pohnútkami, plného vášne a odhodlania, ale aj osamelej rezignácie a vernosti ideálom, sila básnickej fantázie a kreativity v oblasti jazyka a básnickej formy – to všetko korešpondovalo s novým typom poézie – poézie preromantickej.¹⁹ Ján Kollár je básnikom, ktorý v našej literatúre využil preromantické podnety azda najintenzívnejšie. Najmä v jeho elegicky ladených sonetoch sa naplno prejavila nová citovosť preromantického básnika, sprevádzaná hĺbkou básnickej reflexie a emancipáciou autentického lyrizmu. V *Slávy dcere*, v sonete č. 83, Ján Kollár vykreslil nielen prežívanie vlastnej citovej drámy, ale vyslovil tu aj skepsu človeka nad svojou dobou („*Do zlých časů, Bůh to z nebe vidí, / naše živobyťi upadlo... // Zmatek točí krajín běh i lidí / duch má závrat, srdce uvadlo...*“²⁰) a skepsu nad nesplniteľnosťou osvietenského ideálu racionálneho usporiadania sveta („*Sám již sebe rozum nenávidí*“²¹). Východiskom z ľúbostných sklamaní i sklamaní nad smutnou prítomnosťou vlastného národného spoločenstva je pre Kollára čino-rodá práca pre národ a viera v lepšiu budúcnosť Slovanstva, ovplyvnená Herderovou filozofiou dejín, ktorá je výrazom historického optimizmu preromantikov.

¹⁹ Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Slovenská klasicistická a preromantická literatúra*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017, s. 117 – 134.

²⁰ Tamže, s. 100.

²¹ Tamže.

Preromantizmus je vo svojej podstate prechodným obdobím medzi klasicizmom a romantizmom, v ktorom sú doznievajúce estetické princípy a normy klasicizmu už narušované estetickými princípmi rodiaceho sa romantizmu. Klasicistické čítanie slovenských autorov 20. a 30. rokov 19. storočia však bolo ešte stále silné. Klasicistické povedomie autorov, ktorých môžeme považovať za preromantikov, sa však už obmedzovalo iba na oblasť básnickej formy, a to najmä na používanie časomier, rétorickosť básnického štýlu a antikizujúcu obraznosť. V básňach sa pomocou starých klasicistických foriem vyrovnávali s ideovými podnetmi nielen preromantickými, ale už aj romantickými, ktoré však prijímali nejednoznačne a často kriticky. Dôkazom prechodného charakteru preromantizmu je práve Kollárova *Slávy dcera*. Kollár tu využíva klasicistickú časomieru (nevyužíva ju však už dôsledne, jej využitie sa obmedzuje iba na *Předzpěv*, v sonetoch používa sylabotonicý verš), často upadá do rétorickosti a využíva konvenčné antikizujúce obrazy. Jeho dielo, napriek preromantickej náplni zdôrazňujúcej citovo zanietený postoj k životným hodnotám, pôsobí klasicisticky monumentálne, nevyhýba sa didaktizovaniu ani moralizátorstvu, ktoré bolo typické aj pre zakladateľskú generáciu našich klasicistov. Túto klasicizujúcu formu však naplňa novým preromantickým obsahom, predovšetkým zvýšeným citovým prežívaním lyrického subjektu, a reaguje i na podnety európskeho romantizmu, najmä na tvorbu anglického romantického básnika G. G. Byrona. Kollár sa však k Byronovi (rovnako ako neskoršie príslušníci romantickej generácie) stavia kriticky, no vo svojej *Slávy dcere* sa formálne inšpiroval jeho *Childe Haroldovou púťou*, z ktorej prevzal motív pútnika a kompozičný princíp putovania. Kollár dokonca naznačil možnosť syntézy „klasického“ a „romantického“, o ktorú sa svojou tvorbou pokúšal: „*Těžký úrad! Co já učinila? / Romantickou jsem i antickou / stránku věncem smírlivosti ctíla.*“²²

²² KOLLÁR, Jan: *Slávy dcera. Lyricko-epická báseň v pěti zpěvích*. Pešť : Trattner a Károli, 1832, s. 221.

Ďalšie edície básnickej skladby z 30. – 50. rokov 19. storočia

Kollárova *Slávy dcera* predstavuje zložito komponovanú básnickú skladbu, ktorá prešla zložitým textologickým vývojom. Ako už bolo naznačené, jej bázou sa stal sonetový cyklus publikovaný v *Básňach* (1821), odkiaľ viedla cesta k jej prvej 150-sonetovej verzii z roku 1824, a jej textový vývoj smeroval až k prvej mytologicky uzavretej verzii z roku 1832, ktorá obsahovala najskôr 615 sonetov a napokon v ďalších vydaniach sa ich počet rozšíril až na 645. Kým *Slávy dcera* z roku 1824 pôsobí ako umelecky vyvážený celok spájajúci erotické podnety a národné cítenie, vydanie skladby z roku 1832 pôsobí ťažkopádne, nevyvážené a vyumelkované. Doplnkami vo forme ťažko zrozumiteľných alegórií a učených výkladov Kollár pôvodný básnický text skomplikoval, pričom zastrel i pôvodne ľúbostný preromantický charakter svojej poézie a orientáciou na všeobecné princípy sa vrátil späť k princípom klasicizmu. Snažil sa vytvoriť akúsi slovanskú encyklopédiu, zachytávajúcu celý minulý a prítomný slovanský svet.

Vo vydaní z roku 1832, ktoré vyšlo s názvom *Slávy dcera. Lyricko-epická báseň v päti zpěvích*, Kollár skladbu doplnil o dva nové spevy *Léthe* a *Acheron* a druhý spev dostal modifikovaný názov *Labe, Rén, Vltava*. Štvrtý spev *Léthe* je obrazom slovanského neba, po ktorom básnika sprevádza Mína. Stretáva tu a oslavuje osobnosti, ktoré sa svojimi skutkami pričínili o rozvoj a pozdvihnutie Slovanstva. Naopak, v piatom speve *Acheron* zasa stretáva odrodilcov, „*plemeno zlosynů a zrádců milé matky*“²³, a nepriateľov Slovanov. Kompozícia týchto dvoch spevov je inšpirovaná Danteho *Božskou komédiou*. Dobová kritika však prijala novú verziu *Slávy dcery* nepriaznivo.

Kollár si bol vedomý zložitosti a sťaženej čitateľskej percepcie vlastného básnického textu. Preto ho doplnil samostatnou časťou s názvom *Výklad čili Přímětky a vysvětlivky ku Slávy dceře*, v ktorom, ako hovorí, sa snažil „o výklad a objasnění některých míst ve Slávy Dceře“²⁴. Text

²³ Tamže, s. 209.

²⁴ KOLLÁR, Jan: *Výklad čili Přímětky a vysvětlivky ku Slávy dceře. S obrazy, s mappou a s Přídavkem drobnějších básní rozličného obsahu*. Pešť : Trattner a Károli, 1832, s. 3.

Kollárovho *Výkladu*, v ktorom vysvetlil množstvo nezrozumiteľných alúzií a obrazov, ale aj množstvo historických, archeologických, filologických, etymologických a geografických reálií, ktorými bola jeho poézia priam presýtená, nie je výrazom iba jeho smerovania k encyklopedizmu, ale aj prejavom istého didaktického sklonu, výrazom autorskej snahy sprístupniť svoju poéziu širšiemu čitateľskému publiku, ktorému sa výkladom cesta k básnickému textu „trochu proklestí“²⁵.

Kollárova poézia, počnúc *Básňami* a rozšíreným vydaním *Slávy dcery* končiac, teda prekonala istý vývinový oblúk od autentickejšieho citového sebaujavenia a otvorenej prezentácie básnického „ja“ i v nadosobných témach smerom k rezignácii na intímnu sebareflexiu a príklonom k strohému racionálnemu vnímaniu sveta, k hodnotiacim stanoviskám a k nadosobnej abstraktnej tematike.

Finálna textová podoba Kollárovej *Slávy dcery* je dôkazom toho, že básnik ju budoval ako skladbu krajne syntetickú, „ako báseň – mýtus, ako báseň – kompendium Slovanstva, uzavretú a nezvratnú. Túto celistvosť podčiarkovalo súbežné znakové nadväzovanie na poéziu štyroch epoch – antiku (elegický predspev), stredovek (tematická osnova spevov *Léthe* a *Acheron* prevzatá z Danteho *Božskej komédie*), renesanciu (Petrarcova ľúbostná lyrika a použitie sonetu) a tiež na západoeurópsku súčasnosť (prepracovanie zemepisného pôdorysu je vlastne alúziou na Byronovho *Childe Harolda*)“²⁶. Celková ideovo-estetická koncepcia *Slávy dcery* teda vyznieva ako syntéza dovtedajšej básnickej tradície, v rámci ktorej bol jednou z fáz vývoja svetovej poézie romantizmus. Práve v Kollárových postojoch k romantizmu, ktorý bol v jeho časoch už pevnou súčasťou európskej kultúry (hoci na Slovensko sa dostal s istým časovým oneskorením), nachádzame veľa paradoxov. Na jednej strane v jeho básnickej tvorbe (najmä v *Básňach* a v prvej verzii *Slávy dcery*) nájdeme veľa prvkov blízkych romanticky prezentovanému životnému pocitu, no na druhej strane zaujíma značne rezervovaný postoj najmä k tvorbe svojich európskych romantických súčasníkov.

²⁵ Tamže, s. 4.

²⁶ MACURA, Vladimír: *Znemení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany : H & H, 1995, s. 209.

Kollár vo svojom básnickom diele teda vedome skrížil viaceré podnety európskej kultúry: klasicistickú poetiku, preromantizmus a polemicky sa vyrovnával s dobovo najaktuálnejšími romantickými literárnoestetickými trendmi. Vytvoril tak predstavu o syntetickom básnictve spájajúcom všetky protiklady vekov a predstavu o umení, pevne stojacom na prísnych kresťanských etických základoch a princípoch humanity.

Odkaz a aktualizácie Kollárovej *Slávy dcery*

Už v úvode príspevku sme naznačili, že Kollárova *Slávy dcera* sa do dejín slovenskej a českej literatúry a kultúry zapísala ako iniciačný text, ktorý vplýval na nasledujúce generácie slovenských a českých intelektuálov. Odkazy na túto básnickú skladbu nachádzame v početnej memoárovej a autobiografickej spisbe autorov 19. storočia i v mnohých literárnych textoch. Kollárova *Slávy dcera* vznikla najmä z osobných pohnútok autora, motiváciou jej vzniku bola predovšetkým láska ako úprimný ľudský cit. Celé generácie čitateľov *Slávy dceru* vnímali najmä ako ľubostnú skladbu. Ako príklad môžeme uviesť známu scénu z druhého dejstva novšej verzie Chalupkovho Kocúrka z roku 1871, v ktorej učiteľ Sloboda recituje verše o láske práve zo *Slávy dcery*: „*Lásko, láske – ó ty sladký klame, / ó, ty číše slasti nejvyšší! / kde se duše s duší pomísí, / v citu jednom zem i nebe máme.*“²⁷

V priebehu 19., ale najmä počas búrlivého 20. storočia Kollárov odkaz neraz podliehal jednostranným a účelovým interpretáciám, zneužíval sa ako nástroj propagandy najrozličnejšieho ideologického zamerania. Rôznym účelovým interpretáciám podliehala najmä jeho myšlienka o slovanskej vzájomnosti zhmotnená aj v jeho *Slávy dcere*, pôvodne koncipovaná na univerzálnych hodnotách humanity, mravnosti a tolerance, a to napriek tomu, že Kollár ideu spolupráce slovanských národov vnímal primárne ako kultúrnu konštrukciu. Vzá-

²⁷ CHALUPKA, Ján: *Súborné dramatické dielo I.* Bratislava : Divadelný ústav, 2012, s. 151.

jomnosť podľa neho nemala spočívať v politickom zjednotení všetkých Slovanov, ale mala sa rozvíjať ponad existujúce štátne hranice. Kollár ju teda formuloval ako výsostne apolitickú ideu. Preferoval kultúrnu výmenu medzi slovanskými národmi v podobe distribúcie kníh, apeloval na potrebu výučby slovanských jazykov či budovanie slovanských knižníc, ktoré sú predpokladmi budovania slovanského kultúrneho povedomia ako predpokladu ich všeobecného kultúrneho povznesenia.

J. Kollár koncept vzájomnosti vnímal vždy na princípe spolupráce rovného s rovným, apeloval na myšlienky tolerancie, znášanlivosti a dokonca na myšlienku nadkonfesionálnej spolupráce. Predstava vzájomnosti v jeho ponímaní bola najmä o vzájomnom spoznávaní sa Slovanov a o ich kultúrnej spolupráci. Jeho predstava slovanskej vzájomnosti však bola už počas jeho života ilúziou, zbožným želaním či abstraktným ideálom, ktorý sa nikdy nenaplnil. Jednou z prvých rán, ktorú táto myšlienka dostala už v Kollárových časoch, bolo krvavé potlačenie poľského novembrového povstania cárskym Ruskom v roku 1830, a množstvo podobných rán táto myšlienka utržila najmä v 20. storočí. Z mnohých uveďme sovietskú okupáciu Československa v roku 1968 či udalosti súvisiace s rozpadom bývalej Juhoslávie.

Po Kollárovej smrti sa myšlienky o spolupráci slovanských národov začali mýtizovať a účelovo využívať aj v geopolitickom diskurze, stali sa živnou pôdou neskoršieho panslavizmu. Z textu *Slávy dcery* sa zdôrazňovalo najmä dvojveršie: „*Neb raději k velikému přivín tomu tam se dubisku, / jenž vzdoruje zhoubným až dosaváde časům,*“²⁸ teda apel na privinutie sa k mohutnému dubu, ktorý symbolizoval vtedajšie cárske Rusko, ktoré bolo v Kollárových časoch jedinou samostatnou slovanskou krajinou. Pozitívny obraz tejto krajiny znásobovala aj skutočnosť, že Rusko bolo jednou z víťazných mocností, ktoré porazili Napoleona, čo bolo pre neslobodné slovanské národy Európy príťažlivé, takže táto apoteóza mala aj zjavné dobové geopolitické dôvody.²⁹ Tento „koncept

²⁸ KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009, s. 51.

²⁹ V kontexte Kollárovho diela ide o ojedinelý a tak trochu paradoxný básnický obraz, keďže Kollár za symbolický strom Slovanstva v kontexte celého svojho diela považuje skôr lipu, ktorá svojou symbolikou stelesňuje mäkkosť, ženskosť a miernosť,

bol vodou na mlyn ruským záujmom, do ruskej náruče hnal Slovákov aj Čechov. V samotnom Rusku sa panslavistických téz chopili tamojší myslitelia, ktorí stvorili koncept slavjanofilstva, ktoré apriori odmietať, až nenávidelo Európu ako skazenú a zhnitú, popri tom vykonštruovali mýtus o domnelej výnimočnosti Ruska³⁰ ako nástroj na zdôvodnenie ruských veľmocenských ambícií. Tieto myšlienky neskôr rozvíjali sovietski ideológovia a ich československí komunistickí prísluhovači. Emblematickým je v tejto súvislosti citát z prejavu československého ministra školstva a národnej osvety Zdeňka Nejedlého (1878 – 1962), „hlavného ideológa kontinuity medzi obrodeneckou a komunistickou kultúrou“³¹, ktorý v období stalinistických politických procesov povedal: „Stalinova výstavba Sovietskeho zväzu – aké to dubisko, s Kollárom povedané, tu vyrástlo z Ruska... Kollárovo ‚dubisko‘ – Sovietsky zväz – je nielen ochranou a pomocníkom všetkých týchto oslobodených národov, ale i darcom svetla celému ostatnému svetu.“³² Britský bohemista a slovakista Robert Pynsent (1943 – 2022) dokonca hovorí o obnovení Kollárovej všeslovanskej myšlienky v prosovietskej propagande³³ a sovietska okupácia Československa vojskami varšavského paktu v roku 1968 podľa neho znamenala koniec tejto myšlienky. Ako príklad uvádza protiokupačnú báseň Miloša Horanského *Ruce Goliá-*

kým dub ako symbol bojovnosti, tvrdosti a mužnosti symbolizuje v jeho ponímaní germánsky svet. Imperiálny germánsky dub sa teda stáva zároveň symbolom Ruska, takisto imperiálnej moci, kde by neimperióna symbolika mäkkej slovanskej lipy s atribútom ženskosti nevyznela s patričnou apelatívnosťou. Podrob. MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany : H & H, 1995, s. 91; FÜLÖPOVÁ, Marta: *Lipa v obraznosti slovenského romantizmu*. In: *Studia Academica Slovaca* 52. Bratislava : Univerzita Komenského, 2023, s. 120 – 139.

³⁰ GETTING, Peter: *Přichyl se k velikému dubisku, veršoval Ján Kollár. Jeho odkaz zneužili rusofili*. SME, 15. 4. 2024. Dostupné na: <https://kultura.sme.sk/c/23315504/pri-chyl-se-k-velikemu-dubisku-versoval-jan-kollar-jeho-odkaz-zneuzili-rusofili.html>

³¹ PUTNA, Martin C.: *Překlad a výklad Slávy dcery z panslavistického mýtu do kulturní historie*. Praha : Academia, 2014, s. 9.

³² NEJEDLÝ, Zdeňek – FADĚJEV, Alexandr: *Jan Kollár – tři projevy*. Praha : Československý spisovatel, 1952, s. 33 – 34.

³³ PYNSENT, Robert: *Pátrání po identitě*. Praha: H&H, 1996, s. 221.

šovy z roku 1968, v ktorej sa autor veľmi drsne vyrovnáva aj s Kollárovou ideou a so zánikom slovanskej myšlienky, ktorú zapríčinila práve sovietska invázia. Horanský píše: „Kolláre, / Slávy dcera zapomela na tvá slova, / Je z ní kurva Jidášova, / Kolláre, / ruský cirkus Princípál je Slávy syn / a krev naše kape do pilin.“³⁴

Záver

Ku Kollárovi a jeho rozsiahlemu dielu by sme sa mali predovšetkým vrátiť a najmä ho kriticky čítať.³⁵ Nie však iba jeho texty, ale aj texty jeho nasledovníkov, ktorí s ním polemizovali alebo jeho myšlienky rozvíjali rôznymi smermi. Jedným z nich bol aj Ján Palárik (1822 – 1870), známy slovenský dramatik, ktorý otvorene polemizoval s Kollárovou koncepciou slovanskej vzájomnosti, ale aj s ruskými slavjanofilmi i s názormi Ľudovíta Štúra, ktoré vyslovil v spise *Slovanstvo a svet budúcnosti* na sklonku svojho života. Palárik vo svojej úvahe *O vzájomnosti slovanskej* z roku 1864 požaduje rovnoprávnosť všetkých slovanských národov bez ohľadu na ich veľkosť a nevyhýba sa ani kritike ruského cárskeho režimu. Striktne odmieta zjednotenie „všetkých slovanských kmeňov pod jednou vládou“, odmieta ideu založenia „jednej velikánskej ríše“³⁶, a naopak presadzuje myšlienku čo najväčšej národnej samostatnosti každého jedného slovanského národa a ich vzájomnú spoluprácu. Prípadné politické zväzky viacerých slovanských

³⁴ Tamže.

³⁵ K lepšej čitateľskej prístupnosti Kollárovej *Slávy dcery* prispel výraznou mierou aj jej preklad do súčasnej slovenčiny (FELDEK, Lubomír: *Dcéra Slávy*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1979), pokusy o jej (re)interpretáciu (PUTNA, Martin C.: *Překlad a výklad Slávy dcery z panslavistického mýtu do kulturní historie*. Praha : Academia, 2014) ako aj viaceré mediálne a edukačné projekty. Podrob. MEZEIOVÁ, Adelaida: *Druhý Život Jána Kollára a jeho Slávy dcery*. In: JINÍ Kollár – Kollár verzus JINÍ. Budapest : ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet, 2021, s. 229 – 238.

³⁶ PALÁRIK, Ján: *Za reč a práva ľudu. Dielo v dvoch zväzkoch. Zväzok II*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 184.

národov si vie predstaviť iba na princípe rovnosti a dobrovoľnosti. Práve tieto myšlienky vyznievajú ako nadčasové a sú dôležitým posolstvom dnešku.

Na záver je potrebné dodať, že Kollár a jeho dielo bolo primárne ukotvené v európskej kultúrnej tradícii. Vyrastalo z tradícií humanisticko-renesančného univerzalizmu, zo zdrojov nemeckej filozofie a vedy, zo silnej tradície protestantskej kultúry, odkazovalo k antickej kultúrnej tradícii, reagovalo na podnety európskeho romantizmu, rozvíjalo odkaz Danteho či Petrarca. Vytvoril tak na svoju dobu unikátnu predstavu o poézii spájajúcej všetky protiklady vekov a predstavu o umení pevne stojacom na prísnych kresťanských etických základoch a princípoch humanity. Kollár a jeho dielo zostáva aj dnes stále veľkou výzvou, potvrdzujú to aj početné kollárovske výskumy z posledných rokov,³⁷ ktoré sa vyznačujú snahou o nové čítanie jeho textov bez ideologickej apriórnosti.

Literatúra a pramene

ANDRIČÍK, Marián: *One Century of English Translations of Ján Kollár (1832–1931)*. Slavica litteraria, 23, 2020, č. 2, s. 7 – 25.

ANDRIČÍK, Marián: *Slovenská poézia v anglických knižných prekladoch*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2021.

³⁷ Napríklad KISS SZEMÁN, Róbert: *Slovanský Goethe v Pešti. Ján Kollár a národný emblematicus stredoevropských Slovanů*. Praha : Akropolis, 2014; KISS SZEMÁN, Róbert (ed.): *JINÍ Kollár – Kollár versus JINÍ*. Budapest : ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 2021; VOJTECH, Miloslav: *Ján Kollár – tvorca slovanského mýtu*. In: KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009, s. 563 – 586; PODOLAN, Peter: *Veľká Morava v historickej spisbe generácie Všeslávie. Acta historica Posoniensia XXXIV*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2018; Fülöpová, Marta: *Obráz Maďarov v Pamätiach z mladších rokov života Jána Kollára. Potreba, stratégia a poetika nepriateľstva*. In: *Slovenská próza 18. – 20. storočia. Poetika, interpretácia, kontext*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021, s. 75 – 98.

- FELDEK, Lubomír: *Dcéra Slávy*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1979.
- FÜLÖPÓVÁ, Marta: *Obraz Maďarov v Pamätiach z mladších rokov života Jána Kollára. Potreba, stratégia a poetika nepriateľstva*. In: *Slovenská próza 18. – 20. storočia. Poetika, interpretácia, kontext*. Eds. Dagmar Garay Kročanová, Zuzana Kákošová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021, s. 75 – 98.
- FÜLÖPÓVÁ, Marta: *Lipa v obraznosti slovenského romantizmu*. In: *Studia Academica Slovaca 52*. Eds. Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2023, s. 120 – 139.
- GETTING, Peter: *Přichyl se k velikému dubisku, veršoval Ján Kollár. Jeho odkaz zneužili rusofili*. SME, 15. 4. 2024. Dostupné na: <https://kultura.sme.sk/c/23315504/prichyl-se-k-velikemu-dubisku-versoval-jan-kollar-jeho-odkaz-zneužili-rusofili.html>.
- HAMADA, Milan: *Zrod novodobej slovenskej kultúry*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1995.
- HURBAN, Jozef Miloslav: *Dielo II*. Bratislava : Tatran, 1983.
- CHALUPKA, Ján: *Súborné dramatické dielo I*. Bratislava : Divadelný ústav, 2012.
- KISS SZEMÁN, Róbert: *Slovanský Goethe v Pešti. Ján Kollár a národní emblematismus stredoevropských Slovanů*. Praha : Akropolis, 2014.
- KISS SZEMÁN, Róbert (ed.): *JINÍ Kollár – Kollár versus JINÍ*. Budapest : ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet, 2021.
- KOLLÁR, Jan: *Slávy dcera. Lyricko-epická báseň v pěti zpěvích*. Pešť : Trattner a Károli, 1832.
- KOLLÁR, Jan: *Výklad čili Přímětky a vysvětlivky ku Slávy dceře. S obrazy, s mappou a s Přídavkem drobnějších básní rozličného obsahu*. Pešť : Trattner a Károli, 1832.
- KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009.
- KRAUSOVÁ, Nora: *Vývin slovenského sonetu*. Bratislava : Tatran, 1976.
- MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany : H & H, 1995.
- MEZEIOVÁ, Adelaida: *Druhý Život Jána Kollára a jeho Slávy dcery*. In: *JINÍ Kollár – Kollár versus JINÍ*. Budapest : ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet, 2021, s. 229 – 238.

- NEJEDLÝ, Zdeňek – FADĚJEV, Alexandr: *Jan Kollár – tři projevy*. Praha : Československý spisovatel, 1952.
- PALÁRIK, Ján: *Za reč a práva ľudu. Dielo v dvoch zväzkoch. Zväzok II*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956.
- PODOLAN, Peter: *Veľká Morava v historickej spisbe generácie Všeslávie. Acta historica Posoniensia XXXIV*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2018.
- PUTNA, Martin C.: *Překlad a výklad Slávy dcery z panslavistického mýtu do kulturní historie*. Praha : Academia, 2014.
- PYNSENT, Robert: *Pátrání po identitě*. Praha: H&H, 1996.
- VOJTECH, Miloslav: *Literatúra, literárna história a medziliterárnosť*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2004.
- VOJTECH, Miloslav: *Ján Kollár – tvorca slovanského mýtu*. In: KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009, s. 563 – 586.
- VOJTECH, Miloslav: *Slovenská klasicistická a preromantická literatúra*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017.

Autori príspevkov

Doc. PhDr. Michal Babiak, CSc.

Katedra estetiky

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

PhDr. Michal Bada, PhD.

Historický ústav, v. v. i.

Slovenská akadémia vied v Bratislave

Mgr. Ľubica Blažencová, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. Mgr. Alena Bohunická, PhD.

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. Mgr. Peter Darovec, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Gabriela Halienová

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. Mgr. Juraj Hamar, CSc.

Katedra estetiky

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Miloš Horváth, PhD.

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Juraj Janto, PhD.

Katedra archeológie a kultúrnej antropológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD.

Katedra archívnictva a muzeológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Slovenské technické múzeum – Múzeum dopravy v Bratislave

Prof. PaedDr. Jana Kesselová, CSc.

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Filologická fakulta Užhorodskej národnej univerzity v Užhorode

PhDr. Renáta Pavlová, PhD.

Inštitút slavistiky

Univerzita v Regensburgu

Mgr. Jana Piroščáková

Ústav slovenskej literatúry, v. v. i.

Slovenská akadémia vied v Bratislave

Doc. PhDr. Marianna Sedláková, PhD.

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Prof. PhDr. Daniela Slančová, CSc.

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Mgr. Lujza Urbancová, PhD.

Katedra slovenského jazyka a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Fakulta polonistiky Varšavskej univerzity vo Varšave

Doc. Mgr. Martin Vašš, PhD.

Katedra slovenských dejín

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

NOVÉ PUBLIKÁCIE CENTRA STUDIA ACADEMICA SLOVACA

ĽOS IVORÍKOVÁ, Helena – MOŠAŤOVÁ, Michaela – ŠVANCAROVÁ, Petra:

UČÍME SA NA CHYBÁCH. ERRKORP – AKVIZIČNÝ KORPUS

Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2023, 127 s. Dostupné aj online:
https://stella.uniba.sk/texty/FIF_MLIS_errkorp_ucime_sa_na_chybach.pdf.

Didaktická príručka je určená pre študentov na slovenských a zahraničných univerzitách a v jazykových školách, ktorí sa systematicky učia slovenčinu ako cudzí jazyk a majú ambíciu osvojovať si ortografické, gramatické, lexikálne i štylistické princípy slovenského jazyka inovatívnym spôsobom – prostredníctvom korpusových dát.

Publikácia vychádza z dát obsiahnutých v korpuse písaných textov študentov s názvom ERRKORP, ktorý predstavuje nateraz jediný akvizičný korpus slovenčiny ako cudzieho jazyka v domácom

akademickom prostredí a ktorý vznikol vďaka spolupráci oddelenia Slovenského národného korpusu Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave, v. v. i., a Studia Academica Slovaca – centra pre slovenčinu ako cudzí jazyk. Obsah príručky je rozdelený do štyroch častí, ktoré zastupujú všeobecné informácie o korpuse ERRKORP, vyhľadávacie možnosti, analýzy jazykových chýb a didakticky variované cvičenia: jednoduchšie cvičenia pre úrovne A1 a A2 a náročnejšie cvičenia pre úrovne B1 a B2.

Publikácia je výstupom projektu APVV-19-0155 *Jazykové chyby v slovenčine ako cudzom jazyku na báze akvizičného korpusu*.

JAZYKOVÉ CHYBY V SLOVENČINE AKO CUDZOM JAZYKU NA BÁZE AKVIZIČNÉHO KORPUSU

Ed. Jana Pekarovičová. Bratislava : Vydavateľstvo Univerzity Komenského, 2024
(v tlači).

Editovaná vedecká kniha sa zameriava na chyby študentov osvojujúcich si slovenčinu ako cudzí jazyk analyzované na dátach obsiahnutých v akvizičnom korpuse ERRKORP 1.0, ktorý zahŕňa databázu písaných textov cudzincov s rôznymi východiskovými jazykmi a úrovňami znalosti slovenčiny.

Publikácia je rozdelená do desiatich kapitol. Prvé dve kapitoly poskytujú komplexné informácie o cieľoch výskumného projektu, zvolenej výskumnej stratégii, metodike zberu dát a postupe pri tvorbe anotačného tagsetu a porovnávajú možnosti a limity aplikácie akvizičného korpusu ERRKORP v rámci Slovenského národného korpusu s korpusmi podobného typu v zahraničí. V ďalších kapitolách sú systematicky prezentované výsledky analýzy jazykových chýb (napr. chyby v slovotvorbe, slovoslede, lexike a pod.).

Kniha tiež reflektuje teoreticko-metodologické východiská LCR (*learner corpus research*) v slovenskom kontexte a ponúka hĺbkovú analýzu medzijazyka hovoriacich, ktorí si osvojujú slovenčinu ako cudzí jazyk. Zároveň naznačuje aktuálne lingvodidaktické benefity kvantitatívno-kvalitatívnej analýzy chýb a zdôrazňuje význam akvizičného korpusu ako dôležitého nástroja pre lingvistický výskum a didaktiku slovenčiny ako cudzieho jazyka.

Publikácia je výstupom grantového projektu APVV-19-0155 *Jazykové chyby v slovenčine ako cudzom jazyku na báze akvizičného korpusu*.